

AGDERSEMINARET
2019

BERIT EIDE JOHNSEN | KRISTOFFER VADUM (red.)

Grenseløst Agder

Det som skilte og det som bandt

Berit Eide Johnsen og Kristoffer Vadum (red.)

Grenseløst Agder

Det som skilte og det som bandt

CAPPELEN DAMM AKADEMISK

© 2020 Finn Holmer-Hoven, Dag Hundstad, Leonhard Jansen, Berit Eide Johnsen,
Nils M. Justvik, Jon P. Knudsen, May-Linda Magnussen, Bjørg Seland og Roger Tronstad

Dette verket omfattes av bestemmelsene i Lov om opphavsretten til åndsverk m.v. av 1961. Verket utgis Open Access under betingelsene i Creative Commons-lisensen CC-BY-NC-ND 4.0. Denne lisensen lar andre kopiere, distribuere og spre verket i hvilket som helst medium eller format, under forutsetning av at det oppgis korrekt kreditering og lenke til lisens. Dette kan gjøres på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller deg eller din bruk av verket. Materialet kan ikke benyttes til kommersielle formål. Dersom du remixer, bearbeider eller bygger på materialet, kan du ikke distribuere det endrede materialet.

Lisensvilkår: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.no>

ISBN trykt bok: 978-82-02-70293-9

ISBN PDF: 978-82-02-69682-5

ISBN EPUB: 978-82-02-70295-3

ISBN HTML: 978-82-02-70294-6

ISBN XML: 978-82-02-70296-0

DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.111>

Omslagsdesign: Kristin Berg Johnsen

Dette er en fagfelleverdert antologi.

Cappelen Damm Akademisk/NOASP
noasp@cappelendamm.no

Forord

Agderseminaret 2019 hadde tittelen *Grenseløst Agder. Det som skilte og det som bandt*. Gjennom denne boka presenteres et flertall av foredragene fra dette seminaret i artikkelform. Seminaret ble arrangert på KUBEN Aust-Agder museum og arkiv i Arendal 17.–18. oktober 2019.

Agderseminaret viderefører en lang tradisjon for seminarer om historiske emner. Årlige sommerseminarer i historie ble arrangert fra 1976 og fram til 1999. Fra 2007 har rådet for Forskernettverk Agder holdt tradisjonen ved like med et seminar lagt til høsten. Forskernettverk Agder ble etablert året før som et tiltak for å fremme forskning om og formidling av Agders historie, og sette den inn i et videre perspektiv. Nettverket omfatter samtlige av landsdelens institusjoner med historikere i staben, samt Historisk forening Agder (HIFO Agder). Inntil 2015 ble seminarene som regel fulgt av bokutgivelser. Etter den tid har utgivelsene skjedd som Open Access-publikasjoner.

Åtte av kapitlene i denne antologien er bearbeidede versjoner av foredrag som ble presentert på Agderseminaret 2019. Disse er supplert med ytterligere ett bidrag, Bjørg Selands kapittel om konservative holdninger til likestilling på Sørlandet. De ni kapitlene favner bredt: Fra historie til statsvitenskap og sosiologi, og fra oversiktsarbeider til mer spesifikke undersøkelser. Tanken er at de skal gi grunnlag for diskusjon mellom forskere med ulik faglig bakgrunn, samtidig som de skal ha interesse for det allmenne publikum. Det overordnede målet er å bidra til en dypere forståelse av landsdelens sosiale og kulturelle utvikling ved å fokusere på sentrale temaer og sette disse inn i en større sammenheng.

De seks historikerne som utgjør rådet for Forskernettverk Agder, har fungert som redaksjonskomité: Gunhild Aaby, formidlingsleder ved Vest-Agder-museet, Thomas Olsen, arkivar ved Statsarkivet i Kristiansand / Arkivverket, Trond Bjerkås, førsteamanuensis ved Universitetet i Agder, Leonhard Jansen, konservator ved Setesdalsmuseet / Aust-Agder museum og arkiv, Kristoffer Vadum, forskningsleder ved Aust-Agder

FORORD

museum og arkiv og Berit Eide Johnsen, professor ved Universitetet i Agder. De to sistnevnte er også bokens redaktører.

Berit Eide Johnsen
Kristoffer Vadum
Kristiansand, oktober 2020

Innhold

Innledning	9
KAPITTEL 1	
Regional representasjon i storting og regjering. Hvor viktig er det?	13
<i>Jon P. Knudsen</i>	
KAPITTEL 2	
Kristiansands rolle som regionalt styringssentrum i perioden 1641-1919 ...	30
<i>Roger Tronstad</i>	
KAPITTEL 3	
På tvers eller på langs? Setesdølane sin kontakt med verda ikring seg	55
<i>Leonhard Jansen</i>	
KAPITTEL 4	
Hva var det med Lillesand?	
Argumenter for valg og vraking av stortingsrepresentanter 1862-1931	75
<i>Berit Eide Johnsen</i>	
KAPITTEL 5	
Frivillige organisasjoner og regionbygging.	
Et eksempel fra Agder	104
<i>Dag Hundstad</i>	
KAPITTEL 6	
«Sørlandsmesterskapet». Idrett og idrettsutvikling på Agder før 1970	124
<i>Nils M. Justvik</i>	
KAPITTEL 7	
Kjønne hverdagsliv og likestillingsutfordringer på Agder.	
Regionale særtrekk og variasjoner i landsdelen	148
<i>May-Linda Magnussen</i>	
KAPITTEL 8	
Konservative holdninger til likestilling på Sørlandet:	
noen kulturhistoriske aspekter	172
<i>Björg Seland</i>	

INNHOOLD

KAPITTEL 9

«East is East and West is West, and never the twain shall meet.»

Et skråblikk på fylkessammenslåingen 196

Finn Holmer-Hoven

Bidragstere 202

Innledning

Den 1. januar 2020 ble Aust-Agder og Vest-Agder slått sammen til ett fylke, Agder. Det skjedde etter en lang prosess full av gode argumenter, men ikke minst protester og motforestillinger. Etter manges mening var det nå på tide å se framover. Men her spør vi i tillegg: Hvorfor ikke også se oss tilbake?

I denne antologien kaster ni historikere og samfunnsforskere et historisk blikk på landsdelen vår, samtidig som de også har et nåtids- og framtidsperspektiv. Bidragene favner vidt. I ett av dem drøftes det om regionreformen vil styrke Agder som politisk kraft, og i et annet utforskes regionen i administrativ og samfunnsgeografisk retning. Andre temaer er stortingsvalg og politisk representasjon, organisasjoner og institusjoner som både har hatt ett fylke og begge som geografisk ramme, kommunikasjonslinjer innad i regionen og landsdelen i et kjønnsperspektiv – både i dag og med vekt på historiske forklaringer.

I det første kapitlet er samfunnsgeograf Jon P. Knudsens tema regional representasjon i storting og regjering. Er det slutt på den tiden da politisk representasjon er lik politisk makt? Og i så tilfelle; hvor ligger den egentlige makten? I veien fram til en konklusjon redegjør han blant annet for partiopplutningen på Agder, presenterer sentrale agderpolitikere, drøfter regional politikktutvikling og ser på hvordan regionen har vært representert på sentralt nivå. Et tema er også den nasjonale politikken betydning for Agder. Strukturelle forhold som urbanisering (Agderbyen), sentralisering samt kommune- og fylkesstruktur trekkes også inn i analysen, som bygger på så vel egne erfaringer som etablert samfunnsfaglig forskning.

I neste kapittel undersøker historiker Roger Tronstad Kristiansands rolle som regionalt styringssentrum i perioden 1641–1919. Gjennom disse århundrene var Agder del av en større administrativ region som inkluderte både Rogaland og Telemark, der Kristiansand hadde rollen som hovedsete for stiftamtman og biskop. Vår tids regionreform er dermed ikke uten historiske forløpere. Et sentralt tema i kapitlet er samspillet mellom geistlige og verdslige øvrighetspersoner i forvaltningen av regionen

og det store antallet stiftsomfattende organer som i praksis bandt området sammen. Avslutningsvis drøftes periodens kontinuitet opp mot de endringene som trådte i kraft etter 1919.

I det tredje kapitlet tar historiker Leonhard Jansen for seg veiene som regionale forbindelseslinjer på Agder, med vekt på den betydning de har hatt for setesdølenes kontakt med omverdenen. Den vanskelige topografien i Setesdal innebar ofte at heia var mer farbar enn selve dalen. Likevel har disse fysiske hindringene kun vært en av mange faktorer som har hatt betydning for setesdølenes veivalg. Undersøkelsen viser hvordan strukturelle endringer i næringsgrunnlag, administrativ organisering og infrastruktur drev setesdølene i ulike retninger til ulike tider, men også hvordan veibygging i nyere tid har ført til en stadig sterkere kanalisering av trafikken nedover dalføret, mot Kristiansand.

I det fjerde kapitlet er historiker Berit Eide Johnsen tema argumenter for valg og vraking av stortingsrepresentanter. Rammen for denne næranalysen er at ingen politikere fra nåværende Lillesand kommune (tidligere bykommunen Lillesand og landkommunene Vestre Moland og Høvåg) har oppnådd fast plass på Stortinget de siste hundre årene. I perioden 1862–1931 kom derimot hele fire stortingspolitikere derfra. Johnsen går inn på bakgrunnen for at de ble valgt og gjenvalgt, hvilke standpunkter de inntok og hvilke interesser de representerte. Videre redegjør hun for valgordningen, som endret seg i løpet av denne perioden, og vurderer hvordan den kan ha virket inn. Dessuten presenteres de viktigste rikspolitiske sakene som vakte engasjement lokalt, og hvordan de kan ha virket inn på valgene.

Historikeren Dag Hundstads bidrag er en analyse av frivillige organisasjoner og regionbygging på Agder. Med utgangspunktet i de teoretiske begrepene *identitetsregion* og *referanseregion* kartlegger han i hvilken grad landsdelen har fungert som et relevant og hensiktsmessig territorielt rammeverk for frivillig samhandling, og har vært uttrykk for regional tilknytning og identifikasjon. Dette dokumenteres kvalitativt med Agder Historielag som eksempel. I en kvantitativ undersøkelse trekkes også fylkesoverskridende kretser i hele landet inn. Analysen gir mange svar, men Hundstad konkluderer med at den også kan være utgangspunkt for å stille nye spørsmål når det gjelder forholdet mellom territorium og

identitet, blant annet hvilke faktorer som avgjorde valg av fylkesvis eller fylkesoverskridende organisering.

Historikeren Nils M. Justvik tar deretter for seg idretten og idretts-historien i et regionalt perspektiv. Aust-Agder hadde før 1970 en sterkere resultatliste enn nabofylket i vest. De sentrale spørsmålene er for det første hvordan enkelte idrettsutøvere på Agder kunne gjøre det såpass bra til tross for beskjedne rammebetingelser, og for det andre om forskjeller i idrettsprestasjoner mellom de to fylkene skyldtes strukturelle ulikheter mellom øst og vest. Kapitlet viser innledningsvis hvordan den organiserte idretten i Norge hadde en pionerfase i arendalsområdet. Selv om Kristiansand etter hvert ble et senter for idrett på Sørlandet og en driver for mange utøvere, forble bygdene likevel en viktig leverandør av idrettsprestasjoner. Årsaken til dette var at mye av kraften i den regionale idrettsbevegelsen lå i små, tette miljøer preget av utstrakt allsidighet. En annen faktor som utforskes, er hvorvidt den pietistiske vekkellesbevegelsen fra 1870-tallet slo sterkere inn i vestlige deler av Agder når det gjaldt motstand mot idretten.

I kapittel sju konstaterer samfunnsforskeren May-Linda Magnussen at Agder over flere år er blitt rangert som den minst likestilte delen av Norge – et likestillingsmessig annerledesland. Hun presenterer omfattende statistikk fra Statistisk sentralbyrå (SSB), og drøfter på grunnlag av den hvordan landsdelen skiller seg fra andre deler av landet når det gjelder likestillingsutfordringer. Et fokus er også variasjoner innad i landsdelen. I analysen trekker hun inn ulike forskningsbidrag så vel som kvalitativt materiale (intervjuer) når hun reflekterer rundt mulige årsaker til at hverdagslivene til folk på Agder ser ut til å være mer kjønnete enn ellers i landet. Hennes konklusjoner knyttes til holdninger, forventninger og praksis hos både kvinner og menn. Avslutningsvis konstaterer hun at regionale særtrekk og interne variasjoner i landsdelen har mye med økonomi, næringsstruktur og arbeidsmarkeder å gjøre, men at de også dreier seg om kulturforskjeller som ikke uttømmende kan forklares med klasseforskjeller. Historiske forklaringer som religiøst liv må også trekkes inn, og med dette viser hun direkte til neste kapittel.

Historikeren Bjørg Selands bidrag dreier seg om kulturhistoriske aspekter ved synet på kjønnsmessig likestilling. Hun konstaterer at

sørlendingene synes å stå for en konservatisme som vanskelig kan forklares uten å trekke inn den religiøse kulturarven. Hennes hovedfokus er kjønnsrollemønstre på 1800- og 1900-tallet knyttet til den kristelige lekmannsbevegelsen, nærmere bestemt bedehuskulturen. Den innbefattet så vel den tradisjonelle misjonskvinne-rollen (knyttet til kvinne- eller håndarbeidsforeninger) som mer myndige religiøse kvinne-roller (formelle og uformelle eliteposisjoner). Hun viser også til visse topografiske og næringsstrukturelle forhold som kan bidra til å forklare at konservative holdninger til likestilling har holdt stand. Her peker hun på den tette kulturkontakten mellom Sørlandet og USA, som la grunnlag for at innflytelsen fra angloamerikansk vekkelseskristendom ble særlig sterk i denne landsdelen. Underveis i analysen problematiserer hun for øvrig forestillingen om Agder som «annerledeslandet». I den forbindelse viser hun til et mer omfattende sør- og vestlandsk bibelbelte, der Rogaland var kjerneområde og spredningssenter for 1800- og 1900-tallets folkelige pietisme. At Rogaland skårer høyere enn Agder på dagens statistikk for likestilling, antar hun kan ha sammenheng med en ulik utvikling innen økonomi og næringsliv i nyere tid.

Avslutningsvis kaster tidligere redaktør i *Fædrelandsvennen*, Finn Holmer-Hoven, et skråblikk på den langvarige – og til tider intense – kampen mellom Aust-Agder og Vest-Agder. Han siterer Rudyard Kipling, som i 1889 skrev i diktet «The Ballad of East and West»: «East is East and West is West, and never the twain shall meet». Er det dette diktet som best vil beskrive det fremtidige, sammenslåtte Agder? Kanskje. Eller er det er håp om forsoning?

KAPITTEL 1

Regional representasjon i storting og regjering. Hvor viktig er det?

Jon P. Knudsen

For en tid siden fikk jeg en epost fra en representant for det vi med Jürgen Habermas (1962/2002) må kunne kalle den borgerlige offentligheten på Agder, Knut O. Mygland. Han var indignert over at det ikke var interesse ved vårt eget universitet for regionens rikspolitiske betydning:

Min påstand er at Indre Agder og dalstroka innafor blir litt neglisjert på UiA. Det er for lite søkelys på det politiske tyngdepunkt som var i Eiken/Fjotland på 1910- og 1920-tallet. En av pådriverne for kvinnelig stemmerett, stortingsmann Eftestøl, kom fra Fjotland. Den markante stortingspolitikeren og venstremanen Gunnuf Eiesland var herfra. Likedan stortingspresident Bryggesaa. Men dette politiske miljøet er nesten glemt, selv om disse i en periode var viktige rikspolitikere. (Mygland, personlig kommunikasjon, 22. august 2019)

Min umiddelbare reaksjon var at det nok ikke bare er Indre (Vest-)Agder som er glemt av Universitet i Agder. Og det er heller ikke bare ved UiA det glemmes. Det er vel heller slik at studier av stortingsrepresentasjon nærmest har gått av moten som forskningsfelt. I tidligere tider var dette et viktig tema. Utover i etterkrigstiden kom meningsmålingene, som brakte folk til å tro på desimaler hinsides all statistisk forsiktighet. I valgforskningens storhetstid var i tillegg troen på at politisk representasjon var lik politisk makt, svært så utbredt.

Men så kom Stein Rokkan (1966) med et nytt budskap: Stemmer teller, men ressurser avgjør. Gradvis ble interessen for den synlige representasjon

Sitering av dette kapitlet: Knudsen, J.P. (2020). Regional representasjon i storting og regjering. Hvor viktig er det? I Johnsen, B.E. og Vadum, K. (red.), *Grenseløst Agder. Det som skilte og det som bandt* (s. 13–29). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.111>
Lisens: CC BY-NC-ND.

i regjering og storting avløst av en søken etter hvor den egentlige makten fantes. Både akademisk og politisk ble dagsorden dermed en annen. Tydeligst kom dette til uttrykk gjennom den brede maktutredningen som ble igangsatt i 1972 og rapportert i 1983 (St. meld. nr. 44 (1982–83)). Nå var det interesseorganisasjonene, de korporative kanalene og maktpillet i parlamentarismens bakrom som skulle fram i lyset. Der fikk forskningen annet å stille med. Stortingsrepresentasjonen ble overlatt til kommersielle meningsmalere, memoarlitteraturen og lokale delegasjoner på tur til Oslo med en sak. Forskningsfokus hadde beveget seg fra den numeriske til den korporative kanal. Ottar Hellevik (1969) hadde rett nok fortalt oss at Stortinget representerte en sosial elite, men det var likevel en elite som selv ofte følte mer avmakt enn makt. Det skulle heller ikke mye til for å få elitestemplet hos Hellevik. Det holdt med examen artium og en håndfull verv. Og typisk nok, da sluttrapporten fra maktutredningen ble debattert i Stortinget, visste de angivelige makthavere knapt hva de skulle bruke den til.

Likevel, bildet over må nyanseres. Selv om forskningsinteressen har flyttet seg, er det ikke slik at den nasjonale representasjonen er uviktig. Det umiddelbare inntrykket er også at representasjon i regjering er noe som vies mer oppmerksomhet enn representasjon i storting. Og går vi til Stortingets sammensetning og arbeidsmåter, er det opplagt interessant hvilke fagkomiteer representantene havner i og hvilke posisjoner de får internt i partigruppene. Av særlig interesse er de posisjonene der den parlamentariske arenaen møter andre maktsfærer.

Et borgerlig Agder

En observasjon må legges til for landsdelens representasjon i regjering. For Agders del har den som regel vært sterkere i borgerlige enn i arbeiderpartiledede regjeringer. Dette følger rett og slett av landsdelens politiske geografi. Agder stemmer mindre rødt enn landsgjennomsnittet, selv om det er store interne forskjeller. Grovt sett kan vi si at Agder blir rødere jo lengre øst og innover i landet vi kommer og blåere – og gulere – desto lengre vest og ut mot kysten vi befinner oss (Aardal, 2011).

Skal vi reformulere problemstillingen, kan vi kanskje si at *hvordan* vi er representert i storting og regjering er viktigere enn *at* vi er det. Det er forskjell på å sitte på avgjørende poster der makten utøves, og å få tildelt et par statssekretærposter som avlat i et rikspolitisk spill. Jon Lilletun og Ansgar Gabrielsens karrierer kan være eksempler på hvordan det arter seg for dem som virkelig når inn til maktens midte.

Jon Lilletun er kanskje den fremste politikeren Agder har fostret i nyere tid. Han kom fra små kår på Vestlandet og bar med seg den klassiske Venstre-ideologien slik den hadde vokst fram i samspill med motkulturene: avhold, lekmannsrørsle og målsak. Lilletun personifiserte dem alle, på sitt vennlige, spørrende og kulturåpne vis. Nils Kjær ville ikke ha funnet spor av Vestlandsfanden i ham. Lilletun søkte kompromisser. Før han kom inn i rikspolitikken, hadde han gjort seg bemerket i utvekslingen mellom kommunalt tiltaksarbeid og frivillig organisasjonsliv i Vennesla. Han var kraft og brobygger.

På Stortinget ble det likeens. Han satt som fast representant for Vest-Agder KrF fra 1989 til han døde i 2006. Også her ble han brobyggeren. To eksempler illustrerer dette godt. Han fikk fra første stund av god kontakt med politikere fra andre partier. Han var i perioden 1989–1997 først medlem og senere leder av kirke-, undervisnings- (og forsknings-) komiteen. Dette falt sammen med at Gudmund Hernes, Ap, var fagstatsråd (1990–1995) og Randi Øverland fra Vest-Agder statssekretær i samme departement. Hernes og Lilletun fant hverandre umiddelbart over blokkskillet. Lilletun hadde også en god tone med Arbeiderpartiets folk i sin egen komité. Det er i ettertid ikke tvil om at denne kontakten var viktig for å drive høgskolesamlingen på Agder – og senere universitetsprosjektet – fram. Forholdet mellom mange av landsdelens akademikere og statsråd Hernes var på samme tid anstrengt, etter at statsråden tidlig hadde satt foten ned for å skape et femte universitet i Norge ved fusjon mellom de daværende høgskolene i Kristiansand (ADH) og Stavanger (HSR) (Knudsen, 2019, s. 254–255).

Da Kjell Magne Bondevik dannet sin første regjering etter valget i 1997, ble Lilletun kirke-, utdannings- og forskningsminister. Jeg var da politisk redaktør i *Fædrelandsvennen*, og befant meg i Oslo da dette skjedde. Over en kopp kaffe i stortingsrestauranten ga Lilletun uttrykk for tvil om

egne evner. Ville han makte oppgaven? Han besto så avgjort. Da Bondevik dannet sin andre regjering høsten 2001, bestående av KrF, Høyre og Venstre, var den parlamentariske situasjonen vanskelig. Dermed fikk Lilletun jobben med å løse regjeringens saker gjennom i Stortinget. Han ble fellesparlamentarisk leder for regjeringspartiene. Midtbanespilleren Bondevik (Rimehaug, 1997) trengte Lilletuns samarbeidsevner og kontaktnett for å lykkes. Bondevik behersket ikke denne delen av banen alene. De kontrafaktiske spørsmålene har liten plass i samfunnsforskningen, men det er likevel ikke til å unngå at spørsmålet stilles: Hvordan ville utfallet av striden om KrFs linjevalg i 2019 ha vært dersom Lilletun hadde fått leve lenge nok til å ta del i den diskusjonen (Erstad, 2019)?

Ansgar Gabrielsens vei til makt og innflytelse har noen av de samme ingrediensene. Han hadde tidlig markert seg som omgjengelig og talentfull ordfører (H) i Lindesnes før han havnet på Stortinget i 1993. Den første perioden i rikspolitikken var han lite synlig, men etter valget i 1997 ble han valgt som innpisker for Høyres stortingsgruppe. I Bondeviks andre regjering ble han først næringsminister og deretter, fra 2004 av, helseminister. Som næringsminister høstet han internasjonal berømmelse for å ha drevet gjennom lovendringen som krevde 40 prosent kvinnerepresentasjon i aksjeselskapenes styrever. Som helseminister var han aktiv for å befeste reformen som fra 2002 av overførte sykehusene fra fylkeskommunalt eierskap til statlige foretak. Etter at han gikk ut av rikspolitikken i 2005 startet Gabrielsen eget firma, som dannet utgangspunkt for videre engasjement i norsk helse- og sykehusvesen. Fra denne posisjonen har han siden blant annet vært engasjert som pådriver for utviklingen av Oslo Cancer Cluster og for etableringen av en ny helsebydel på Eg i Kristiansand.

Begge disse eksemplene illustrerer at rikspolitikken byr fram arenaer for handling. Men samtidig viser det at det er egenskaper hos aktørene – og koplinger mellom aktører på ulike arenaer – som bestemmer om representasjonen skal omsettes i reell innflytelse. Slik forstått viser også disse eksemplene hvordan ulike former for individuell og sosial kapital inngår som byttemiddel for å skaffe innflytelse i politikken. Dette er et felt som det er skrevet svært mye om, både innenfor generell samfunns-teori og mer spesifikt innenfor den type statsvitenskapelig litteratur

som behandler slike temaer (Bourdieu, 1979/1995; Granovetter, 1973; Putnam, 2001).

Jeg vil hevde at det finnes flere historiske og nyere eksempler på slike koplinger. En av arkitektene bak Bondepartiets reformistiske linje og forliket med Arbeiderpartiet på 1930-tallet var Gabriel Moseid, også han fra Vennesla. Som Lilletun er han svært relevant for å forstå hvordan kompromisser blir til. Det klasseforliket som fant sted mellom bønder og arbeidere midt i dette tiåret, var skjellsettende for norsk politikks videre utvikling (Nielsen, 2001). Rikspolitisk var Moseid antakelig viktigere enn Lilletun, men så virket han også i en helt annen tid. For den institusjonelle utviklingen på Agder var kanskje Lilletun viktigere, særlig gjennom sitt arbeid med universitetssaken. Flytter vi oss til den første etterkrigstiden, finner vi Venstre-høvdingen Bent Røiseland, som gjerne omtales som den beste statsministeren vi aldri fikk (Garvik, Vetland & Røiseland, 2003). Røiseland var også en samarbeidets mann, men da som talsmann for borgerlig samling som et alternativ til det Rune Slagstad (1998, s. 191–364) kom til å benevne Arbeiderpartistaten.

Går vi helt fram til vår egen tid, ser vi igjen hvordan aktører fra Agder blir sentrale i utformingen av rikspolitikken. KrF er i dag et mindre parti enn på lenge, men partiet ble likevel, blant annet gjennom den opprivende striden om linjevalget etter stortingsvalget i 2017, jokeren i regjeringsskabelen. Med ett var Kjell Ingolf Ropstad fra Evje og Hornes partileder, mens den mangeårige Lyngdals-ordføreren Hans Fredrik Grøvan ble gruppeleder i Stortinget. Som en kuriositet kan også nevnes hvordan vestre Vest-Agder igjen ble synlig på Stortinget etter valget i 2013. Men nå ble tyngdepunktet flyttet fra Eiken og Fjotland til kysten i det nye Lister. Ingunn Foss (H), Hans Fredrik Grøvan (KrF) og Odd Omland (Ap) utgjorde en periode nærmest en egen Lister-benk.

Det er allerede nevnt at Agders mest framtrædende representanter har vært borgerlige politikere, mens Arbeiderpartiets folkevalgte mer har fylt de bakre rekkene. Noen navn bør likevel nevnes. I nyere tid er det bare Grete Faremo som har profilert seg som Ap-statsråd fra landsdelen. Den siste før henne var Jens Haugland, som satt i Einar Gerhardsens regjeringer fra 1955 til 1965. Begge kom fra de indre bygder, Faremo fra Setesdal og Haugland fra Bjelland i Marnardal. Faremo har aldri representert

landsdelen som folkevalgt. Haugland hadde sentrale roller som justis- og kommunalminister. Hans betydning for å drive gjennom vesentlige reformer som 1960-årenes kommunereform og innføring av bygningsloven i 1965 er ennå lite utforsket. Sigurd Verdal bør også trekkes fram. Han satt på Stortinget fra 1981 til 1993, og var i perioden 1985 til 1989 visepresident i Lagtinget. Fra 1992 til 2000 var han leder av det nasjonale Omsetningsrådet for landbruket. Verdals regionale kongstanke var å gjøre Byremo til et kraftsentrum for indre Vest-Agder, slik Evje var det i Setesdal. Han lyktes for skolesatsingen, men ellers er det få spor av regional sentralisering i denne delen av Agder.

Lenger tilbake finner vi Nils Hjelmtveit fra Eydehavn som var kirke- og undervisningsminister fra 1935 til 1945 og etter den tid fylkesmann i Aust-Agder. Nevnes bør også østlendingen Lars Evensen, som var industriminister i Gerhardsens regjering i perioden 1947 til 1953. Fra 1954 til 1966 var han fylkesmann i Vest-Agder, og han brukte da sine erfaringer fra statsrådstiden til å kople utenlandske industriinteresser til de store kraft- og industriprosjektene i vestre del av fylket.

Nominasjon og rekruttering

Ser vi på utvelgelsen av representanter, synes det også å være en markant forskjell i måten dette gjøres på i Arbeiderpartiet og de ikke-sosialistiske partiene. I Arbeiderpartiet har det vært tradisjon for at kandidatene stiller seg til disposisjon, og at den partiet nominerer, blir renominert både én og to ganger uten at det skjeles til rikspolitisk oppdrift. Hensynet til balansen mellom kjønn, lokalgeografi og kopling til fagbevegelsen teller mer enn individuelle egenskaper. Så ikke i Høyre, KrF og Fremskrittspartiet. I Vest-Agder Høyre gikk Peter Gitmark hardt til verks for å slå ut den sittende representanten, Anne Berit Andersen, før valget i 2005. Hans Fredrik Grøvan kjørte like røft mot KrFs nestleder, Dagrun Eriksen, for å erobre hennes plass som listetopp i samme fylke forut for valget i 2013. Og for den som observerte oppkjøringen til stortingsvalget i 1997, var det langt fra noen idyll å spore mellom Fremskrittspartiets førstekandidat i Vest-Agder, Vidar Kleppe fra Kristiansand, og andre kandidatene, Odd Djøseland fra Farsund.

Noen av disse konfliktene hadde ideologiske sider ved seg, som kampen mellom Grøvan og Eriksen. I andre tilfeller dreide det seg mer om personlig rivalisering. Under valgkampen høsten 1997 kom det en dag et brev til Fædrelandsvennens redaksjon fra Odd Djøseland med et voldsomt angrep på listekollega Kleppe. Djøseland ønsket brevet trykt som innlegg på debattsidene underskrevet: «En som ønsker Kleppe-fri sone». Ønsket ble ikke etterkommet, men saken ble heller ikke forfulgt som nyhetssak – den gang.

I betydelig grad er disse seleksjonsprosessene utslag av nasjonale partikulturer. I arbeiderbevegelsen stiller medlemmene seg til kollektivets disposisjon, og oppgaven for en stortingsrepresentant er først og fremst å stemme riktig, ikke å opptre individuelt og originalt. Aust-Agder Arbeiderpartis mangeårige representant Osmund Faremo passet ikke helt inn i denne formen, og kunne ofte opptre i fri dressur. Han ble blant annet landskjent da han i 1974 foreslo å innføre offentlig produktkontroll for politisk journalistikk. I andre partier vil toleransen for individuelle ambisjoner være større. Grøvans kamp mot Eriksen kan i så måte gis ideologisk dekning fra Linderot-salmen «Ingen vinner frem til den evige ro som seg ei veldig fremtrenger» (Linderot, 1798/1985).

Representasjonens strukturelle bakteppe

Spør vi oss nærmere om hva den rikspolitiske representasjonen betyr i en regional sammenheng, er det fristende å se mer systematisk på spørsmålet om geografien i politikken. For igjen å trekke på Rokkan (1967) er Norge som statsdannelse å betrakte som et kompromiss mellom regionale interesser. I 1814 skulle dette landet, som siden det opphørte å eksistere som egen stat i senmiddelalderen hadde mistet mye av sitt territorium i både øst og vest, igjen skapes som politisk størrelse. Utgangspunktet var dårlig. Landet hang ikke sammen kommunikasjonsmessig, og det var snarere en samling regionalt atskilte økonomier i gjensidig utakt (Hodne, 1981; Sejersted, 2002) enn noe som liknet et hele. Nasjonsbyggingen kom da også til å ta form av kamp mellom ulike interesser, regionalt som kulturelt. Så sent som på slutten av 1800-tallet diskuterte målrørsla om Norge skulle forstås som befolket av to konkurrerende nasjoner (Hoel, 2009).

I dette perspektivet kom behovet for å holde landet sammen til å bli et overordnet politisk anliggende, og regional- og distriktspolitikk kom utover på 1900-tallet til å utkrystallisere seg som nasjonal metapolitikk (Knudsen, 2018, 2019). Det er først i nyere tid at dette politiske rasjoalet har forvitret. Det er mange måter å forstå denne forvitringen på, og en av dem er at den klassiske distriktspolitikken, slik den hadde oppstått i kjølvannet etter kriseforliket i 1935 og blitt institusjonalisert i etterkrigstidens politiske programmer og satsinger, hadde utspilt sin rolle (Rasmussen, 2003). Noen vil hevde at dette mer skyldtes den ideologiske snuoperasjonen som inntraff på 1980-tallet, med deregulering og nyliberalisme. Fra tidlig på 1990-tallet er det uansett mulig å spore et markant taktskifte, der disse tankeretningene kom til å berede grunnen for en nedbygging av regionalpolitikken betydning i Norge (Teigen, 2012, 2019). Paradoksalt nok fikk denne utviklingen et ekstra skyv fra en ny miljøbevissthet, der byen gikk fra å være forkjetret til å bli omfavnet. Mens 1970-tallets grønne bølge rullet mot distriktene, trakk den et par tiår senere til byen. Et mer konsentrert bosettingsmønster var med ett løsningen på en rekke politiske utfordringer (Næss, Saglie & Halvorsen-Thorén, 2015).

Dermed ble den regionalpolitiske agendaen i Norge også mer kompleks. Fra gjenoppbyggingen etter krigen hadde den norske regionalpolitikken i mangt vært en distriktspolitikk, først for Nord-Norge og Namdalen og deretter for utkantene i Sør-Norge (Teigen, 2019). Kritikerne av denne politikken ønsket heller å utvikle dynamiske byregioner rundt store og mellomstore byer landet rundt etter svensk mønster. En av de fremste talsmennene for en slik politikk var professor i samfunnsgeografi ved Universitetet i Oslo Tor Fr. Rasmussen (1969, 2003), som var oppvokst i Flekkefjord. Dette var en politikk det ikke var støtte for i Stortinget før Arne Rettedal (H) ble kommunal- og arbeidsminister i 1981. Han lot bevisst etableringsloven, som skulle hindre for sterk byggeaktivitet i og rundt store byer, sove. Dermed var en skanse brutt, og framover mot vår egen tid ble det nærmest et politisk mål å skape slike dynamiske arbeids- og boligmarkeder rundt regionale bysentra, men da som et nasjonalt svar på den amerikanske økonomen Michael Porters (1990) tese om at den globale økonomien var konstituert ved samhandlingen mellom spesialiserte regionale økonomier. I EU fikk den samme ideen gjensvar gjennom

slagordet om å skape et regionenes Europa (Magone, 2003). Regionalt konsentrerte bo- og arbeidsmarkeder ble nøkkelen til utvikling mange steder i Norge som i Norden forøvrig (Castells & Himanen, 2003). Ironisk nok var det utkantideologen, professoren og SV-politikeren Ottar Brox (1984) som først beskrev fenomenet ved å analysere den tilsynelatende konsolideringen av et tidligere truet bosettingsmønster i Troms, en bekreftelse på at en ny type pendlingsatferd hadde endret bosettingsbetingelsene i distriktene. I det mer folkerike lavlandet på Østlandet lanserte Tor Selstad (1983) begrepet Mjøsbyen for vise hvordan bystrukturen rundt Mjøsa kunne forstås som et samlet byfelt for vekst og utvikling.

På Agder ble Agderbyen lansert som merkelapp for de samme prosessene langs linjen Mandal–Tvedestrand. Dette bykonseptet ble beskrevet og analysert gjennom et regionalt scenarioprojekt bestilt av de to fylkeskommunene og medfinansiert av Miljøverndepartementet og tre av landsdelens banker (Knudsen, Jacobsen & Svendal, 1990). Dette var et bybegrep som skapte vel så mye strid som begeistring. Agderbyen ble i Agders indre bygder og flanker oppfattet som den endelige bekreftelsen på sentraliseringstrusselen, mens den i Kristiansand og Arendal ble forstått som et forsøk på å nulle ut de nedarvede og egentlige bysentraenes identitet og rolle. Dette forsto Victor D. Norman (H), opprinnelig fra Risør og senere en tid bosatt i Lillesand, godt da han som statsråd i Bondeviks andre regjering med ansvar for utflytting av statsinstitusjoner fra hovedstaden i 2003 pekte på Agderbyen som lokalisering for Post- og teletilsynet (nå Nasjonal kommunikasjonsmyndighet, NKOM). Slik tvang dermed Norman Agder-politikerne til å ta i det unevnelige. Sjøkkvirkningen var om mulig enda større da samferdselsstatsråd Torild Skogsholm valgte Lillesand som lokalisering for tilsynet. Med det var forestillingen om Agderbyens funksjonalitet nasjonalt bekreftet.

En ny bypolitikk

Men de regionale byfeltene skulle, som nevnt, snart møte motbør fra den nye miljøbevegelsens konsentrerte byforståelse. Der de store byfeltene fordret utstrakt pendling og byspredning, forkynte den nye ideologien konsentrert bebyggelse og kompakte byer. Reisene skulle tas kollektivt,

eller aller helst med sykkel eller til fots. Lillesands Tine Sundtoft (H) ble klima- og miljøminister i Erna Solbergs regjering for perioden 2013–2015. Hennes store sak var å forplikte Norge på en klimapolitikk der Kristiansand ble det fremste regionale utstillingsvinduet for denne politikkenes konsekvenser. Og i Kristiansand satt Sundtofts partifelle og nære venn Harald Furre som ordfører. Han kom dermed i en vanskelig situasjon. På den ene siden skulle han iverksette en restriktiv utbyggingspolitikk, stimulert via statlige belønningsmidler. På den annen side skulle han føre en politikk som befestet Kristiansand som landsdelens dynamiske sentrum. Dermed kunne han risikere å bli straffet ved bortfall av de samme midlene. Dette fordret – og fordrer – en nærmest umulig balansegang mellom nasjonale politiske krav og lokale ønsker.

Vi har altså to interessante eksempler på at statsråder fra Agder, Norman og Sundtoft, har fattet beslutninger med store konsekvenser for og korrekter til politisk praksis i egen landsdel. Begge statsråder kom også fra Høyre, et parti som ellers ikke utmerker seg ved rabulisme. De to eksemplene kan også være instruktive ved at de illustrerer hver sin generasjon av bypolitikk. Norman betjente *byregionen* og Sundtoft *den kompakte byen*. Dermed ga de hvert sitt bidrag til det som i dag er blitt en fornyelse av den historiske spenningen i norsk politikk, nemlig motsetningen mellom by og land, mellom sentrum og utkant, Stein Rokkans (1967) beskrevne hovedspenning i det norske nasjonsbyggingsprosjektet. For om geografien har forvitret i politikken (Knudsen, 2018; Teigen, 2012), kan den nå være i ferd med å komme voldsomt tilbake.

Konflikten mellom de to byperspektivene, det regionforstørrende og det kompakte, skulle også finne et annet nedslag i vår landsdel. Det skjedde da kommunene Iveland og Evje og Hornnes for et drøyt tiår siden ønsket å realisere to større boligfelt, ett i Iveland og ett på Moisund. Fylkesmannen i Aust-Agder reiste innsigelse mot planene med den begrunnelsen at disse feltene ville stimulere til økt pendling mot byene ved kysten, siden de lokale arbeidsmarkedene i de to kommunene ville være for tynne til å absorbere de nye innbyggerne som feltene ville rekruttere. Fylkesmannen påpekte at en slik utvikling ville være i strid med nasjonal klimapolitikk, som la opp til kompakte byer og korte arbeidsreiser. Ordførerne i de to kommunene, Ole Magne Omdal (Sp) og Bjørn Ropstad (KrF), parerte raskt med at nasjonal

distrikts- og regionalpolitikk tok til orde for det motsatte, nemlig at det var et mål å skape regionforstørring med utgangspunkt i sterke, regionale arbeidsmarkeder for å stimulere bosetting i distriktene. Kjell Ingolf Ropstad (KrF), sønn av ordføreren i Evje og Hornnes, var inne i sin første stortingsperiode og tok saken opp gjennom et spørsmål til miljøvernministeren, Erik Solheim (SV), som da også var statsråd for plansaker. Men før statsråden rakk å skifte sol og vind mellom to nasjonale politikkområder på kollisjonskurs, ble saken forlikt hos Fylkesmannen ved at kommunene aksepterte å redusere størrelsen på boligfeltene (Knudsen, 2018). Men dermed kokte også en sak med stort prinsipielt og rikspolitisk potensial bort i kålen.

Kommune- og regionreform

Spørsmålet om hensiktsmessigheten med den norske kommune- og fylkesstrukturen har vært reist flere ganger opp gjennom historien. Første del av 1960-tallet gikk med til å sanere antall kommuner i Norge i tråd med Schei-komiteens innstilling (Stugu, 2015). Agder fikk da i grove trekk den kommunestrukturen landsdelen inntil nylig har hatt, med unntak av Arendal, som forble en innklemt bykommune inntil byen ble slått sammen med fire nabokommuner i 1992. Den pågående kommune-reformen har i Agder bare gitt tre realiserte prosesser: sammenslåing av Lyngdal og Audnedal, fusjon av Mandal, Lindesnes og Marnardal, og endelig et amputert Stor-Kristiansand bestående av Kristiansand, Søgne og Songdalen. Hele det gamle Aust-Agder forblir dermed, i likhet med mye av landet ellers, uberørt av kommunereformen så langt. En av pådriverne for denne reformen er mangeårig statsråd i ulike departementer Monica Mæland, oppvokst i Arendal. For statssekretær i Kommunal- og moderniseringsdepartementet Aase-Marte Johansen Horrigmo (H, 2018–2020), opprinnelig fra Vennessla, og hennes etterfølgere våren 2020, først Harald Furre, så Paal Pedersen fra Mandal, er dette resultatet også lite tilfredsstillende. Men slik denne saken har utviklet seg, er den nærmest uten dynamikk, og i alle fall noe ingen rikspolitisk folkevalgt fra landsdelen ser som vintersak for seg og sitt parti.

Med fylkesreformen har det forholdt seg noe annerledes. Mens Høyre og Fremskrittspartiet prinsipielt har ønsket fylkeskommunen bort,

måtte Erna Solbergs første regjering akseptere at mellompartiene KrF og Venstre fikk gjennomslag for at den skulle bestå. Noe annet var det ikke flertall for i Stortinget. Med regionreformen ble også mandatet for fylkeskommunene styrket, samtidig som de ble redusert i antall fra 19 til 11. Sammenslåingen av Agder-fylkene hadde vært vurdert en rekke ganger før, men nå ble den effektivert med virkning fra 1. januar 2020. Sett utenfra synes det som om to av fylkessammenslåingene gikk enklere enn de andre, nemlig den i Agder og den i Trøndelag. Begge hadde karakter av å være modne og samtidig tilpasset en regional struktur med betydelig etablert samhandling rundt ett, definert byfelt, for Agders del Agderbyen. Rikspolitisk hadde dette nærmest hatt karakter av en ekspedisjonssak. Men likevel bør KrFs rolle trekkes fram, fordi partiet er det av mellompartiene som grundigst omtalte saken i eget program, og fordi egdene i stortingsgruppa var særlig sentrale i behandlingen av saken. Torhild Brandsdal fra Vennesla hadde regionreformen som sitt ansvarsområde, og i hennes sykefravær fungerte Per Sverre Kvinlaug fra Kvinesdal som vikar, mens Hans Fredrik Grøvan holdt i de overordnede prinsippene for behandlingen av saken.

Regional politikkutvikling

Når en skal analysere Agders rikspolitiske gjennomslag, holder det ikke bare å se på representasjon i storting og regjering. En må også se på hvilke saker som reises regionalt, og som formuleres og løses på andre måter enn gjennom de nasjonale, representative kanaler. Her er det flere eksempler. Om vi tar utgangspunkt i dokumentet *Felles mål for Agder* (Norman, Røed & Knudsen, 1994) og de sakene som ble løftet fram der, er to av dem typisk slike. Det ene er prosessen med å få nye E18 mellom Kristiansand og Grimstad bygget som en sammenhengende firefeltsvei og gjennom offentlig-privat samarbeid (OPS). En viktig driver i dette var en regional veiaksjon der tunge representanter for offentlige og private interessenter tok på seg refleksvester, bar fakler og aksjonerte for snarlig handling. Til og med agderbispens lot seg mobilisere. Ved siden av dette var det et betydelig initiativ i den regionale veiforvaltningen for samme sak. Resultat var at dette veiprojektet kunne åpnes for trafikk i 2009.

Den andre prosessen som bør trekkes fram, er det arbeidet som ble drevet regionalt for å skaffe kapital til å realisere kompetanse- og kultursatsinger ut over det som kunne skaffes via ordinær statlig finansiering. Dette skjedde ved at det regionalt ble etablert stiftelser gjennom salg av kraftaksjer for slike formål. De tre viktigste av disse var Cultiva for kultursatsinger i Kristiansand, Sørlandets kompetansefond for Vest-Agder og Aust-Agder utviklings- og kompetansefond for Aust-Agder. Særlig for kulturfeltet er det uomtvistelig at innsatsen fra Cultiva har bidratt vesentlig til å realisere eller framskynde både kulturaktiviteter og tilhørende institusjoner i Kristiansand (Johnsen, Dragseth, Johannessen & Lysgård, 2011).

Et siste poeng som skal tas med i denne sammenhengen, er et arbeid som ble initiert fra kommuneledelsen i Kristiansand rett etter århundreskiftet med tanke på la storbyene i Norge overta for fylkeskommunene som regionale utviklingsaktører i en ren tonivåforvaltning. Ordfører Bjørg Wallevik (H) og rådmann Erling Valvik organiserte sammen et nettverk med sine kolleger i Oslo, Bergen, Stavanger, Trondheim og Tromsø for å fremme tanken. Det ble utarbeidet et eget notat for dette, blant annet bygd på finske erfaringer med tonivåforvaltning (Røed, Knudsen & Fosse, 2002). Prosessen vakte interesse hos daværende kommunalminister Erna Solberg, men som del av Bondeviks andre regjering var hun bundet av denne regjeringens fredning av fylkeskommunen. Prosessen er også interessant fordi den er et eksempel på at Kristiansand tok rikspolitisk lederskap på et viktig saksfelt, storbypolitikken. Notatet ble også presentert for Stortingets kommunalkomiteé med samme resultat: interessert lunkenhet. Med den senere regionreformen under gjennomføring er tonivåmodellen i praksis død. Interessant nok er den samme modellen også i ferd med å bli avvirket i Finland, slik at normalmodellen også der kan bli en folkevalgt flernivåforvaltning, som ellers i Europa (Committee of Regions, 2019).

Ved et veiskille?

Så langt har framstillingen dreid seg om Agders representasjon i nasjonal politikk og i noen grad om den nasjonale politikkenes betydning for Agder. De siste årene har, som allerede påpekt, den regionale legitimeringen av

nasjonal politikk blitt sterkt nedtonet (Knudsen, 2018; Teigen, 2012, 2019). Mye av dette har skutt fart etter suksessive omganger med avvikling av eksplisitt politiske organer i de geografiske styringskjedene, til fordel for ulike foretaksmodeller eller andre formalpragmatiske løsninger innenfor ulike samfunnssektorer. Resultatet er at Norge i institusjonell sammenlikning er blitt et mer liberalistisk land, også målt mot andre europeiske land (Schneider & Paunescu, 2012). Sykehussektoren er et eksempel på dette, universitets- og høyskolesektoren et annet.

Et av resultatene av denne utviklingen er at politikken abdiserer, og at den tradisjonelle påvirkning som utøves fra ulike regioner mot de nasjonale beslutningsarenaene, ikke lenger virker. Helseministeren melder pass overfor sykehusstrukturen og henviser i stedet til helseforetakene. Utdanningsstatsråden lar universitetsstyrene legge ned og kapre tidligere høyskoler som de vil, mens kommunalministeren overlater utformingen av kommunekartet til stemningen i den lokale nabopraten potensielle fusjonspartnere imellom. I liberal sjargong heter det å styre via «arm's length» og i et geografisk vokabular benevnes det regionalliberalisme. Vi kan jo bare tenke oss hva tidligere statsråder som Jens Chr. Hauge, Arne Rettedal eller Gudmund Hernes ville ha sagt om de skulle bys slike rammebetingelser for sitt virke.

Det er blitt stuerent å være geografiløs. Som fenomen føyer det seg inn i linjen av andre slike frikopplingsøvelser, som å være kulturløs og la institusjoner og regionale inndelinger få hete hva de vil. NSB blir til Vy. Oslo-Met gjør krav på å betegne et universitet. Et nytt fylke får hete Vestland; Fjordland var opptatt. Et annet fylke blir passe avsjelet til Innlandet – et mulig kontrapunkt til Utlandet? I et slikt klima er det ikke så mye å hente for en regional delegasjon ved å ta Sørtoget – som det nå er døpt – til Oslo for å be makthavere uten makt om noe som helst.

Men ennå skal det visstnok hefte skam ved å være historieløs. Mon det. For i Norge er historie og geografi uløselig knyttet sammen. Regional- som kunnskapspolitikken er blitt slik kirkepolitikken utviklet seg i etterkrigstiden, da det gjaldt for statsrådene å være teologisk døde og blinde. Nå har vi fått en styringskultur der det samme gjelder geografien, og det er ikke bærekraftig, for å bruke en av tidens mest forslitte merkelapper. For å avslutte der jeg begynte – med Rokkan. Norge er som prosjekt et

kompromiss mellom regionale interesser. Den som glemmer det, er dømt til å mislykkes – i storting som i regjering. I dag er det min påstand at mange i storting og styringsverk har mistet grepet om denne innsikten, og at kommunevalget 2019 blant annet bar preg av det. Det skal mer til for å rette opp det som her er skjedd enn å skyssse en distriktsminister med uklar portefølje inn i en regjering. Det handler heller om å gjenfinne forståelsen av hvilket land vi bor i.

Litteratur

- Bourdieu, P. (1995). *Distinksjonen: en sosiologisk kritikk av dømmekraften* (A. Prieur, Overs.). Pax Forlag. (Opprinnelig utgitt 1979)
- Brox, O. (1984). *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni*. Universitetsforlaget.
- Castells, M. & Himanen, P. (2003). *The information society and the welfare state. The Finnish model*. Oxford University Press.
- Committee of Regions. (2019). *Finland*. <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Finland.aspx>
- Erstad, E.A. (2019). *Hareides fall. Trettiseks dager som endra norsk politikk*. Det Norske Samlaget.
- Garvik, O., Vetland, J. & Røiseland, M. (2003). *Røiseland: statsministeren vi ikke fikk*. Vigmostad & Bjørke.
- Granovetter, M. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380. <https://doi.org/10.1086/225469>
- Habermas, J. (2002). *Borgerlig offentlighet*. Gyldendal. (Opprinnelig utgitt 1962)
- Hellevik, O. (1969). *Stortinget – en sosial elite? En undersøkelse av sammenhengen mellom sosial bakgrunn og politisk karriere*. Pax Forlag.
- Hodne, F. (1981). *Norges økonomiske historie 1815–1970*. Cappelen.
- Hoel, O. L. (2009). *Måltreising og modernisering i Noreg 1885–1940* [Doktorgradsavhandling, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet]. NTNU Open. <http://hdl.handle.net/11250/242957>
- Johnsen, H. C. G., Dragseth, T., Johannessen, O. & Lysgård, H. K. (Red.). (2011). *Kunstens form og kulturens bruk*. Portal forlag.
- Knudsen, J. P. (2018). Towards a new spatial perspective – Norwegian politics at the crossroads. *Norsk Geografisk Tidsskrift – Norwegian Journal of Geography*, 72(2), 67–81. <https://doi.org/10.1080/00291951.2018.1445125>
- Knudsen, J. P. (2019). Reorganiseringen av UH-sektoren – nasjonsbygging med regionsmak. I J. P. Knudsen & T. Lauvdal (Red.), *Geografi, kunnskap, vitenskap. Den regionale UH-sektorens framvekst og betydning* (s. 241–264). Cappelen Damm Akademisk.

- Knudsen, J. P., Jacobsen, D. I. & Svendal, A. (1990). *Sørlandsbilder. Tre scenarier for Agder*. Agderforskning.
- Linderot, L. (1985). Ingen vinner frem til den evige ro. I *Norsk Salmebok*, nr. 108. Verbum. (Opprinnelig utgitt 1798)
- Magone, J. M. (Red.). (2003). *A Europe of regions: Rhetoric or reality?* Praeger.
- Nielsen, M.-B. O. (2001). *Senterpartiets historie 1920–2000: Bd. 1. Bondekamp om markedsrett. 1920–1959*. Det Norske Samlaget.
- Norman, V.D., Røed, H. & Knudsen, J. P. (1994). *Felles mål for Agder*. KS.
- Næss, P., Saglie, I.-L. & Halvorsen-Thorén, K. (2015). Ideen om den kompakte byen i norsk sammenheng. I G. S. Hanssen, H. Hofstad & I. L. Saglie (Red.), *Kompakt byutvikling. Muligheter og utfordringer* (kap. 3). Universitetsforlaget.
- Porter, M. E. (1990). *The competitive advantage of nations*. The Free Press.
- Putnam, R. (2001). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon & Schuster.
- Rasmussen, T. F. (1969). *Byregioner i Norge. En samfunnsgeografisk analyse av den regionale konsentrasjonen av bosettingsmønsteret i Norge* (Rapport nr. 11). Norsk institutt for by- og regionsforskning.
- Rasmussen, T. F. (2003). *Bosetting og byutvikling. Planlegging og politikk i Norge – i går, i dag, i morgen*. Kommuneforlaget.
- Rimehaug, E. (1997). *Midtbanespilleren. Kjell Magne Bondevik og Kristelig Folkeparti*. Luther.
- Rokkan, S. (1966). Norway: Numerical democracy and corporate pluralism. I R. Dahl (Red.), *Political opposition in western democracies*. Yale University Press.
- Rokkan, S. (1967). Geography, religion and social class: Cross-cutting cleavages in Norwegian politics. I S. M. Lipset & S. Rokkan (Red.), *Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives* (s. 367–444). The Free Press.
- Røed, H., Knudsen, J. P. & Fosse, J. K. (2002). *Robuste regioner – forskning og reform* (Prosjektrapport 45/2002). Agderforskning.
- Schneider, M. R. & Paunescu, M. (2012). Changing variety of capitalism and revealed comparative advantages from 1990–2005. A test of the Hall & Soskice claims. *Socio-Economic Review*, 10(4), 731–753. <https://doi.org/10.1093/ser/mwro38>
- Sejersted, F. (2002). *Demokratisk kapitalisme. Revidert utvalg*. Pax Forlag.
- Selstad, T. (1983). *Mjøsbyen. Morgendagens storby ved Mjøsa?* Fagbokforlaget/Mjøsinformasjon.
- Slagstad, R. (1998). *De nasjonale strateger*. Pax Forlag.
- St. meld. nr. 44 (1982–83). *Om maktutredningen*. Statsministeren. https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1982-83&paid=3&wid=d&psid=DIVL172&pgid=d_0077

- Stugu, O. S. (2015). Etterkrigstidas kommunereform – eit oversyn. *Heimen*, 52(4), 311–325. https://www.idunn.no/heimen/2015/04/etterkrigstidas_kommunereform_-_eit_oversyn
- Teigen, H. (2012). Distriktpolitikk gjennom 50 år – strategane og avviklinga. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 29(2), 157–165. https://www.idunn.no/nnt/2012/02/distriktpolitikk_gjennom_50_aar_-_strategane_og_avviklinga
- Teigen, H. (2019). *Distriktpolitikken historie i Norge*. Cappelen Damm Akademisk.
- Aardal, B. (Red.) (2011). *Det politiske landskap. En studie av stortingsvalget i 2009*. Cappelen Damm Akademisk.

KAPITTEL 2

Kristiansands rolle som regionalt styringssentrum i perioden 1641–1919

Roger Tronstad

Fra 1. januar 2016 ble Fylkesmannen i Aust-Agder og Fylkesmannen i Vest-Agder slått sammen til ett embete – Fylkesmannen i Aust- og Vest-Agder. Fra 1. januar 2019 ble den sistnevnte betegnelsen endret til Fylkesmannen i Agder. Ikke bare på statlig plan ble det nylig en endring – fra 1. januar 2020 ble de to fylkeskommunene slått sammen til Agder fylkeskommune, og dermed utgjør Aust-Agder og Vest-Agder ett fylke – Agder.

I prosessen fram mot disse endringene har det vært mange diskusjoner. Et av stridstemaene har vært om Agder skulle danne ett fylke alene eller være en del av et større fylke. Et annet tema har vært hvor administrasjonssetet for fylkeskommunen skulle ligge. Også i forbindelse med det nye fylkesmannsembetet for både Aust-Agder og Vest-Agder fra 1. januar 2016 ble det diskusjoner om hvor virksomheten skulle lokaliseres. Skulle hele fylkesmannsvirksomheten ligge ett sted og hele det fylkeskommunale organet ett sted, eventuelt i samme by, eller skulle hvert av de to organenes funksjoner fordeles på to steder, for eksempel Arendal og Kristiansand?

I dette kapitlet skal vi rette søkelyset mot en lang tidsperiode da Agder var en del av en større administrativ region, samtidig som Kristiansand var regionens hovedstad. Ved inngangen til 1600-tallet var Norge i geistlig henseende inndelt i fire regioner, det vil si bispedømmer eller såkalte

Sitering av dette kapitlet: Tronstad, R. (2020). Kristiansands rolle som regionalt styringssentrum i perioden 1641–1919. I Johnsen, B.E. og Vadum, K. (red.), *Grenseløst Agder. Det som skilte og det som bandt* (s. 30–54). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.111>
Lisens: CC BY-NC-ND.

stift. Agder var en del av det sørligste stiftet. Under eneveldet oppsto også andre typer stiftsomsfattende, offentlige virksomheter rundt om i landet. Vi skal ta for oss perioden fra 1641, da Kristiansand ble grunnlagt, og fram til 1919, da stiftamtmannsembetet forsvant og amtene skiftet navn. Med utgangspunkt i stiftsomsfattende virksomheter som Agder var en del av, er hovedspørsmålet i dette kapitlet: Hvilken rolle hadde Kristiansand som administrasjonssentrum i Norges sørligste region i perioden? Det faller utenfor oppgaven å drøfte hvordan de forskjellige organene kom til å fungere i praksis, da dette ville ha medført svært tidkrevende undersøkelser og sprengt de fysiske rammene for kapitlet. Noen få eksempler på konflikter skal likevel nevnes.

Bakteppet for Kristiansands rolle

Først skal vi se på perioden som dekker en mannsalder før og etter Kristiansands grunnleggelse. Vi skal fokusere på begrepene stift og stiftamt, siden de er sentrale for forståelsen av regionen som Agder var en del av.

På 1500-tallet, og lenge før det, lå Agder under Stavanger stift, og bispetet var da i Stavanger. Til stiftet hørte dagens Agder og Rogaland, og i tillegg Hallingdal prosti med prestegjeldene Eidfjord, Ål og Nes, og Valdres prosti med prestegjeldene Aurdal, Slidre og Vang. På 1600-tallet kom flere endringer av stiftets utstrekning. Det begynte i 1608, da prestegjeldet Eidfjord ble overført til Hardanger prosti i Bergen stift. Stavanger stift ble da tydelig splittet i to geografisk atskilte deler. I 1605 ble Laurits Clausøn Schouboe, i latinisert form også kalt Laurentius Claudii Scavenius, biskop i Stavanger. Han sørget for at det for første gang ble tegnet et kart over Stavanger stift. Det skjedde i ca. 1618. Den opprinnelige versjonen av kartet, som var tegnet av eller i samarbeid med Scavenius, har seinere gått tapt. Kartet kan ha vært laget delvis på grunnlag av biskopens observasjoner på visitasreiser. Det ble trykt i flere omganger og versjoner i lang tid etter 1618, blant annet hos Johannes & Cornelis Blaeu i Amsterdam. På kartet ser man tydelig hvor atskilt Hallingdal og Valdres ble betraktet fra resten av Stavanger stift.

Scaveniuskartet, trykt i 1638 av Joan og Cornelis Blaeu.
Kilde: Koninklijke Bibliotheek, Amsterdam.

For biskopen i Stavanger var det besværlig å foreta inspeksjonsreiser til Hallingdal og Valdres. I 1631 kom en større forandring for å gjøre det lettere for biskopen. Da ble prostiene Hallingdal og Valdres overført til Oslo stift. Til gjengjeld ble Øvre Telemark prosti overført fra Oslo stift til Stavanger stift.¹ Etter at byttet av prostier ble gjennomført i 1631, fortsatte likevel Scavenius-kartene å bli utgitt i lang tid etter med de gamle stiftsgrensene, men kartene viste i hvert fall hvordan grensene hadde vært før 1631. Byttet av Hallingdal og Valdres mot Øvre Telemark er den mest dramatiske endringen, geografisk sett, for det sørligste stiftet i perioden 1600–1900.² Det er uvisst hvorfor en slik naturlig løsning ikke var valgt lenge før 1631.

1 Kongebrev 10.04.1631, trykt i *Norske Rigs-Registranter*, bd. 6, 1628–1634, s. 309.

2 I 1864 ble også de to andre prostiene i Telemark, nemlig Nedre Telemark og Bamble, lagt til stiftet, som da het Kristiansand. Kongelig resolusjon 27.02.1864.

Byttet av prostier kan godt ses på som en forskyving av tyngdepunktet i stiftet fra vest mot øst, i hvert fall geografisk. Snart skulle også det *administrative* tyngdepunktet bli flyttet i samme retning. Etter at Kristiansand var grunnlagt i 1641, begynte sentralmyndighetene å tenke på hvordan byen kunne stimuleres til befolkningsmessig og økonomisk vekst og betydning. I 1662 ba byens deputerte – de eligerte menn – om at Stavanger domkapittel måtte flyttes til Kristiansand.³ Det var imidlertid litt tidlig for myndighetene å gi den nye byen en regional administrativ rolle.

I 1662 ble det bestemt at betegnelsen «amt» skulle tas i bruk i stedet for «len».⁴ I praksis ble amtene likevel ofte kalt len og amtmennene for lensherrer eller befalingsmenn i flere år etter 1662. I en overgangsperiode fra 1662 til 1671 var det delvis én amtmann for Nedenes, Råbyggelaget og Mandal og én amtmann for Lister.⁵ Disse herrene bodde imidlertid ikke i regionen. I 1667 klaget Agdesidens lagmann over at det ikke bodde noen amtmann i Kristiansand.⁶

Betegnelsene lensherre og befalingsmann gikk nokså konsekvent over til å bli «amtmann» fra 1671. Det skyldes at en ny type befalingsmann ble opprettet det året. I 1671 oppsto nemlig stiftamtene, som var et forvaltningsnivå over – og større enn – amtene. Da ble det etablert fire regionale «Stift- eller Hoved-Amter» i Norge. Det sørligste stiftamtet skulle hete «Christianssands eller Agdesidens Hoved-Amt» og skulle også omfatte Stavanger amt, det vil si Rogaland, og Bratsberg amt, det vil si Telemark.⁷

«Agdesiden» var også betegnelsen på hovedlenet, som i første halvdel av 1600-tallet omfattet dagens Agder-fylke. Betegnelsen ble også brukt om lagdømmet, som på 1600- og 1700-tallet likeledes omfattet Agder.

Hovedamtene falt i hovedsak sammen med bispedømmenes grenser. Siden den vanlige betegnelsen på bispedømme var stift, kom hovedamtene etter hvert til å bli kalt stiftamt. Det vanlige navnet på det sørligste hovedamtet ble

3 Steen 1941: 140

4 Mykland 1977: 121

5 Weidling 2000: 31

6 Steen 1941: 138

7 Reskript 08.02.1671, trykt i: a) Kongelige Rescripter I, s. 46; b) Kongelige Rescripter III, s. 70; c) *Samling af Norge vedkommende Kgl. Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve m.v. for Tidrummet fra 1660 til 1813, forsaavidt de kunne ansees at være af Vigtighed for den Lovstuderende og den juridiske Embedsmand i Almindelighed. Udtogsviis udgiven af F. Stang, B. Dunker, s. 15.*

etter hvert «Christiansands stiftamt». Vi kan legge merke til at hovedamtet ikke skulle hete *Stavanger*, slik som stiftet het ennå i 1670-årene, men *Kristiansand* eller *Agdesiden*. Det var altså den *verdslige* overøvrighetsregionen som var først ute med å hete Kristiansand i stedet for Stavanger. Bestemmelsen i 1671 om å opprette et «Christiansands stiftamt» kan ses på som et første ledd i å oppgradere den unge agderbyen regionaladministrativt.

Ifølge 1671-bestemmelsen skulle lederen for stiftamtet ha tittelen stifts-befalingsmann, men etter hvert ble betegnelsen stiftamtmann også brukt. Stiftamtmannen skulle ha 1000 riksdaler i årslønn, mens hver amtmann skulle ha 500 riksdaler. Avlønningen illustrerer at stiftamtmannen sto over amtmannen i rang og myndighet.

I 1670 fikk stattholder Ulrik Frederik Gyldenløve og generalløytnant Jørgen Bjelke i oppdrag å utarbeide et forslag til administrativ struktur for Norge, blant annet inndeling i amt. Den nevnte bestemmelsen i 1671 var i tråd med de to herrenes forslag med hensyn til inndeling i hovedamt og amt. Forslaget gikk også ut på at Ove Juel skulle bli stiftamtmann i Kristiansands hovedamt og «... formedelst Correspondencen saa og Kongl. Majtt.s Interesse og Stedens samt Trafiquens Importants at residere udi Christianssand».⁸ Det ser ut til at Kristiansands geografiske og strategiske plassering var grunnen til at Gyldenløve og Bjelke fant det påkrevd at stiftamtmannen skulle bo der.

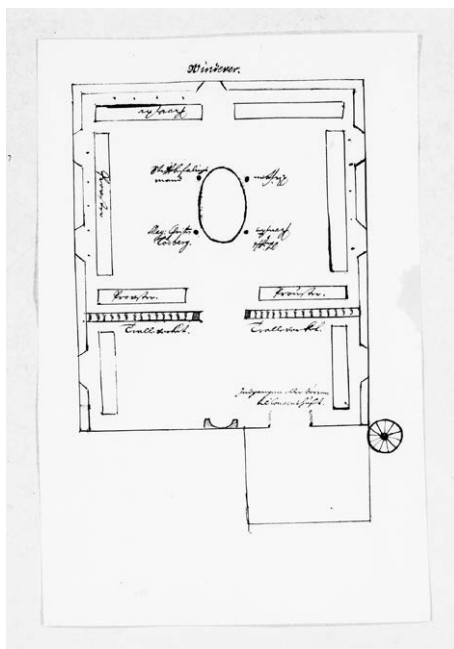
Fra 1671 ble faktisk Ove Juel den første stiftsbefalingsmannen i Kristiansand hovedamt. Han bodde riktignok verken i Kristiansand eller Stavanger, men på Akershus, siden han også var visestattholder i Norge. Juel gikk av som stiftamtmann i Kristiansand i 1679.⁹ I 1680 ble amtmannen i Stavanger, baron Ludvig Holgersen Rosenkrantz, utnevnt som ny stiftamtmann. Han skulle være både stiftamtmann og – i hvert fall foreløpig – amtmann i Stavanger amt med bosted i Stavanger. Året etter tiltrådte Jacob Jenssøn Jersin som biskop i Stavanger.

Forholdet mellom stiftamtmann og biskop var ikke nødvendigvis alltid avklart eller hjertelig. Konflikter om rang kunne forekomme. I 1682 tilspisset dette seg i en delikat episode. Bakgrunnen for dette var

8 «Statholder Gyldenløves og Jørgen Bjelkes Betænkning angaaende Norges Administration 1670», trykt i *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv*, første bind, s. 386.

9 Weidling 2000: 22, 34, 38

formalitetene rundt saksområder som biskop og stiftamtman hadde felles, som for eksempel kirkeadministrative spørsmål i hele stiftet. I en del slike saker pleide stiftamtmannen og biskopen å være til stede i domkapitlet, som var et kollegium av først og fremst geistlige. Denne typen møte, som på dansk het «landemode», skulle presideres, det vil si ledes, av Rosenkrantz. Møtene pleide å bli holdt i det såkalte kapittelshuset ved domkirka.¹⁰ I april 1682 hadde kapitlet et slikt møte. Før møtet, mens Rosenkrantz var en tur i Holland, hadde biskop Jersin gjort møtewardet breiere, og under møtet plasserte han seg rett ved siden av Rosenkrantz, som var den øverste av de to, formelt sett. Dette likte ikke Rosenkrantz, som skrev til kongen at han syntes stiftamtmannen burde presidere alene «til Eders Kongl. Mayts. Høye Respect».¹¹

Bordplassering i kapittelsalen i Sjælland stift.

Kilde: Riksarkivet, Danske Kanselli, Fcab, 0012 Norske tegnelser 1670–1683, fol. 314a–315a. Vedlegg til missiv 10.06.1682 til Rosenkrantz og Jersin.

10 Riksarkivet, Danske Kanselli, Skapsaker, F, 0066 Skap 14, pakke 324–333, 1623–1686, s. 144. Brev 27.10.1681 fra Rosenkrantz til Danske Kanselli.

11 Riksarkivet, Danske Kanselli, Fcca, 0035 Norske innlegg 1682–1683, s. 52. Brev 08.04.1682 fra Rosenkrantz til Danske Kanselli.

Kongen svarte i juni at bordplasseringen skulle være slik som i Sjællands stift, og som framgikk av en vedlagt skisse.¹² Skissen viser plasseringen av de fire høyere embetsmennene, nemlig stiftsbefalingsmannen i Sjælland, biskopen i Sjælland, stiftsprosten og magister Christen Lodberg. Sistnevnte var en framstående dansk teolog. Bordet var ovalt, og ingen satt egentlig rett ved siden av en annen, men spredt rundt bordet. Langs veggene satt prostene. Her kan det nevnes at biskopene som kongen utnevnte til Norge under eneveldet, ble vigslet og innsatt i embetet av biskopen i Sjælland i København.¹³

Kristiansand blir stiftsby

Omtrent samtidig med bord-episoden oppsto en annen situasjon som kom til å berøre ikke bare Rosenkrantz og Jersin, men i høyeste grad også Kristiansand by.

På nyåret i 1682 ble det fart i arbeidet med å utrede Kristiansand som stiftshovedstad. Som svar på en henvendelse fra Rentekammeret til magistraten i Kristiansand, leverte borgermester Carsten Mechlenburg en redegjørelse for byherrenes synspunkt. Mechlenburg kalte Stavanger for «en aldrende Bye», og foreslo at Kristiansand ble sete for blant annet stiftamtmanden.¹⁴ I mai 1682 traff kongen avgjørelsen som endret Kristiansands status.¹⁵ Bestemmelsen innebar følgende fire punkter:

- Stavanger stift skulle hete Kristiansand stift
- domkapitlet og latinskolen skulle holde til i Kristiansand
- Kristiansand kirke skulle få status som domkirke
- stiftamtmanden og biskopen skulle flytte fra Stavanger til Kristiansand

12 Riksarkivet, Danske Kanselli, Fcab, 0012 Norske tegnelser 1670–1683, fol. 314a–315a. Missiv 10.06.1682 til Rosenkrantz og Jersin.

13 Kiil 1969: 58

14 Riksarkivet, Danske Kanselli, Fcca, 0040 Norske innlegg 1572–1799, 1686–1687, s. 35–40. Mechlenburgs memorial februar 1682.

15 Riksarkivet, Danske kanselli, Fcab, 0012 Norske tegnelser 1670–1683, fol. 309b–310a. Missiv 06.05.1682 til Rosenkrantz og Jersin.

Nå skulle altså stiftet hete Kristiansand, slik som stiftamtet het fra 1671. Det var to uttrykkelige begrunnelser for vedtaket om å forandre byens status:

- for at Kristiansand «des meere maa tiltage», det vil vel si å vokse i størrelse og velstand
- for at geistlige og verdslige undersåtter i stiftet skulle ha nærmere til «at søge deris ret»

Det sistnevnte må bety at når den administrative plasseringen var midt på Agder-kysten, så ble det ikke så langt å reise fra lengst øst i regionen når noen trengte hjelp av stiftsinstanser som hadde tilhold i Kristiansand. Riktignok ville det bli lenger å reise for de som bodde i Stavanger amt, men nå skulle jo Kristiansand prioriteres.

I tillegg kan det ha vært forsvarsstrategiske motiver bak kongens avgjørelse. I 1660–1680-årene ble festningsverkene på Christiansholm, Odderøya, Dybingen og Lagmannsholmen bygd ut. Sverre Steen skriver at Kristiansand ble regnet som en av rikets hovedfestninger fra 1670, ved siden av Akershus og Bergenhus. Han minner også om at byen i 1685 ble fast havn for kystkriksflåten og fikk et kongelig skipsverft.¹⁶

Baron Rosenkrantz hadde ikke lyst til å flytte til Kristiansand i 1682. Han var godt etablert i Stavanger som stiftamtmann og amtmann og hadde godset sitt på Vestlandet, blant annet Rosendal. Jersin på sin side hadde flyttet fra Danmark til Stavanger året før, og hadde ikke lyst til å flytte igjen allerede. En av grunnene kan ha vært at det meste av bispestolens benefiserte gods lå i Ryfylke og på Jæren. Men kongen hadde forutsatt at begge skulle flytte det året. I mars 1683 bodde både Rosenkrantz og Jersin fremdeles i Stavanger. Det likte ikke kongen, som nå måtte minne om bestemmelsen fra mai 1682. Kongen befalte stiftamtmannen og biskopen å flytte til Kristiansand, og det innen pinse i 1683.¹⁷ Det nyttet ikke at Rosenkrantz klaget over at Kristiansand var «en skarp og mager ort».¹⁸ Rosenkrantz flyttet til Kristiansand det året, mens Jersin drøyde til høsten 1684,

¹⁶ Steen 1941: 141–142

¹⁷ Riksarkivet, Danske kanselli, Fcab 0012 Norske tegnelser 1670–1683, fol. 386a–b. Missiv 29.03.1683 til Rosenkrantz og Jersin.

¹⁸ Steen 1941: 141

muligens etter den store bybrannen i Stavanger 4. november. Dermed var begge bosatt i Kristiansand da Kristian 5. besøkte byen i juli i 1685.

Den katastrofale brannen i Stavanger i 1684 må ha bidratt til at Kristiansand fikk en sterkere posisjon som hovedby i stiftet. Stavanger var for øvrig nedgradert fra en status som kjøpstad til å være ladested i årene 1686–1690.

Kristiansand hadde nå blitt stiftsby og ble for så vidt en av Norges fire viktigste byer. Den var likevel den minste av stiftsbyene, og Kristiansand stift var det minste stiftet. For eksempel var Akershus stift tre ganger så stort i folketall i 1801, og dobbelt så stort i areal. Gjennom 1700-tallet vokste imidlertid Kristiansand og ble større enn Stavanger i folketall. Man regner med at Kristiansand og Stavanger kan ha hatt rundt 1500 innbyggere hver i 1660-årene. I 1801 hadde folketallet økt til ca. 2500 i Stavanger og nær 5000 i Kristiansand.¹⁹ Flyttingen av stiftssetet i 1680-årene hadde nok likevel ikke så stor virkning for agderbyens folketall som ønsket. I hundreårsperioden fram til 1780 økte nemlig folketallet bare til ca. 3000 personer. I 1790 var folketallet 3600–3700. Det var i 1790-årene at den største veksten kom. Sverre Steen forklarer dette først og fremst med høykonjunkturer fra 1790-årene, da krigene i Europa startet, og – som en konsekvens – økt tilflytting av yngre, arbeidsføre mennesker fra bygdene til byen.²⁰

Overøvrigheten i Kristiansand

Et synlig kjennetegn på at Kristiansand var stiftshovedstad fra 1680-årene, var at de to såkalte overøvrighetspersonene residerte der. Kongen hadde kjøpt eiendom til stiftamtmanden og biskopen da de to flyttet til Kristiansand. Begge eiendommene hadde store bygninger og lå ved krysset Elvegata/Kongens gate. Kongen hadde gitt 2000 riksdaler for eiendommen som stiftamtmanden skulle ha, mens biskopens residens kostet 700 riksdaler.²¹ I 1812 kjøpte staten en grunneiendom ved krysset Dronningens gate/Kirkegata. Der ble det oppført et stort trehus som stiftamtmennene bodde i fram til huset gikk tapt i bybrannen i 1892. Boligen som biskopen fikk i 1680-årene,

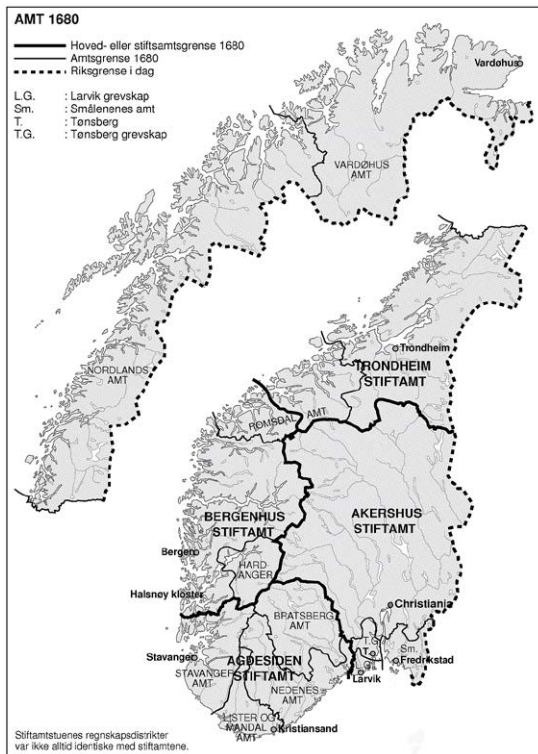
¹⁹ *Norges historie*, bind 15, Historisk atlas, oversikter, register, s. 220.

²⁰ Steen 1941: 382–383, 434–436

²¹ Steen 1941: 561

ble fort skrøpelig og måtte fraflyttes og rives på slutten av 1700-tallet.²² Gjennom 1800-tallet bodde biskopene forskjellige steder i byen.

Hver av stiftamtmennene i Norge kunne være amtmann samtidig i ett av amtene i stiftet, og da ikke nødvendigvis det amtet som han bodde i. Da stiftamtmann Rosenkrantz bosatte seg i Kristiansand, ble han også amtmann i Lister og Mandal amt i stedet for Stavanger amt. Mannen som var amtmann i Lister og Mandal, måtte derfor avstå dette amtet, og fikk i stedet Stavanger amt. Dette bestemte kongen i november 1683.²³ Rosenkrantz hadde denne doble funksjonen til han døde i Kristiansand i 1685. Ellers hadde Lister og Mandal sin egen amtmann fra 1671 og helt til 1815.

Amtene i Norge i 1680.

Kilde: Norsk historisk leksikon, Cappelen Akademisk Forlag as, Oslo 1999, s. 17.

22 Leewy 1956: 64

23 Riksarkivet, Danske kanselli, Fcab, 0012 Norske tegnelser 1670–1683, fol. 441b–442a. Missiv 17.11.1683 til stattholder Ulrik Frederik Gyldenløve.

For Nedenes ble det annerledes. I årene 1671–1679 var stiftamtman Ove Juel også amtmann i Nedenes. Dette skulle bli en langvarig ordning. Riktignok hadde Nedenes i en mellomperiode fra 1680 til 1689 en egen amtmann. Men fra 1689 var stiftamtman Christian Stockfleth også amtmann i Nedenes, og denne ordningen kom nå til å vare helt til 1815.

I 1691 fikk stiftamtmannen i Kristiansand en arbeidsinstruks av kongen. En av oppgavene som stiftamtman var å inspisere og bistå amtmennene og kontrollere andre sivile embets- og tjenestemenn i stiftet. En annen oppgave var å ha oppsyn med justisvesenet og dets embets- og tjenestemenn. En tredje var å ha et våkent øye for blant annet handel, fiskeri og industri. En fjerde myndighetsoppgave var å være overøvrighet over byene i hele stiftet.²⁴

Vi kan nevne et konkret eksempel på utfall av oppgaven med å kontrollere embetsmenn. En av de mest brysomme embetsmennene i stiftamtet, og faktisk i hele Norge, på 1700-tallet var Mauritz Anthoni Schweder. I 1764 ble han utnevnt til byfogd i Kristiansand, og i 1767 ble han også politimester i samme by. Schweder var en hensynsløs og usedvanlig kverulantisk embetsmann. Da det ble klart at han gikk fysisk hardt fram for å presse penger ut av folk for påståtte eller bagatellmessige forseelser, måtte Hans Hagerup, stiftamtman 1767–1781, sende inn en klage til sentralmyndighetene. Det ble nedsatt en kommisjon, som ila Schweder høye bøter. Schweder anket. Saken endte med at Høyesterett fradømte Schweder embetet både som byfogd og politimester i 1773.²⁵ Dette var for øvrig ikke den eneste problemsaken som Hagerup fikk med Schweder.

Når det gjelder rollen som overøvrighet over byene, hadde ikke stiftamtmannen styrings- eller bestemmelsesrett, men han kunne følge med, gi råd og være kontaktperson. Borgerne hadde selvstyre i egen by. Hvis det var uenighet mellom en bys organer, og de ikke ville respektere stiftamtmannens syn, måtte han gi opp eller søke kongens avgjørelse.²⁶ Det er mange eksempler på dette, men ikke på at stiftamtmennene på eget initiativ har blandet seg inn i byenes affærer for å avgjøre saker.

24 Instruks 24.11.1691, trykt i *Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv, indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder. Udgivne af C.F. Wegener*. Andre bind, s. 318–321.

25 Finne-Grønn 1932: 197–198

26 Steen 1941: 464

Henrik Adelaer, stiftamtmann 1711–1718, krevde riktignok å få godkjenne byregnskapene før de ble sendt til Rentekammeret. Det fant magistraten krenkende, men stiftamtmannen var i sin fulle rett når han ville kontrollere magistratens regnskaper.²⁷ Stiftamtmann Hagerup ga ordre til magistraten i Kristiansand i mars 1771 om å undersøke hvor stor kornbeholdningen var i byen.²⁸ Dette var imidlertid ikke å blande seg inn i magistratens affærer, men må heller ses på som behov for hjelp til å få en god oversikt i en uvanlig kald ettervinter med islagt havn og lite korn. Det at stiftamtmennene ga såkalte ordre til magistraten, innebar ikke at de dermed overprøvde magistratens gjøren og laden.

En av dem som kom nærmest opp til konflikt med magistraten, var nok Hans Christopher Diederich Victor von Levezow, stiftamtmann 1790–1800. I 1786 ble antall deputerte borgere i Kristiansand redusert fra tolv til fire. I 1793 ba de fire deputerte om avløsning. Inntil da hadde byborgerne selv valgt hvem som skulle være de eligerte menn, men nå ville magistraten overta retten til å foreta valget. Da satte Levezow foten ned. I et meget skarpt brev til magistraten ga han en nøyaktig instruks for hvordan valget skulle foregå. Magistraten måtte bøye seg for stiftamtmannens ordre om at det fortsatt var byborgerne som skulle bestemme dette. Da de nye deputerte fikk problemer med å få utlevert nødvendige dokumenter fra byens arkiv, måtte Levezow igjen trå til med å gi magistraten pålegg, denne gang om å la de deputerte få se registraturen over arkivet, slik at de kunne rekvirere det de ønsket å se.²⁹

Enkelte ganger forekom det gnisninger innen magistraten og dens medhjelpere. En av magistratens sekretærer var rådstueskriveren. Som sådan førte han protokollene for rådstueretten, hvor magistraten satt og dømte i ankesaker. I Kristiansand var denne funksjonen kombinert med å være byskriver, det vil si sekretær for førsteinstansen byretten, som var administrert av byfogden. Fra 1763 til 1799 var Henrik Arnold Thaulow by- og rådstueskriver i Kristiansand. I tillegg var han skriver i flere andre sammenhenger, blant annet i politiretten og brannretten. Som skriver hadde han adgang til byens arkiver. Både før og under Thaulows tid var

---

27 Friis 1941: 25

28 Friis 1941: 77

29 Friis 1941: 103–105

det gnisninger mellom magistraten og by- og rådstueskriveren når det kom til ansvar og adgang til byens arkiver og segl. Et annet forhold som Thaulow var oppgitt over, var at han ble pålagt altfor mange oppgaver av magistraten. Dessuten hadde magistratsherrene fått laget seg hvert sitt rådstuesegl, og i tillegg ble det utstedt mange bestallinger på magistratsfullmektiger og -betjenter som fikk økonomiske fordeler, ifølge Thaulow, og titler som for eksempel stiftsfullmektig, viserådsmann og magasinforvalter. Thaulow følte at han på denne måten ble neglisjert med hensyn til kompetanse, ansvar og avlønning. Derfor tok han opp saken med stiftamtmann Hagerup, som også innhentet magistratens syn. Magistraten minte om at Thaulows forgjenger hadde ansatt to fullmektiger for å avhjelpe seg.³⁰ Det ser ikke ut til at saken innebar annet enn at stiftamtmannen ble brukt som kontaktperson og klagemur. Muligens kan han ha dempet gnisningene ved å ha meglingsmøter med de involverte.

Gjennom 1700-tallet ble skillet mellom stiftamtmann og amtmann utvisket. Fra 1815 ble byene underlagt nærmeste amtmann i stedet for stiftamtmann. Dessuten utførte jo stiftamtmannen alle amtmannsoppgavene i egenskap av amtmann i sin del av stiftamtet.

I den drøye hundreårsperioden fra 1689 til 1815 måtte stiftamtmannen dra fra hjemstedet i Kristiansand og østover i stedet for vestover når han i egenskap av amtmann i Nedenes skulle besøke amtet sitt, men det betydde antakelig ikke noen forskjell så lenge han bodde midt på Agder-kysten.

I 1815 vedtok kongen en justering og presisering av jurisdiksjonsområdene til landets stiftamtmenn og amtmenn.³¹ For Agder innebar endringen for det første at stiftamtmannen i Kristiansand, som hittil også hadde vært amtmann i Nedenes, i stedet skulle være amtmann i Lister og Mandal i tillegg til stiftamtmannsrollen, altså tilbake til ordningen fra 1680-årene. Stiftamtmannen skulle fortsatt ha bosted i Kristiansand, som jo lå i Lister og Mandal amt.

For det andre skulle den daværende amtmannen i Lister og Mandal overta Nedenes amt og ha bopel i eller ved Arendal. Stiftamtmann Oluf Borch de Schouboe overtok Lister og Mandal amt fra mai 1815. Broren

---

³⁰ Tronstad 2008: 33–37

³¹ Kongelig resolusjon 16.03.1815. Byttet skjedde fra 22.05.1815.

hans, Ulrik Frederik Anton de Schouboe, ble amtmann i Nedenes fra samme tid, men han ble boende i Kristiansand til han sluttet i embetet i 1837. Deretter ser det ut til at embetet har hatt kontor i eller ved Arendal helt fram til i dag i det nye embetet.

I Norge var det fire stift fram til 1800-tallet. Derfor var det fire stiftamtmen og fire biskoper i Norge til enhver tid på 1600- og 1700-tallet. Fra 1804 hadde Nord-Norge egen biskop, og i 1863 ble Hamar eget stift igjen, slik det var før reformasjonen.

Biskopen sto over prostene, og prostene over sogneprestene. Embetsmannen som gikk under tittelen stiftsprost, var prost bare ved domkirka. Han hadde ikke noen overordnet prostefunksjon for hele stiftet. På 1900-tallet ble tittelen endret til domprost.³² Biskopen hadde tilsyn med prestene og kirkelige tjenere. De skulle ha råd og veiledning av biskopen i blant annet tros- og samvittighetsspørsmål. Biskopen hadde også flere andre oppgaver, blant annet å vigle kirkene.

Stiftamtmannen og biskopen hadde mange ansvarsområder innen sine embeter som de tok seg av hver for seg, og som hver av dem kunne ta opp direkte med sentralmyndighetene ved behov. Men de hadde også noen arbeidsfelt der begge hadde ansvaret sammen. I 1672 ble det opprettet en stiftsdireksjon i hver av stiftsbyene.³³ Stiftsdireksjonen besto av stiftamtmannen, som var formann, og biskopen. Oppgavene til dette tomannskollegiet var blant annet å ha overoppsyn med de såkalte kunjunktime sakene, det vil si kirkene, kirkegårdene, prestegårdene, hospitalene, skolene og fattigstellet. Slike oppgaver hadde direksjonen ansvaret for i hele stiftet. Dette framgår også av den nevnte instruks for stiftamtmannen i 1691.

Når verdslig og kirkelig ledelse satt sammen i form av tomannskollegiet, kunne det by på utfordringer, i hvert fall på 1600- og 1700-tallet. Regelverket sa ikke helt nøyaktig hva kollegiet skulle avgjøre i forhold til det som stiftamtmannen eller biskopen kunne avgjøre innenfor sine embeter. Av og til kom det klage til kongen fra stiftamtmann eller biskop over at den andre avgjorde saker på egen hånd. Biskopen hadde muligens vanskelig for å svelge at stiftamtmannen var den øverste av de to og

---

32 Kiil 1969: 53

33 Kiil 1969: 65

skulle være med på å avgjøre kirkespørsmål, mens stiftamtmanden følte seg oversett hvis biskopen avgjorde mye på egen hånd.

I 1742 var stiftamtmand Carl Juell og biskop Jacob Kærup i Kristiansand uenige om en del spørsmål. Stiftamtmanden sendte et klagebrev til kongen. Der ble biskopen kritisert for å ha truffet en beslutning angående et pengeoffer fra menigheten i Kristiansand som to hørere, det vil si lærere, ved katedralskolen skulle ha. Stiftamtmanden mente at han selv hadde medbestemmelsesrett i saker som gjaldt kirke og skole, men at han ikke var blitt konsultert i denne saken, hvor han var uenig i biskopens avgjørelse. De to tolket ikke regelverket for offer på samme måte i denne saken. I tillegg ble biskopen kritisert for å beholde de originale reskriptene som kongen sendte til de to, altså til stiftsdireksjonen, mens stiftamtmanden måtte nøye seg med å få en kopi. Stiftamtmanden opplyste at han likevel hadde «... overbaaret denne biskopens lovstridige og mig nærgaaende behandling og adfærd, uden derfor ved Sagens videre drift for høyere Rett, at søge billig Satisfaction».³⁴

Saken ble avgjort ved kongelig reskript til biskopen, som fikk støtte av kongen. De to hørerne skulle beholde offeret, og reskripter og brev vedrørende «Geistligheden» skulle oppbevares i biskopens «Stiftskiste», altså i bispearkivet.³⁵ Reskriptet var ikke særlig presist på dette punktet, så direksjonsdokumentene av ymse slag er i dag delvis å finne i bispearkivet, delvis i stiftamtmandens arkiv og delvis i et eget stiftsdireksjonsarkiv. Da, som nå, var adgangen til arkivet helt nødvendig for å utføre de oppgavene man var satt til. Fikk man ikke adgang og innsyn i arkivet, ble det lett konflikter, som vi har sett flere eksempler på.

Stiftsdireksjonen var i virksomhet i Kristiansand fra 1684, da både stiftamtmanden og biskopen var på plass i byen. På 1900-tallet var fylkesmannen formann i direksjonen. Stiftsdireksjonene ble nedlagt fra 1. januar 1997 og oppgavene overlatt til bispedømmeråd, biskop og fylkesmann.

34 SAK, Stiftamtmanden i Kristiansand, Ba, Kopibok 78 (1741–1742), fol. 63a–65b. Brev 16.02.1742.

35 Kongelig reskript 27.04.1742, trykt i: a) Kongelige Reskripter II, s. 326–327; b) *Reskripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Kongeriget Norge i Tidsrummet fra 1660–1813. Til Brug for den Lovstuderende, udtogsviis udgivne af Julius August S. Schmidt*. Første bind, 1660–1784, s. 272–273; c) *Tillæg og Anhang til den af Høiesteretsadvokat Stang og Overretsprocurator Dunker udgivne Samling af Norge vedkommende Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve m.v. for Tidsrummet fra 1660 til 1813. Udgivet af B. Dunker*, s. 86.

Andre regionale organ

I tillegg til stiftamtmannens og biskopens virksomheter hadde også andre typer statlige, regionale instanser basen sin i eller ved Kristiansand. I noen av dem satt riktignok stiftamtmannen og/eller biskopen blant representantene.

Den ene av disse instansene var domkapitlet. Ved hver domkirke fantes et domkapittel helt fra middelalderen av. Domkapitlet var et kollegium, særlig av geistlige, som behandlet kirkelige saker og dømte i ekteskapsaker og i saker mot geistlige embetsmenn fra hele stiftet. Fra 1600-tallet ble organet ofte kalt for konsistorialretten.

I tillegg til stiftamtmannen og biskopen møtte som regel en prost og rektoren ved katedralskolen, dessuten en prest, kapellan, predikant eller medhjelper i menigheten, vanligvis rundt fem personer i alt i konsistorialretten. Kirkelig jurisdiksjon i ekteskapsaker falt bort fra 1797. I løpet av 1800-tallet falt domkapitlets oppgaver bort, og i 1887 ble all kirkelig jurisdiksjon avviklet.

Domkapitlet besto altså ikke av egne ansatte, men av embets- og tjenestemenn fra andre offentlige virksomheter. Instansen var i funksjon i Kristiansand fra slutten av 1684, da både stiftamtmannen og biskopen var på plass, og i ca. 200 år.

I 1786 ble det etablert et offentlig fattigvesen i Kristiansand stift. Det skulle bestå av lokale fattigkommisjoner. Disse skulle ha en overordnet instans i stiftet, nemlig en overfattigkommisjon. Den skulle ha sete i Kristiansand og bestå av stiftamtmannen og biskopen som direktører, pluss en fra byens magistrat som stiftamtmannen utnevnte, en fra geistligheten som biskopen utpekte, og i tillegg to av de fornemste borgerne i byen, utpekt av magistraten. Denne overinstansen skulle særlig ta seg av klagesaker fra stiftet, men også fungere som fattigkommisjon for Kristiansand by.³⁶

Et annet eksempel på stiftsomsfattende organ i tilknytning til fattigvesenet, er Kristiansand tukthus. I løpet av 1700-tallet ble det etablert et tukthus i hver av de fire stiftsbyene. I 1786 ble det bestemt at Kristiansand

---

36 Anordning 05.05.1786, trykt i: Kongelige Forordninger II, s. 356–373.

skulle etablere en slik anstalt. Det framgår av anordningen om et fattigvesen i stiftet. Tukthuset ble opprettet i 1789. Opprinnelig var det tenkt som et arbeids- og manufakturhus for løsgjengere, men ganske raskt ble det en ren straffeanstalt for kvinner og menn som var dømt for tiggning, tyveri, drap og andre lovbrudd.³⁷ Stiftsdireksjonen hadde den overordnede ledelsen av institusjonen, mens en tukthusinspeksjon hadde ansvaret for det nærmere tilsynet. Tukthuset som institusjon ble nedlagt i 1876.³⁸ Tukthusbygningen, som ble oppført på begynnelsen av 1800-tallet, var en av byens største bygninger, og ble dermed en svært synlig stiftsinstitusjon.

En annen virksomhet var katedralskolen. Kristiansand hadde hatt en skole før 1680-årene, men som vi har sett ble katedralskolestatusen overført fra Stavanger til Kristiansand fra dette tiåret. Kristiansand katedralskole var ikke bare for elever fra Kristiansand by eller stift. Noen få av elevene, for eksempel i andre halvdel av 1700-tallet, var fra Akershus, Bergen og Danmark.³⁹ Katedralskolen hadde altså en funksjon for et geografisk område større enn stiftet.

En helt annen type virksomhet var det militære. I 1670 vurderte stattholder Ulrik Frederik Gyldenløve og generalløytnant Jørgen Bjelke hvilke av Norges festninger som burde holdes i drift og ved like. Mellom Akershus og Bergen gjaldt dette ett festningsområde: «Fredriksholm og Christiansand, formedelst Correspondencen med Danmark, som den nærmeste Plads imod Jutland, saavel som og Havnens og Trafiquens Importants sammesteds baade for Eders Kongl. Maj.s Flaade saavel som imod Fremmede.»⁴⁰ Fredriksholm festning ved Flekkerøy havn ble oppført i 1650-årene. Med festningsområdet «Christiansand» mentes først og fremst Christiansholm festning, som sto ferdig i Kristiansand i 1672. De to herrene satte også opp en oversikt over mannskaper. På Fredriksholm mente de at det skulle være en kaptein, en løytnant, en sersjant, to korporaler, en tambur, elleve andre betjenter og 18 menige. Christiansholm skulle ha en oberst, en kaptein, en sersjant og 12 menige.⁴¹ Kristiansand skulle altså ha et mindre mannskap

37 SAK, Kristiansand tukthus, 0012a Fangefortegnelse mv. 1776–1860. Fundas 24.07.1789.

38 Kongelig resolusjon 20.04.1876.

39 Helland-Hansen 1952; Wergeland 1963: 183

40 «Statholder Gyldenløves og Jørgen Bjelkes Betænkning angaaende Norges Administration 1670», trykt i *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv*, første bind, s. 404.

41 Samme sted, s. 409.

enn Fredriksholm, men en høyere offiser enn kaptein. Gjennom 1700-tallet var kommandantene på Fredriksholm kapteiner og majorer. Kommandantene i Kristiansand var oberster og generalmajorer.⁴² Kristiansand og Fredriksholm var sentrum for kystforsvaret i hele stiftet. I ufredstider var det også landmilitære styrker i området.

Kristiansand 1662. Kilde: Riksarkivet, DK 3.

Også rettslig sett var Kristiansand et sentralt sted i stiftet før 1900-tallet. Fra 1660-årene og gjennom 1700- og 1800-tallet var bygdinget første rettsinstans på landet, mens bytinget hadde samme rolle i byen. Fra bygdinget kunne saker ankes til lagtinget, som var andre instans. Agdesiden lagsogn eller lagdømme besto av nåværende Agder. Lagmannens embetssete var Holmegård i Holum, men lagtinget ble holdt rundt om på forskjellige tingsteder i lagsognet. I byene fantes en mellominstans.

42 Wergeland 1963: 323–327

Bytingssaker kunne nemlig ankes til vedkommende bys rådstuerett som andre instans og deretter til lagtinget. Rådstueretten besto av magistraten og hadde hyppige møter. Lagtingsdommer kunne ankes til Overhoffretten, som trådte sammen på Akershus i januar hvert år. I stiftsbyene kunne mange dommer ankes direkte fra rådstueretten til Overhoffretten. Derfra kunne dommer ankes til Høyesterett i København.

På slutten av 1700-tallet kom myndighetene fram til at domstolssystemet var uhensiktsmessig og ikke førte til den ønskede «Forkortelse og Lettelse» i rettergangen. Saksmengden hadde økt, det var for mange mellominstanser, og lagtingene holdt rettsmøte bare tre ganger i året. Dermed ble behandlingen av saker tidkrevende og kostbar. I 1797 ble det bestemt at både lagtingene, rådstuerettene og Overhoffretten skulle legges ned ved utgangen av september. Fra 1. november skulle i stedet en stiftsoverrett være i virksomhet i hver av de fire stiftshovedstedene som andre instans for både bygdeling og byting. Høyesterett skulle fortsatt bestå som tredje instans.⁴³

Kristiansand stiftsoverrett ble dermed etablert i 1797. Dette ble enda et organ som omfattet hele stiftet, og med sete i Kristiansand. Rettergangen ble nå mer effektiv både her og i de andre stiftene. Møtene skulle holdes i rådstuen hver uke. Stiftsoverretten hadde en formann, *justitiarius*, og to bisittere, *assessorer*. Stiftamtmannen hadde også sete i stiftsoverretten. Der skulle han være *president* og ha oppsyn med orden og verdighet, men han hadde ingen domsmyndighet. Dermed var det ingen fare for konflikt mellom stiftamtmannen og de andre om avgjørelser i rettssaker.

Fra 1890 ble det omlegginger i domstolsapparatet. Underrettsdommer skulle ikke lenger ankes inn for stiftsoverrettene, men for nyetablerte lagmannsretter.⁴⁴ Agder-fylkene hørte først under Agder lagdømme (lagmannsrett), sammen med Telemark og Rogaland, med sete i Kristiansand 1887–1891. Deretter hørte Agder under Borgarting og Agder lagdømme med sete i Kristiania/Oslo 1892–1936. Fra 1936 har Agder tilhørt Agder lagdømme med sete i Skien. I 1890 ble det også bestemt at Kristiansand stiftsoverrett skulle opphøre.⁴⁵

43 Forordning 11.08.1797, trykt i: a) Chronologisk Register, s. 244–253. Tolvte del, 1797–1799; b) Kongelige Forordninger II, s. 626–631; c) Kongelige Forordninger I, s. 271–275.

44 Lov av 01.07.1887, nr. 5

45 Lov av 31.05.1890, nr. 1

Ett organ som eksisterte i Kristiansand bare noen få tiår, var stiftamtstuen. I 1660-årene ble amtenes regnskaper ivaretatt av amtmennene. Da stiftamtene ble opprettet, gikk ansvaret for amtsfinansene over til et eget regnskapskontor, den såkalte stiftamtstuen, i hver stiftsby. Kontoret ble bestyrt av en stiftamtskriver. I 1680, før Kristiansand ble stiftssentrum, var stiftamtskriveneren den høyeste embetsmannen som bodde i Kristiansand.⁴⁶ Kristiansand stiftamtstue fikk ikke lang levetid. Den ble lagt ned i 1713. Stiftamtsturegionen ble da delt, slik at den østlige delen ble lagt til Kristiania og den vestlige til Bergen.⁴⁷

Enda en virksomhet var skipsmåling. I 1641 ble det bestemt at alle skip skulle måles fra da av, slik at skipstollen kunne variere med skipenes drektighet. Ansvaret for skipsmåling lå hos en generalskipsmåler. Under ham fantes en skipsmåler i flere av byene. I 1754 ble det opprettet et embete som generalskipsmåler i hvert stift. Generalskipsmåleren i Kristiansand hadde også ansvaret for Langesund og Kragerø. Ordningen varte bare fram til 1794. Fra da av skulle skipsmåling foretas av det lokale tollvesenet.⁴⁸

En siste virksomhet som skal nevnes her, er veiarbeid. I 1786 ble det opprettet et generalveimesterembete for Kristiansand stift, slik som i de andre stiftene. Men allerede i 1824 ble veimesterveisenet i Norge lagt ned, mens ansvaret for veivesenet ble overført til amtmennene.⁴⁹

Endringen i 1919

Gjennom 1800-tallet – etter at Norge i 1814 slapp vekk fra det danske eneveldet – kom det opp flere forslag om å endre amtsnavnene her i landet og ta i bruk gamle, norske landskapsnavn og betegnelser. Dette føyde seg inn i fornorskingsprosessen og utviklingen av nasjonalfølelsen på den tida. Saken ble ikke mindre aktuell etter unionsoppløsningen i 1905.

Torsdag 13. februar 1913 hadde Den norske historiske forening møte for å diskutere navn på embetsdistriktene. Språkprofessor Marius Hægstad

---

46 Steen 1941: 140

47 Kiil 1969: 193

48 Weidling 2000: 75–76

49 Weidling 2000: 99–100

holdt foredrag. Han hadde vært medlem av komiteen som ble nedsatt i 1902 for å arbeide med navnesaken. Komiteen leverte en innstilling i 1905. Hægstad sa det var enighet i komiteen om å kalle stiftene for bispedømme. I komiteen gikk Hægstad med på å døpe *amt* om til *sysse*. Agder skulle bestå av «Østtagder sysse» og «Vesttagder sysse». Men nå – i 1913 – hadde Hægstad skiftet mening og ville heller bruke *fylke*. Lederen for HIFO var professor Halvdan Koht. I møtet var han kritisk til at man skulle ta opp det oldnorske navnet fylke, som ikke hadde levd på flere hundre år. «Det blir kunstig som gamle Kluter paa nye Klær», sa han.⁵⁰

Under navnedebatten som fulgte i Norge i krigsårene 1914–1918 ville mange gjerne kvitte seg med den tyske betegnelsen *amt*, og mange gikk nå inn for å velge *fylke*, som også var en norsk betegnelse på et administrativt område i middelalderen. Blant forslagene til tittel på embetsmannen kom det fram *jarl*, *fylkeshøvding* og *sysse*, men man endte med fylkesmann.

Ved lov av 14. august 1918 ble *amt* forandret til *fylke*. De to amtsnavnene på Agder ble forandret til Aust-Agder fylke og Vest-Agder fylke. Tittelen stiftamtman falt bort. På det tidspunktet var det likevel ikke noe særlig igjen av stiftamtmannens opprinnelige særoppgaver. Samtidig ble *stift* endret til *bispedømme*, og Kristiansand stift skulle nå hete Agder bispedømme. Endringene skulle tre i kraft fra 1. januar 1919. Stavanger bispedømme ble for øvrig opprettet, eller gjenopprettet, i 1924, gjeldende fra 1925.⁵¹ Fra 1. januar 2005 endret Agder bispedømme navn til Agder og Telemark bispedømme.

Fra 1925 hadde biskopen med sete i Kristiansand ikke lenger Rogaland i embetsdistriktet sitt. For så vidt kan man si at Kristiansands rolle som regionalt styringssentrum var svekket, i hvert fall geografisk i kirkelige saker.

Den største forskjellen kom til å gjelde i verdslig henseende. Fra 1919 hadde Kristiansand ikke noen stiftamtman. Hvert fylke fikk i stedet sin fylkesmann, med et departement som sin overordnede. Kristiansands stilling som regionalt styringssentrum ble dermed svekket på 1900-tallet

---

⁵⁰ *Flekkefjords-Posten* 18.02.1913

⁵¹ Lov av 11.08.1924

med hensyn til det gamle systemet, der stiftamtmanden var regionens høvding, oppsynsmann og bindeledd mellom sentral- og lokalmyndighetene i verdslige spørsmål, uansett fag. Dette gjaldt riktignok også de andre stiftamtene.

Fra tiårene rundt 1900 vokste det fram ulike statlige fagetater med regional inndeling, med egne etatssjefer og med hyppige endringer med hensyn til organisasjon, geografisk virkeområde, administrasjonssete og navn. Vi skal bare kort nevne ett eksempel her. I 1897 ble det etablert et statlig tilsyn med elektriske anlegg.⁵² Landet ble delt i fem tilsynsdistrikter, der 3. distrikt omfattet Agder og Rogaland. Telemark ble fra 1912 overført fra 2. distrikt til 3. distrikt. Rogaland ble overført til 4. distrikt fra 1924, men store deler av fylket ble fra henholdsvis 1931 og 1937 tilbakeført til 3. distrikt. Tilsynsmannen for 3. distrikt hadde tilhold i Arendal 1898–1957, og deretter i Kristiansand.⁵³ 1900-tallet innebærer et helt annet kapittel for den sørligste regionen i Norge og faller utenfor oppgaven å gjøre rede for her.

Konklusjon

Agder har vært en del av mange ulike typer stiftsomfattende organ i perioden 1600-tallet til rundt 1900. Omtrent halvparten av virksomhetene som vi har sett på, eksisterte med visse endringer i omtrent hele perioden, nemlig stiftamtet, stiftet, stiftsdireksjonen, katedralskolen, domkapitlet og kystforsvaret. Når de har eksistert såpass lenge uten større organisatoriske endringer, må det tas som tegn på at de har fungert etter sin hensikt i den lange perioden. De andre har eksistert i noen få eller mange tiår i perioden. Stiftamtstuen er den eneste som eksisterte fra slutten av 1600-tallet og bare fram til begynnelsen av 1700-tallet. Overfattigkommissjonen, tukthuset og stiftsoverretten eksisterte så å si fra slutten av 1700-tallet og ut 1800-tallet. En skipsmålingsansvarlig for stiftet fantes bare i andre halvdel av 1700-tallet, og en generalveimester for stiftet var i virksomhet bare noen få tiår rundt 1800.

52 Kongelig resolusjon 27.11.1897

53 Statsarkivet i Kristiansand / Arkivportalen, arkivkatalog for Elektrisitetstilsynet 3. distrikt.

Det var Kristiansand som ble sete for ledelsen av alle de nevnte instansene, og byen hadde dermed en klar rolle som verdslig, geistlig, rettslig og militært styringssentrum for stiftsregionen. Den første mannsalderen etter 1641 var byen ung og trolig for liten til å fylle rollen. Men da forsvarsverkene ble utbygd i og rundt Kristiansand fram mot 1680-årene, ble byen rikets hovedfestning mellom Akershus og Bergen. Flekkerøy var fra gammelt av en stor og viktig flåtehavn. Kristiansand hadde nærhet til Danmark, og utgjorde en slags portstolpe i sjøveien mellom Vest- og Øst-Europa. Den strategiske posisjonen var utvilsomt bakgrunnen for at kongen ville satse på Kristiansand som administrasjonssentrum i regionen i stedet for Stavanger. Ladestedet Arendal, som fikk rettigheter som kjøpstad i 1723, hadde ikke den strategiske betydningen som Kristiansand, og var derfor ikke et alternativ som hovedstad i regionen.

Embetsmennene som hadde det regionale setet sitt i Kristiansand, utgjorde ikke mange personer, og særlig to av dem opptrådte i ledelsen av flere av organene. Stiftamtmanden var leder av stiftamtet og biskopen av stiftet. Begge utgjorde stiftsdireksjonen alene, og begge utgjorde den overordnede ledelsen av overfattigkommisjonen og tukthuset, og begge satt i domkapitlet sammen med tre andre. Stiftamtmanden var president i stiftsoverretten, men det var tre dommere som dømte. Flere av medlemmene i domkapitlet og overfattigkommisjonen og tukthustilsynet var lokale embets- og tjenestemenn med andre hovedyrker.

Stiftamtmanden og biskopen var de to med klart høyest status i hele perioden. Dernest kom nok rektor ved katedralskolen. Offiserene hadde også høy status. Det samme gjaldt for dommerne i stiftsoverretten fra slutten av 1700-tallet.

Hele perioden sett under ett var det altså ikke snakk om særlig mange personer. Hvis man derimot tar for seg alle embets- og tjenestemenn som hadde virket sitt i Kristiansand, men som ikke hadde noen roller i stiftsomfattende organ, dreide det seg utvilsomt om flere titalls personer. Blant dem var byfogden, by- og rådstueskriveren, politimesteren, tollerne, losene og forlikskommisærerne, for å ta noen eksempler.

Stiftsbyen hadde små stiftsorgan med få ansatte, men med et stort geografisk virkeområde. Tilstedeværelsen av de nevnte stiftsomfattende

organene markerte at Kristiansand var hovedstaden i stiftet og en av de fire hovedbyene i Norge.

Spørsmålet om hvordan de forskjellige organene kom til å fungere i praksis med hensyn til blant annet organisering, oppgaver og utfordringer, krever videre forskning. Kildetilfanget er rikt nok til å finne ut mye om det innenfor flere av organene.

Kilder og litteratur

Kilder

- Chronologisk Register = *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne, tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu gjeldende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge, forsynet med et alphabetisk Register ved Assessor Jacob Henric Schou*. Tolvte del, 1797–1799. København: N. Christensen, 1800.
- Flekkefjords-Posten* 18.02.1913.
- Kongelige Forordninger I = *Kongelige Forordninger, aabne Breve og andre trykte Anordninger for Norge. Udkomne i Tidsrommet 1648–1814. Udgivne i Udtog af Fr. Timme*. Andre del, 1771–1814. Christiania: Forlagt av J.W. Cappelen, «Trykt i det Wulffbergske Bogtrykkeri», 1842.
- Kongelige Forordninger II = *Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger m.m. som fra Aar 1670 til 1814 ere udkomne og vedkomne Kongeriget Norges Lovgivning i tidsfølgende Orden og udtogsviis udgivne og forsynede med alphabetisk Register af Peter Hersleb Smith*. Andre del, 1755–1800. Christiania: «Trykt i det Wulffbergske Bogtrykkerie af R. Hviid» 1824.
- Kongelige Rescripter I = *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsviis udgivne i chronologisk Orden ved Laurids Fogtman*. Andre del, 1670–1699. København: Gyldendals Forlag, 1803.
- Kongelige Rescripter II = *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsviis udgivne i chronologisk Orden ved Laurids Fogtman*. Fjerde del, andre bind, 1740–1746. København: Gyldendals Forlag, 1788.
- Kongelige Rescripter III = *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i Tidsrummet 1660–1813. Udgivne i Udtog af Fr. Aug. Wessel Berg*. Første bind, 1660–1746. Christiania: Forlagt av J.W. Cappelen. Trykt i P.T. Mallings Officin. 1841.
- Norske Rigs-Registranter*, bd. 6, 1628–1634. Christiania: A.W. Brøgger, 1877.
- Riksarkivet, Danske Kanselli, Fcab, 0012 Norske tegnelse 1670–1683.
- Riksarkivet, Danske Kanselli, Fcca, 0035 Norske innlegg 1682–1683.

- Riksarkivet, Danske Kanselli, Fcca, 0040 Norske innlegg 1686–1687.
- Riksarkivet, Danske Kanselli, Skapsaker, F, 0066 Skap 14, pakke 324–333, 1623–1686. *Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Kongeriget Norge i Tidsrummet fra 1660–1813. Til Brug for den Lovstuderende, udtogsviis udgivne af Julius August S. Schmidt*. Første bind, 1660–1784. Christiania: Chr. Tønsbergs Forlag, 1847.
- Samling af Norge vedkommende Kgl. Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve m.v. for Tidsrummet fra 1660 til 1813, forsaavidt de kunne ansees at være af Vigtighed for den Lovstuderende og den juridiske Embedsmand i Almindelighed. Udtogsviis udgivet af F. Stang, B. Dunker*. Christiania: Forlagt av Johan Dahl, 1838.
- «Statholder Gyldenløves og Jørgen Bjelkes Betænkning angaaende Norges Administration 1670», trykt i *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv*, første bind. Christiania: Feilberg & Landmarks Forlag, 1870.
- Tillæg og Anhang til den af Høiesteretsadvokat Stang og Overretsprocurator Dunker udgivne Samling af Norge vedkommende Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve m.v. for Tidsrummet fra 1660 til 1813. Udgivet af B. Dunker*. Christiania: Forlagt av Johan Dahl, 1840.
- Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv, indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder. Udgivne af C.F. Wegener*. Andre bind. København: I kommisjon hos C.A. Reitzel, 1856–1860.

Litteratur

- Finne-Grønn, S. H. (1932). *Norges Prokuratorer, Sakførere og Advokater 1660–1905: Bd. 1. Den norske sakførerforening*.
- Friis, J. (1941). *Stiftamtmenn i Kristiansand før 1814*. Fædrelandsvennens trykkeri.
- Helland-Hansen, K. (1952). *Elevprotokoll for Kristiansands Katedralskole 1756–1860*. Trykt og innbundet hos Edgar Høgfældt AS.
- Kiil, A. (1969). *Arkivkunnskap. Statsarkiva*. Universitetsforlaget.
- Leewy, K. (1956). *Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider*. Christianssands Sparebanks Historiefond.
- Mykland, K. (1977). *Norges historie: Bd. 7. Gjennom nødsår og krig 1648–1720*. J. W. Cappelens forlag AS.
- Mykland, K. (Red.). (1980). *Norges historie: Bd. 15. Historisk atlas, oversikter, register*. J.W. Cappelens forlag AS.
- Steen, S. (1941). *Kristiansands historie 1641–1814*. Grøndahl & Søn.
- Tronstad, R. (2008). «Henrik Wergelands tilknytning til Kristiansand», i *Wergelandfamilien og Kristiansand*. Årbok 2008. Vest-Agder-museet.
- Weidling, T. (2000). *Eneveldets menn i Norge. Sivile sentralorganer og embetsmenn 1660–1814* (Skriftserie 7). Riksarkivaren.
- Wergeland, N. (1963). *Christiansands Beskrivelse*. Universitetsforlaget.

KAPITTEL 3

På tvers eller på langs? Setesdølane sin kontakt med verda ikring seg

Leonhard Jansen

Setesdal er av mange kjend som den lukka dalen der tida har stått stille i bygder der folk stort sett hadde nok med seg sjølve, og brydde seg lite om kva som rørde seg andre stader. Slik var det ikkje. Også setesdølane måtte ut i den vide verda. Men vegvalet vart ofte påverka av tilhøve utanfor dalen. Handel var viktig, ikkje minst fordi dei ikkje makta å produsere tilstrekkeleg med kornvarer til livsopphaldet. Offentlege ærend førde dei til byar og bygder der styresmaktene oppheldt seg. Endringar i næringsgrunnlag, administrativ organisering, og frå 1840-åra også bygging av postveg, var på mange vis styrande for kvar setesdølane la vegen.¹

Ein lukka og isolert dal?

I boka si *Ferd og fest* frå 1929 skriv Sverre Steen:

I det almene folks bevissthet lever sikkert en bestemt forestilling om at Setesdalen, Norges svarteste avdal, har ligget utenfor Norge liksom visse andre deler i vårt vidstrakte land. Vi kjenner alle derfra noen merkelige drakter som vi har sett på museum, korte, vide stakker med bånd, lang-brok med

---

1 Bakgrunnsstoffet for kapitlet er i hovudsak henta frå Leonhard Jansen et al. (2019) *Frå postveg til riksvog – vegar og vegminne langs riksvog 9*.

Sitering av dette kapitlet: Jansen, L. (2020). På tvers eller på langs? Setesdølane sin kontakt med verda ikring seg? I Johnsen, B.E. og Vadum, K. (red.), *Grenseløst Agder. Det som skilte og det som bandt* (s. 55–74). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.111>
Lisens: CC BY-NC-ND.

skinnbak, tollekniv og pannelokk, «spir». Vi kjenner gammeldags treskurd og rosemalte ølboller, som forresten ikke er gamle. Vi har hørt en del dunkle historier om Onde-Asmund, eventyrkjempen fra Rygnestad, og presten som ble stukket ihjel av bønder som var øre av brennevin og hjemmebrygg som skulle være uhorvelig sterkt. Og vi danner oss et bilde av Setesdal som noe henimot mørkeloft, med underlige forglemte saker, mugg og støv og glinsende villdyroine og ram lukt. Og så sukker vi et kultivert sukk: Ja, slik går det når man holder sig borte fra samkvem med andre folk, når man er sig selv nok. Nu er det heldigvis bedre: jernbane og bilrute og melkekjøring og civilisasjon og samferdsel og smugling og lykke i Setesdalen også. Men vi har nok dømt feil igjen, og innbilt oss at fortids folk var like låke til bens og like gjerrige på tiden som vi tror vi er. Vi har glemt at kjøreveier var helt unødvendige for folk som skulle ride. Vi har igjen glemt at avsidesliggende slett ikke betyr avstengt.²

Sverre Steen var ikkje den første som gjorde seg sine tankar om setesdølen og det eksotiske. Oppfatninga av Setesdal som noko for seg sjølv, lengst inn i Råbyggjelaget, isolert og eksotisk, er gamal. Sokneprest i Valle, Reier Gjellebøl, var ein av dei fyrste som gav næring til denne måten å tenke på då han i 1777 skreiv sin *Beskrivelse over Sætersdalen*:

Omendskjønt dette Folk er et fattigt Folk, og tidt lider mangel paa adskillige Ting, saa er dog den Kjærlighed til deres Fødested saa stor, at de heller udvælge at lide ondt hos deres egne, end at have det godt hos Fremmede. [...] Jeg vil ikke anføre flere Beviser herpaa, end dette at man sjelden, ja aldrig her hører at nogen tager Tjeneste i nogen By eller giver sig sammesteds til nogen Profession, meget mindre lader sig hverve til Garnisons Tjeneste uden Commando.³

Det som er eit lite paradoks i denne samanheng er at det Gjellebøl i si samtid observerte truleg er ganske korrekt. På 1700-talet og tidleg 1800-tal var det svært få som reiste frå dalen, og svært få som flytta inn. Når folk flytta var det til ei anna bygd i dalen. Kanskje ikkje så mykje merkande

---

2 Steen 1929: 238

3 Gjellebøl 1800: 15

frå år til år, men i statistisk form kan det registrerast som ei gliderørsle nedover dalen mot kysten.

På 15- og 1600-talet hadde det vore stor trafikk, så vel mellom dalføra som langsetter. Truleg hadde dette å gjere med at det på 1700-talet utvikla seg eit omfattande husmannsvesen som absorberte dei fleste, men som på grunn av sterk folkevekst nådde eit mettingspunkt to-tre tiår ut på 1800-talet. Då Postvegen kom i 1840-åra var det mest som å opne ein ventil. Samstundes begynte dølar i hundretal å emigrere til Amerika.⁴

Sjølv om vi har liten detaljkunnskap om reiser før kjeldematerialet tek til å flyte rikare utover på 1600-talet, kan vi utifrå den kunnskap vi har setje opp nokre sannsynlege grunnar for at dei likevel ganske ofte måtte take seg ein tur utanbygds:

- dei var avhengige av å kjøpe mat (korn, salt, m.m.)
- i vanskelege år og i periodar med folkevekst måtte nokon søke ut for å sikre seg eit næringsgrunnlag
- offentlege ærend (kyrkje, rettsstell, administrasjon, soldatteneste)

Ei følgje av slike ferder kunne vere giftarmål og meir kontakt.

Det vi alt no kan slå fast, er at dølane sine reiseruter og vegval har vore i endring så langt tilbake vi har grunnlag for å meine noko.

Dei eldste vegane

Arkeologiske funn viser at dei fyrste jegerane kom til Setesdal i eldre steinalder (8000–6500 f. Kr.). Det er rimeleg å tru at dei kom vestfrå, men vi veit det sjølvsagt ikkje. Det skulle gå endå 2–3000 år før dei begynte å halde husdyr og dyrke jorda, og eit samanhengande jordbruk er enda yngre.⁵

Vi må likevel skyte inn at under dei arkeologiske utgravingane på Langeid i Bygland i 2011 vart det funne stolpehol med restar av kol som er daterte til eldre steinalder. Det kan tolkast slik at det då var nokon som

4 Jansen & Ryningen 1994, bd. VII: 280–288

5 Jansen & Ryningen 1994, bd. VII: 21ff

hadde bygt seg hus på Langeid og budde der. Førebels har vi lite å samanhalde desse dateringane med, men det er eit indisium på at busetjinga i Setesdal er eldre enn vi tidlegare har hatt grunnlag for å meine.⁶

Våre auge ser etter den kortaste vegen, medan dei den gong såg etter det som var mest praktisk og hensiktsmessig. Reisa hadde også ei meinig i den forstand at dei mest alltid frakta med seg eit eller anna.

Vi må også hugse på at dei valde ulike vegliner ettersom vêret var, om det var sommar eller vinter, om bekkane og elvene fløynde eller var turre, om dei hadde hest og kløv eller bar på ryggen osb. Overordna prinsipp var å leggje vegen der det var lett å gå. Vegane følgde terrenget. «Dei gamle gjorde heiane flate», heiter det i Setesdal.

Frå Valle og nordover var lenge Stavanger den viktigaste byen. I løpet av ein dag eller to kunne byklarar og valldølar kome seg til sjøen (Ryfylke, Lysefjorden), setje frå seg hestane der og ordne båtskyss.

For byklarane kunne ei reise til Kristiansand vare i opptil tre veker. Sjølv med båttransport for varene på Byglandsfjorden, måtte hestar og sledar følgje etter heile vegen til byen slik at ein fekk frakta varene med seg over land der det ikkje var framkomeleg med båt. Det var ei slitsam reise.⁷

I godt vær orienterte dei seg ved hjelp av fjell og landskap. Når uvær med regn og skodde reduserte sikten til eit minimum, måtte dei take andre hjelpemiddel i bruk. Nokre stader var det «nyddingar»; steinar som var lagde oppå kvarandre for å markere vegen. Det var også vanleg å byggje vardar som var store og synlege på lang avstand. Nokre av desse er *gluggevardar*, dvs. det går eit hol gjennom varden som dei kunne sjå gjennom og take retninga med.

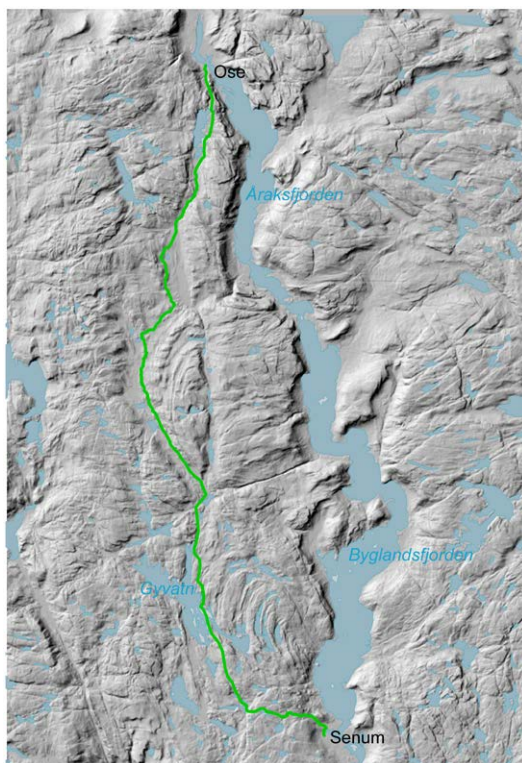
Der ferdsla var stor vart terrenget nedslite, og det gjorde vegen lett å sjå. Desse vegane er framleis i bruk av folk som ferdast i fjellet, og ikkje minst av dei mange sauene som kvart år går der på sommararbeite.

Men korleis reiste så setesdølane? Eg vel i denne samanheng å definere Setesdal som området frå grensa mot Telemark til Byglandsfjord. Lenger sør budde «blåmennene», landskapet var opnare der, og kontakten med kysten tettare. Det spegla seg att mellom anna i byggjeskikk og

6 Wenn 2016: 4

7 Jansen & Ryningen 1994, bd. VII: 46ff

klededrakt. Nemninga «blåmenn» siktar til at dei ikkje brukte setesdalsdrakt, men dressa seg i bukser og jakke laga av blåsvart ulltøy.

I dag går rv. 9 langssetter Byglandsfjorden. Før Postvegen kom i 1844 gjekk turen oppe på heia frå Senum ved Byglandsfjord til Ose. Det var enklare enn å ta seg fram i dalbotnen. Kart frå boka «Frå postveg til riksveg», utarbeidd av Harald Tallaksen.

Langs dalføret gjekk det vegar – relativt korte vegstubbar – mellom gardane og mellom grendene. Ikkje nødvendigvis opparbeidd veg, men slik at det var mogeleg å take seg fram. Fleire stader stuper fjellsida like ned i elva eller fjorden, og det er uråd å kome forbi utan båt. I prinsippet kunne ein med å bruke ein kombinasjon av småvegar, omvegar, robåtar og ferjer take seg fram i dalbotnen heilt ned til Kristiansand. I praksis var dette tungvint. Spesielt når vi har i minnet at dei også skulle ha hest og lass med på same turen.

Vintervegane på isen var lette å ferdast etter, men det var usikre vegar som bokstaveleg talt kunne forsvinne under føtene. Vår og haust var det ofte lange periodar at fjorden ikkje var farbar på noko som helst vis.

Den vanlegaste reiseruta for dei som ferdast etter dalen var å bruke heia. For eksempel gjorde dei det på vestsida av Byglandsfjorden, ved Senum, og kom ned i dalen att ved Ose.

Ein annan stad var mellom Valle og Bykle. Det var uråd å kome forbi den berykta Byklestigen så vel med slede som med tung kløv. Då la dei i veg over heia over mot Bjørnevattn, og vidare til Stavenes i Bykle for til sist å finne ein plass å krysse elva, gjerne nord for sjølve Bykle kyrkjebygd.

Dernest gjekk det mange vegar på tvers av heiane. Mest kjend er utan tvil Skinnevegen frå øvre del av Setesdal over til Lysefjorden. Stavanger vart etablert som bispesete i 1125, og skatten til biskopen vart levert i form av skinn. Vi finn det mellom anna att i det gamle takstsystemet på jordeigedomar, som frå 1600-talet vart målt i huder og skinn. Den tid vart nok også skatten betalt på andre måtar, men namnet Skinnevegen levde vidare.⁸

Men folk ferdast nok her før den tid au. Transporten var tung og vanskeleg, og dei kunne berre frakte med seg konserverte varer som huder, talg, smør og tørka kjøtt. Vi må likevel ikkje gløyme at det var grenser for kor mykje av denne type vare ein kunne tillate seg å selje frå ein dal som knapt nokon gong har vore heilt sjølvforsynt med mat.

Austover frå Valle gjekk Bispevegen over til Fyresdal. Historikaren P. A. Munch meinte at Bispevegen var ein av tri «principale Fjældveie» i Sør-Noreg. Eit knutepunkt for ferdsla vestover frå Austlandet var Moland i Fyresdal. Derfrå gjekk Bispevegen over heia til Valle.⁹

I tillegg til desse hovudlinene var det sjølv sagt mange andre veger som gjekk over heia. Dei fleste starta på garden der bonden budde. Det vil føre for langt å gå inn på alle her.

Korleis reiste folk? Og kvar reiste dei?

Vi har lite handfast å vise til for å dokumentere korleis setesdølane tok seg fram og kvar dei reiste i den eldste tida. Med unntak av ei reise frå Gulen i Sogn til Valle, og derfrå til Bringsvær i Fjære kring år 1128,¹⁰ må

8 Jansen 2018: 27f

9 Dybdahl 1947: 45

10 Orknøyingasoga 1929: 114–124

vi heilt fram til 1500-talet før dei første kjeldene begynner å nemne slikt. Og då er det gjerne som halvkvedne viser; f.eks. vert Vonde-Åsmund Rygnestad kalla «en lands floge» som kan oppfattast slik at han vore i utlandet. Eigedomshandlar er andre vitnemål som indirekte fortel at nokon har vore på reis.¹¹

Ut over det er det indikasjonar på at det i vikingtid og middelalder kan ha vore fleire marknadar også i Setesdal, der utanbygds handelsmenn kom med varene sine. Produksjon av jern gav utan tvil grunnlag for omfattande handel. Uvanleg mange arkeologiske funn av vekter og vektlodd, som nødvendigvis må ha ein samanheng med kjøp og sal, stør ei slik hypotese. Meir vanleg enn dei fleste andre stader på Agder, finn vi importerte varer i gravene: våpen, mynter, glas og smykke.

For førti år sidan la arkeologen Jan Henning Larsen, på bakgrunn av desse funna, fram ein teori om at det kan ha vore ein stor marknadsplass i Valle i vikingtida.¹² Dette vart endå meir styrkt gjennom utgravingane på Langeid. Funnet kan eintydig daterast til rett etter år 1000, og ei øks som vart funnen i ei av gravene knyter den gravlagde til Knut den mektige sitt felttog i England 1015–16. At det var setesdølar med i det felttoget veit vi mellom anna frå innskrifta på galtelandsteinen på Evje, der det står (på moderne norsk): Arnstein reiste denne steinen til minne om Bjor, son sin; han døydde i hæren då Knut angreip England. Ein er Gud.¹³

Sverdet som vart funne i den eine grava er eitt av dei mest praktfulle vi kjenner frå norsk jernalder. Fragment av arabiske og europeiske myntar er også noko vi merker oss.¹⁴

Importgjenstandane er udiskutable bevis på kontakt mellom Setesdal og andre område. Kvar møteplassane har vore, der setesdølane sine varer vart bytta i varer og myntar av gull og sølv, er ukjent. Men logikken tilseier at det må ha vore på marknadsplassar i landsdelen, og også direkte med båtar som kom inn i fjordane langs kysten.

Vi veit at det føregjekk ein stor produksjon av jern med utgangspunkt i myrmalm frå vikingtida til eit stykke ut i seinmiddelalderen. Det er

11 Ryningen 1987: 349

12 Larsen 1980

13 Larsen 2013: 63

14 Wenn 2016: 205f

vanleg å rekne at ein vanleg gard på den tid hadde eit behov på ein kilo jern årleg. Berre i Bykle kan produksjonen ha vore opp mot 20 tonn årleg utifrå nyare vurderingar. Det vart utan tvil produsert jern for heile Agder og Rogaland. I tillegg må det ha vore ein betydeleg eksport til utlandet.¹⁵

Det kontaktnettet og den handelen desse funna vitnar om, viser at det må ha vore eit nettverk av vegar med ei viss form for organisering. Desse har gått langsetter dalen, men også vestover (Skinnevegen) og austover (Bispevegen). Dess lenger opp i dalen, dess kortare var vegen til sjøen og Vestlandet, og mogelegheiter for båtfrakt. Det er grunn til å tru at Setesdal på denne tida var del av eit velorganisert handelsnettverk der jern var ei viktig salsvare. Ikkje berre til områda nærare kysten, men også til eksport. Det må ha vore ei betydeleg ferdslø mellom marknadane og produksjonsstadene for jern.

Funna på Langeid er i denne samanheng verdt å merke seg. I dag er det ei grend med ikkje så svært mange fastbuande, og difor tykkjest det uforståeleg at den rikdomen som er avdekka under arkeologiske utgravingar er å finne akkurat der.

Ei hypotese vil vere at ein på Langeid kan setje ein båt på vatnet og ro eller segle like ned til Byglandsfjord. Der måtte ein på land, men så var det mogeleg å bruke båt att frå Fennefoss til enden av Kilefjorden. Då er det og sannsynleg at einkvan på Langeid hadde ein viss kontroll med handelen med jern, og hadde kontakt med dei som skulle ha vara og som hadde båtar til å frakte med. Om dette kan vere rett tenkt, er det likevel ingen haldepunkt for korleis dette kan ha vorte praktisert.

I historisk tid vart fraktesbåtane på Byglandsfjorden kalla senumsbåtar etter garden Senum like vest for sjølve Byglandsfjord. Med utgangspunkt i gamle foto som vi meiner kan vise senumsbåtar, var dei ganske store. I *Gamalt or Sættesdal* vert det sagt at senumsbåtane «bar seksti klyvjer um lag; ein eller tvo mann rodde, og so laga dei til 'tjellsegl' dei hadde på båten».¹⁶ Dei må ha vore svært viktige for transport av tyngre varer som ikkje utan vidare kunne kløvjast på hesteryggen, og når store volum – som til dømes kornvarer – skulle fraktast til gards.¹⁷

---

15 Mjærnum & Larsen 2013

16 Skar 1961: 134

17 Jansen & Rynningen 1994, bd. VIII: 291f

Nye ordningar på 1500- og 1600-talet

Svartedauden resulterte i store endringar i det norske samfunnet. For det første gjekk den organiseringa som hadde vore meir eller mindre i oppløysing, og det skulle ta lang tid før det kom ei funksjonell erstatning.

På 1500-talet skyt gardsdelinga fart og folketalet aukar. Fram mot 1650 har setesdølane eigedomar både i Telemark, Sirdal, Tovdal, Gjøvdal og Åseral. Dei sender sønene sine av garde for å busetje seg der. Og nokon kjem den andre vegen. Giftarmåla mellom dalføra er mange og påfallande. Etter to–tre generasjonar stoppar denne kontakten av naturlege grunnar opp. Det var ikkje så mykje meir eigedom og jord å gjere krav på. Søner etterfølgde fedre på odelsgardane. Dessutan vart jorda forbetra, og dei gamle gardane tolde oppdeling i både tre og fire bruk.

Tømmer vart ei viktig inntektskjelde for bøndene. Skogane langs kysten var uthogne, og handelsmennene begynte å interessere seg for det som måtte finnast innover i landet.

I sør låg Flekkerøy, som på denne tida var ei av dei viktigaste hamnene i landsdelen for handel med korn, og ei viktig utskipingshamn for setesdølane sitt tømmer. Arendal var også ladestad, og tømmer som vart hogge i Finndalen i Valle vart fløyta den vegen. Reisa til Arendal fylgde dalføra på austheia nedover mot Tovdal, Åmli eller Gjøvdal, og derfrå vidare til byen.

Lensherren sat på Nedenes, og ei gong imellom kunne det vere grunn til å avleggje eit besøk der. Nokre gonger friviljug, til andre tider med tvang. Jernverka ved kysten produserte jern som bøndene var avhengige av å kjøpe då det vart slutt på å brenne eige jern.

Så tidleg som på midten av 1600-talet les vi i kjeldene at også skogane i Setesdal begynte å tømast for tre; underforstått tre som var salsvare. Oppgjeret med kjøpmannen i byen var personleg, og som hovudregel slik at bonden måtte take ein vesentleg del av oppgjeret i form av kjøpmannsvarer. Det innebar at bonden fysisk måtte reise til Kristiansand for å få betaling, og for å hente heim dei varene han fekk som del av oppgjeret. Nye varer som tobakk og vin hadde gjort sitt inntog i Setesdal iallfall så tidleg som i 1645. Det veit vi mellom anna av eit brev som vart sendt til

Bygland det året, som fortel at Jørund Kvåle skulle få dette av ein kjøpmann i Kristiansand som takk for god trelasthandel.¹⁸

Etter grunnlegginga i 1641 hadde Kristiansand på kort tid etablert seg som eit administrativt, økonomisk og militært sentrum i landsdelen. I 1682 vart også biskopen flytta over frå Stavanger. Eit viktig resultat av den administrative omorganiseringa, var at den ferdsla som tidlegare hadde gått vestover mot Stavanger, begynte å dreie meir og meir nedover mot Agderkysten. For bønder frå Valle sokn og nordover var turen til Stavanger likevel enklare når dei skulle frakte med seg tunge kløver med korn. Ulukt bøndene lenger sør i dalføret hadde eit fåtal av bøndene tømmer å selje, og difor var Kristiansand ikkje eit nødvendig reisemål.

På denne tida viser kjeldene at ferdsla kunne gå til mange kantar. Til dømes frå ei tingsamling på Bygland i juni 1694 vart den dårlege oppslutninga frå valldølane forklåra med at «denne haarde tid hafver høylig aarsagit dend Største dehl af dennem paa adskillige steder at omreyse, til deris Nærings og Opholds Erlangelse, Saa at mange er udi Skeen, andre i Kragerøe, Arendahl og Christiansand til Kornvahrís Erlangelse». Kort forklart var dei utan korn, og var av garde for å skaffe nødvendig matforsyning.¹⁹

Prosessen som til sist resulterte i at ferdsla meir og meir vart kanalisert langsetter dalføret var alt godt i gang.

«Vejenes istandsættelse»

I vår forstand var det ingen vegar på Agder før på 1800-talet. Der gamle vegtråkk framleis er synlege, er dei å sjå som 1–1½ meter breie vegfar. Arbeidet som er gjort er dei fleste stader enkelt. Det kan vere nokre steinar å trø på over ein bekk, eller ei smal bru av halvkløyvingar. I myrar vart det lagt steinheller og tømmerstokkar, trandlar, for ikkje å søkkje ned. I hellande terreng vart det av og til bygt opp murar der dei fylte oppi med sand og grus og fekk det til å verte flatare. Andre stader vart det slite djupe renner ned i bakken som står att mest som sår i landskapet.

18 Jansen & Ryningen 1994, bd. VII: 254f

19 Jansen & Ryningen 1994, bd. VIII: 304

Så seint som rundt år 1800 var vegstellet stort sett dårleg dei fleste stader. Køyreveg mellom Christiania og Kristiansand kom så seint som i 1805. Med det forstås vi ein veg der det var mogeleg å take seg fram med hest og kjerre, altså med hjulkøyetøy.

Bartholomeus von Rummelhoff vart generalvegmeister i Kristiansand stift i 1790. Det var ei vanleg oppfatning at vegen langs kysten måtte prioriterast, og Rummelhoff konsentrerte seg om forlenginga av Vestlandske Hovedvei til Stavanger. Vegar innover i landet kunne ein ikkje forvente at skulle ha same standard, meinte Rummelhoff.

Dei gamle vegane var enkle. Dette er brua over elva ved Hovden ca. 1905.

Foto: August Abrahamson. Frå Aust-Agder museum og arkiv avd. Setesdalsmuseet.

Men sterke krefter ivra for å opne meir opp for handel med dei indre bygder. Stiftamtmann Levetzow var ein av dei som kritiserte manglande initiativ innan vegstellet. Det gjekk så langt at generalvegmeisteren klagde saka til det Danske Kanselli i København angående stiftamtmannen sin «Paastand betreffende Vejenes Istandsættelse i Raabøydelaugget»: «Jeg troede det var min Hovedpligt som andre Vejmasterere, og som Skikken er i

andre Lande, først at istandsætte Postvejen, men her ansees det af lige Vigtighed med en Bøygdevej i Raabøydelaugot.»²⁰

Den første vegstrekninga som var bygd som køyreveg i Setesdal stod ferdig i 1804, og er den biten mellom Evje og Byglandsfjord der det ikkje er muleg å kome fram med båt. Den vart bygd på vestsida av elva, frå Fennefoss til Gullsmedmoen. Så skjedde det ikkje meir på lang tid.

I 1827 vart ingeniørløytnant Georg Daniel Barth Johnson utnemnd til vegmeister i Kristiansand stift. Johnson heldt fram der Rummelhoff slapp, og Vestlandske Hovedvei vart forlenga frå Lyngdal til Stavanger.

Men det var vegen opp gjennom Setesdal som vart den viktigaste oppgåva hans. Først på lista hans var Byklestigen, som i 1829 vart utbetra til det han sjølv kalla kjerreveg. Med det vart også Bykle sokn knytta til bygdene nedanfor på ein heilt annan måte enn tidlegare. Men for den som skulle frakte med hest, vart det framleis ein lettare tur om ein la vegen til Valle over fjellet.

Alt i 1833 la Johnson fram planar om å bygge køyreveg gjennom Setesdal. Stortinget fatta vedtak om vegprosjektet i 1839. Kjøpmennene i Kristiansand støtta heilhjarta planane. Ikkje fordi dei så inderleg ønskte at setesdølane skulle sleppe den strabasiøse byvegen, men fordi dei så gjerne ville ha hand om mest mogeleg av handelen med dei indre bygder.

Vegen stod ferdig frå Kristiansand til Valle kyrkje i 1846. Så langt teknikken gjorde det mogeleg, var det eit mål å bygge rette vegar. I denne perioden gjekk vegen gjerne over fjellknausar i staden for rundt dei. Ei rekkje mindre bruer kom på plass, men over Storstraumen i Bygland og Flårenden i Valle måtte dei reisande framleis be om å få ferjeskys.

For dølane vart turen til Kristiansand ei heilt ny oppleving: «Dø aa hele, Dreng, no hev eg vore til by'n aa køyrt trjå tunnu' aa stundom sat eg på sjave, å de' kosta alli a grand.» Aslak G. Rike hadde vore til byen ein gong i 1840-åra og kjøpt korntønner, og grunnen til utbrotet overfor grannen Dreng O. Rike var at han for fyrste gong hadde køyrt etter kjerreveg like frå Kristiansand til Kilefjorden.²¹

²⁰ Jansen et al. 2018: 43ff

²¹ Skar 1962: 135

Frå 1680 hadde Herefoss, no ein del av Birkenes kommune, vore ei sentral bygd i Råbyggjelaget. Der residerte både skrivar og fut, og bygda var reisemål for dei som var ute i offentlege ærend.²² Frå 1852 var båe embeta plasserte i dalen. Futen budde på Hornnes der Postvegen gjekk like i husveggen, og skrivaren på Klepp heilt sør i Evje sokn, slik at dei som kom etter Postvegen måtte ha ferje over Otra. Herefoss forsvann ut av saga som ein sentral møtestad på Agder.

Dampmotorane gjer sitt inntog

Ikkje før var Postvegen teken i bruk, så begynte nokon å snakke om dampbåt. I 1866 sende general Oscar Wergeland i Kristiansand – bror til Henrik – ut ei innbyding om å stifte eit andelslag. Meininga var å kjøpe to dampbåtar som skulle trafikkere Kilefjorden og Byglandsfjorden.

Dei vedfyrte dampbåtane *Bjoren* og *Dølen* kom til Kristiansand som «byggjesett» før jol i 1866, vart frakta opp i dalen og montert. I pinsehelga, 8. juni 1867, gjorde *Bjoren* den fyrste turen mellom Kile og Hornnes. Same helg vart *Dølen* sett i rute på Byglandsfjorden.²³

Trafikken nedover dalen til Kristiansand auka. Ved Kile i Hægeland passerte vel 2500 hestar i tida frå 22. februar til 16. april i 1867. Ei større teljing gjekk over eit heilt år i 1874–75. Ved Krossen passerte det mest 41 000 hestar det året, av desse 19 500 med lass.

Mengda reisande indikerer at svært mykje av transporten gjekk langsetter dalføret. Etter folketeljninga 1875 var det 10 092 personar som budde i Setesdal. Sjølv om det budde folk lenger nede i dalen, er det vanskeleg å tenkje seg at volumet hadde vorte så stort om ikkje svært mange av byreisene til dei som budde i nærliggjande område og sidedalar er talde med her.

²² Jansen & Ryningen 1994, bd. VII: 174

²³ Moseid 2017: 15

Postvegen gjorde det muleg å bruke hjulkøretøy, og frakting av varer vart mykje enklare. Homme i Valle 1888. Foto: Axel Lindahl. Frå Aust-Agder museum og arkiv avd. Setesdalsmuseet.

Mellom anna veit vi at bøndene i Åseral på denne tida gjerne la vegen om Hornnes, og derfrå drog etter Postvegen ned til byen. Då det kom veg ned til Sveindal, og vidare til Mandal i 1880, vart det den nye byvegen for åsdølane. Samstundes bad dei om å verte flytta frå Nedenes til Lister og Mandal amt. Dermed vart kontakten med Setesdal mykje mindre enn før.

I tillegg til at desse tala vart bruka som grunngjeving for utbetring av Postvegen, vart dei også bruka som argument for å bygge Setesdalsbanen. Det er ingen tvil om at utbygginga av kommunikasjonar oppover dalføret var av den største interesse for kjøpmennene i Kristiansand. Transport av malm frå Evje til Kristiansand Nikkelverk var eit viktig argument. Det same var transport av tømmer.

Setesdalsbanen stod ferdig til å takast i bruk i 1896. I april 1898 bestemte heradstyret i Valle at det skulle etablerast telefonsentralar i alle dei tre soknene i kommunen.²⁴ Frå då av var det, iallfall i teorien, mogleg å ringe til byen om morgonen og be om å få sendt ei vare med føremiddagstoget,

²⁴ Valle kommune. Formannskapsprotokollar. Sak 29.4.1998.

og vidare om bord i ettermiddagsbåten som la til ved bryggja på Granheim litt nord for Ose kl. 18.30 om ettermiddagen.

Tida det tok frå ein bestilte ei vare til den var levert på garden, vart kraftig redusert. Som andre stader var hamskiftet i Setesdal i gang på slutten 1800-talet, men det verkelege gjennomslaget kom ikkje før på 1900-talet. For eksempel bidrog enklare transport av kunstgjødsel til at det vart lagt større vekt på god avling på innmarka nede i dalen. Det ekstensive hauptingsbruket på heiane fekk mindre betydning, men var framleis viktig så seint som på 1950-talet.

Endå meir vegbygging

Også øvst i dalen hadde det skjedd store forandringar. Nyttå av å knytte Bykle saman med resten av dalen vart heftig diskutert, ikkje minst i Valle heradstyre, der mange hadde den oppfatning at vegstellet var tilstrekkeleg utbygd alt i 1846 med Postvegen opp til Valle kyrkje. Det som uroa representantane mest, var nok likevel tanken på utgiftene til vedlikehald av vegen. Men etter kvart måtte også heradstyret innsjå det fornuftige i å byggje vegen heilt fram. Grunngevinga var enkel, men tydeleg: Det tok «næsten» like lang tid å reise frå Kristiansand til Valle, som dei 3 ½ mila mellom Valle og Bykle.

Dei fyrste kommunale løyvingane kom i 1858. Kommunen tok også saka opp med amtet, og foreslo i 1865 at vegen til Bykle kunne opparbeidast med ei breidde på 4 alen, med unntak av «de mere bekostelige Steder», der ein kunne greie seg med 3 alen. Det siste var akkurat halvparten av det lova bestemte om breidda på ein bygdeveg. Arbeidet kom i gang i 1867.

Den største hindringa var Byklestigen, som var så «halsbrækkende brat», at den ikkje ein gong fortente «Navn af Ridevei, men maatte nærmere betegnes som en Slags Trappe, eftersom Opstigningen skeede ved Hjælp af Trin». På bakgrunn av eit framlegg frå ingeniørkaptein Peter Rasmus Krag til vegdirektøren i 1875, løyvde Stortinget året etter pengar til veganlegg frå Byklestigen til Bykle kyrkje. Anlegget vart utført 1876–1879, og det vart sprengt ut veg i fjellsida. Då var det endeleg mogeleg for byklarane å setje seg på kjerra og reise på bytur utan å måtte grue seg til

den siste etappa over Byklestigen. Med det vart også Bykle knytta mykje nærare til områda lenger sør.²⁵

Bygdene øvst i dalen, Fjellgardane, var framleis veglause. Etter Bاندakkanalen, som er ein del av Telemarkskanalen, vart teken i bruk i 1892, var dette også ei aktuell reiserute for fjellgardsfolket. Då vart handelen gjort i Skien, og med båten fekk dei skyss heilt opp til Dalen.

Med unntak av Arendalsvegen gjekk no all ferdsle nedover dalen til Kristiansand. Det vart meir og meir sjeldan at nokon tok seg fram til fots over viddene austover eller vestover. Når det galdt offentlege ærend var Arendal ein nødvendig by å reise til. Sjølv om vi i dag ville kalle det ein skikkeleg omveg, veit vi at mange valde å reise til Kristiansand fyrst, og derfrå take båten vidare til Arendal.²⁶

Ikkje før var båtane i rute før det vart sett i gong med nye trafikk-teljingar på Postvegen. Bakgrunnen var mellom anna påtrykk frå handelsmenn i Kristiansand som ønskte argument for ei utbetring av vegen opp til Evje. Det er liten tvil om at dei såg på Arendalsvegen, som var under arbeid og stod ferdig i 1908, som ein konkurrent med tanke på frakt av «producterne af qvægavlen» frå Setesdal.

Automobilar og automobilruter

Året før Setesdalsbanen opna i 1896, kom den fyrste automobilen til Gjøvik. I løpet av dei neste tre tiåra skulle alt som hadde med transport å gjere, gjennomgå store forandringar.

Den fyrste bilen som kom heilt opp til Valle kom den 29. september 1909 med Ole Iglebæk frå Kristiansand som sjåfør. Lensmann Lund i Valle var varsla, så folk visste når dei starta frå byen. Folk gledde seg til å sjå vidunderet, men dei fleste forrekn seg, for bilen kom fleire dagar før nokon hadde tenkt.

Direktøren på nikkilverket på Evje, Gudbrand Henriksen, fekk seg bil alt i 1911 eller -12, og det må ha vore fyrste bilen i dalen.

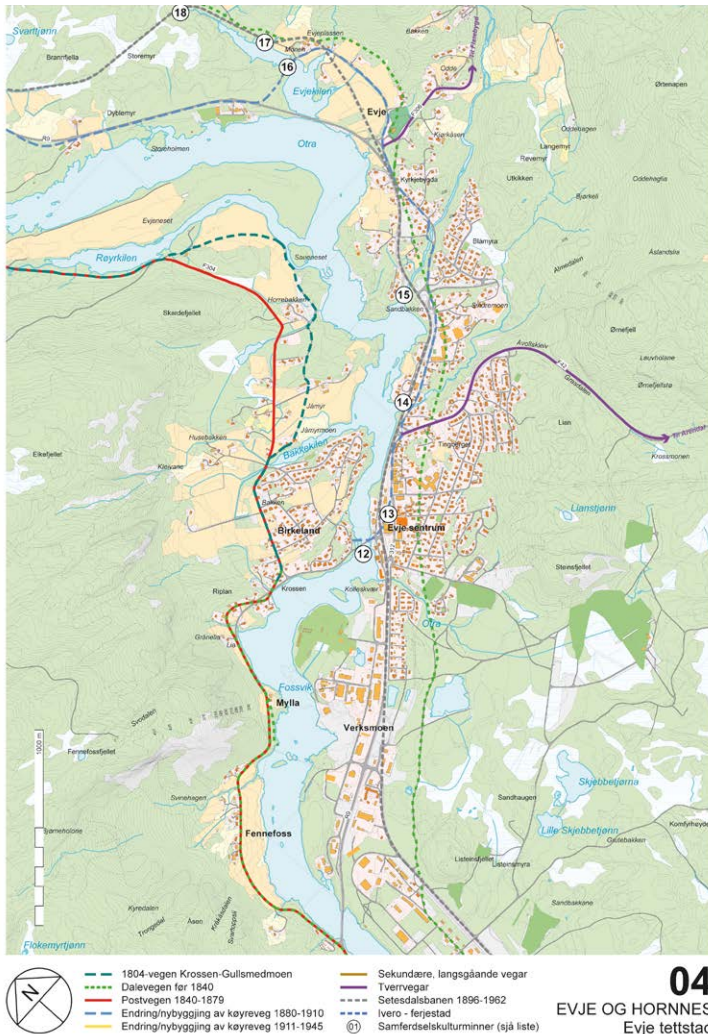
Men bilturane var ikkje heilt problemfrie. Bilane streva mange stader med bratte bakkar og krappe svingar. I 1911 løyvde Staten pengar til

²⁵ Jansen et al. 2018: 50

²⁶ Åkre 2017: 295f

omlegging av vegen mellom Byglandsfjord og Valle, og alt året etter var arbeidet i gang. Også kommunane måtte gjeve sitt bidrag.

Vi fekk ein samanhengande anleggsperiode med intens vegbygging som ikkje vart avslutta før vegen til Hovden stod ferdig i 1935, og derfrå vidare til Haukeli i 1939. Det som ganske fort vart eit overordna mål, var at vegen måtte vere god nok til å tole biltrafikk. Og då talar vi om transport av varer og menneske. For folk flest var eigen personbil eit utenkjeleg mål.

Eksempel på korleis ferdslevegane gjennom generasjonar har endra seg.

Kart frå boka «Frå postveg til riksveg», utarbeidd av Harald Tallaksen.

Ferdsla langsetter dalen var organisert gjennom jernbanen og dampbåtane. Då er det kanskje ikkje så rart at den fyrste bilruta kom til å gå mellom Arendal og Evje. Nils Belland starta opp med faste ruter frå Arendal til Evje den 1. juli 1919. Den vart forlenga til Byglandsfjord i 1923, og etter kvart heilt til Bygland om sommaren.

L/L Setesdal automobilrutor vart stifta 18. desember 1919, og i mai 1920 begynte dei fyrste rutebilane å køyre. I starten trafikkerte dei strekninga mellom Ose og Berdalsbru i Bykle. Med andre ord tok rutebilane over på dampbåtbryggja på Ose eller på Granheim. Slik var det til vegen over Fånefjell vart lagd om i ein halvtunell rundt fjellknausen i 1923.

Det tok også litt tid før vinterbrøytinga vart organisert. Dei gamle hestekøyrarane protesterte mot det nye, og var redde for å miste arbeidet. Og den redsla var reell nok. Men framsteget var vanskeleg å stoppe, og frå 1929 vart det brøytt mellom Byglandsfjord og Bygland, og frå 1931 helt opp til Valle. Etter at vegen til Hovden stod ferdig i 1935, var det i praksis heilårstrafikk frå toppen av Setesdal til Kristiansand.

Med heilårsbrøytt bilveg og rutebilar i organisert passasjertrafikk, vart Kristiansand «Byen» for dei fleste, med Arendal på andre plass. Ikkje før privatbilismen gjorde sitt inntog på 1960-talet, og folk kunne gjere val og greie seg sjølv, begynte dette å forandre seg. Det var då begrepet «biltur» oppstod som ein realitet for folk flest, der einaste føremålet med turen var å ha ein fin dag.²⁷

Dampbåtane på Byglandsfjorden gav opp kampen med bilruta i 1930, og 2. september 1962 forlot siste toget Byglandsfjord stasjon. Før nedlegginga hadde det vore ein lang prosess. Mellom anna vart det bestemt at det som erstatning skulle byggjast ein «kompensasjonsveg». Den innebar omfattande omleggingar av traséen, og ei betydeleg heving av standarden. I staden for å leggje vegen der naturen la til rette for det, vart det bygt ei rekkje nye bruer som gjorde at vegen kunne gå meir rett fram.

Etter kvart som kompensasjonsvegen vart bygd ferdig, vart det lagt fast dekke. Frå slutten av 1960-talet var det lagt asfalt eller oljegrus på det meste av det som no heiter riksveg 9. Vårløysing og sundkøyrde vegar var med det eit tilbaketog problem. Den rasfarlege strekninga rundt

---

²⁷ Jansen et al. 2018: 57f

Fånefjellet vart løyst med ein tunell. Med den vart også problemet med for smal veg når dei store generatorane skulle fraktast oppover dalen i samband med kraftutbygginga løyst.

Sjølv om det framleis var svingar og smale parti på vegen som gjorde at farten måtte senkast, fekk riksveg 9 i 2003 status som «stamveg». Statens vegvesen introduserte omgrepet i 1984 om det som var å sjå som hovudvegen «innanfor eit distrikt eller mellom distrikt». Dette er vegar som har ein generelt høgare vegstandard enn andre riksvegar, sjølv om dei kan ha mindre trafikk.

Med privatbilismen har folk vorte mykje meir mobile, og trafikken går i alle retningar. Kontakten mellom aust og vest tok seg opp då Skafsåvegen over til Dalen i Telemark kunne takast i bruk i 1965. Det same hende med Suleskarvegen over til Sirdal hausten 1990. For dei øvre bygder har Stavanger på ny vorte ein viktig by. Avstanden er om lag den same som til Arendal, men litt lenger enn til Kristiansand.

Nytt fylke – nye vegval?

Frå 2020 er Aust- og Vest-Agder slått saman til eitt fylke. Det nye Agder er ein trekant med ytterpunktene Flekkefjord, Hovden og Risør, der ingen av dei to tidlegare fylkeshovudstadane ligg slik til at dei er naturlege å peike på som sentrale midpunkt.

I god tid før fylkessamanslåinga er mykje godt vegarbeid utført innover Hovlandssdalen mellom Evje og Arendal. Sjølv om vegen til Kristiansand framleis er litt kortare og vegen litt beinare, er eg ganske sikker på at mange dølar framleis kjem til å leggje vegen over heia.

Åseral har etter søknad i 2019 vorte godkjent som fullverdig medlem av Setesdal regionråd. Dermed har dei på sett og vis teke tilbake den staden dei hadde før vegen til Mandal stod ferdig i 1880.

Det som etter samanslåinga har vorte eit tilnærma geografisk midtpunkt i det nye Agder, er Evje. Om det er nok til endå ein gong å endre på kommunikasjonslinene i landsdelen, får vi la framtida gjeve svar på.

Kjelder og litteratur

Kjelder

Valle kommunearkiv. Formannskapsprotokollar.

Litteratur

- Dybdahl, K. D. (1947). *Pilegrimmenes og bispenes vei. Utsnitt av et brev fra P. A. Munch*. Kristiansand og Opland turistforening.
- Gjellebøl, R. (1800). Beskrivelse over Sætersdalen i Christiansands Stift. *Topographisk Journal*, 26. hefte.
- Jansen, L., Haugen, P. A., Røysland, O. & Tallaksen, H. (2018). *Frå postveg til riksveg – vegar og vegminne langs riksveg 9*. Bokbyen forlag.
- Jansen, L. & Ryningen, A. (1994). *Valle kommune. Kultursoge: Bd. VII–VIII*. Valle kommune.
- Larsen, J. H. (1980). *Vikingtids handelsplass i Valle, Setesdal* (UO- skrifter nr. 3). Universitetets oldsakssamling.
- Larsen, J. H. (2013). Gravene og bosetningen. I L. Jansen, I. Paulsen & N. O. Sundet (Red.), *Spor i Setesdalsjord*, s. 55–70. Bokbyen forlag.
- Mjærum, A. & Larsen, J. H. (2013). Jernvinna i Setesdal – selvforsyning og storindustri. I L. Jansen, I. Paulsen & N. O. Sundet (Red.), *Spor i Setesdalsjord*, s. 101–120. Bokbyen forlag.
- Moseid, T. (2017). *Frå kveg til cruise. D/S Bjoren 150 år*. Setesdalsmuseum.
- Orknøyingsoga*. (1929). (Gustav Indrebø, umsetj.). Det Norske Samlaget.
- Ryningen, A. (1987). *Valle kommune. Gards- og ættesoge Valle bd. VI*. Valle kommune.
- Skar, J. (1961). *Gamalt or sætesdal. Band II*. Det Norske Samlaget.
- Steen, S. (1929). *Ferd og fest. Reiseliv i norsk sagatid og middelalder*. Aschehoug.
- Wenn, C. C. (2016). *Rv. 9 Krokå–Langeid. Del II: Gravfelt fra vikingtid* (Rapport, arkeologisk utgravning). Kulturhistorisk museum & Universitetet i Oslo. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-53871>
- Åkre, T. (2018). Ferdslvegar i Sætesdal. I O. M. Holen (Red.), *Meir gamalt or Sætesdal*. Bokbyen forlag.

KAPITTEL 4

Hva var det med Lillesand?

Argumenter for valg og vraking av stortingsrepresentanter 1862–1931

Berit Eide Johnsen

Fram til fylkessammenslåingen 1. januar 2020 var Lillesand en utkant i Aust-Agder. I sammenheng med stortingsvalg fikk man lenge inntrykk av at kandidater fra denne kommunen, faretruende nær Kristiansand, nærmest ble regnet som «politisk spedalske». Kristian Sundtoft (Høyre) stilte flere ganger til valg, men fikk aldri fast plass på Stortinget. Han møtte bare som vararepresentant i til sammen 30 dager i årene 1965–1997.¹ I 1998 meldte han seg ut av Høyre og året etter inn i Venstre, i ren protest og frustrasjon over sine tidligere partifeller. Det var særlig deres motstand mot ett Agder, og marginaliseringen av Lillesand, som lå under. Arne Thomassen (Høyre) fikk smake den samme medisinen. Han oppnådde ikke sikker plass i nominasjonsprosessen, og ble heller ikke valgt til stortingsrepresentant, verken i 2009, 2013 eller 2017.² «Jo lenger øst du har kommet i Aust-Agder, desto mer suspekt har Lillesand vært», konstaterte politisk redaktør i *Fædrelandsvennen*, Vidar Udjus, i november 2018. Men han fastslo samtidig at situasjonen plutselig var blitt snudd på hodet. Arne Thomassen var nemlig blitt valgt til Høyres fylkesordfører kandidat.³

---

1 Kristian Sundtoft, *stortinget.no*; Kristian Sundtoft, *Wikipedia*

2 Arne Thomassen, *stortinget.no*; Arne Thomassen, *Wikipedia*

3 Udjus 2018

Sitering av dette kapitlet: Johnsen, B.E. (2020). Hva var det med Lillesand? Argumenter for valg og vraking av stortingsrepresentanter 1862–1931. I Johnsen, B.E. og Vadum, K. (red.), *Grenseløst Agder. Det som skilte og det som bandt* (s. 75–103). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.111>

Lisens: CC BY-NC-ND.

Ingressen på nevnte kommentarartikkel slo fast at «den første vinneren av fylkessammenslåingen er allerede klar: Lillesand». Den forestående fylkessammenslåingen endret det mentale og faktiske kartet: Lillesand var ikke lenger i periferien av Aust-Agder, men midt i Agder. Både den første fylkesordføreren i det nye Agder – Arne Thomassen – og opposisjonslederen – Gro Bråten (Arbeiderpartiet), som inntil utgangen av 2019 var fylkesordfører i Aust-Agder – kommer derfra. Og Jorunn Lossius (Kristelig folkeparti) møter som fast vararepresentant på Stortinget.⁴ Vi må tilbake til før 1920 for å finne en tilsvarende sterk Lillesandsrepresentasjon regionalt og nasjonalt.

Hvor lenge ble Lillesand marginalisert? Kanskje allerede fra 1921, da en ny stortingsvalgordning endret området status fra relativt sentralt plassert i Sand krets til en utkant i Aust-Agder fylke. Muligens hadde også utviklingen fra valg uten politiske partier, via topartisystem til flere partier betydning. (Se nedenfor om valgordningen.) Og om ikke før, så skjedde det noe i forbindelse med åpningen av Varoddbrua i 1956 og den nye stamveien mellom Kristiansand og Lillesand, som ble åpnet i 1960. Kristiansands sentrifugalkraft sugde deretter Lillesand til seg, noe som økte avstanden til Aust-Agders fylkeshovedstad, Arendal. Men på 1800-tallet og i første del av 1900-tallet var situasjonen annerledes. Da var det nemlig fullt ut mulig for en lillesander å bli valgt til stortingsrepresentant.

I dette kapitlet er ikke temaet valgene fram til i dag. Det skal derimot dreie seg om argumenter for valg og vraking av stortingsrepresentanter fra Lillesandsområdet i årene 1862–1931. I løpet av disse knappe 70 årene kom det nemlig fire stortingsrepresentanter derfra. I 1862 hadde det gått 30 år siden den forrige stortingsrepresentanten hadde blitt valgt fra dette lokalområdet, gårdbruker Christen Andersen Østre Vallesverd (1797–1842) fra Høvåg. Han satt på Stortinget 1833–35. Noen fast representasjon på Stortinget har ikke nåværende Lillesand kommune (før 1962 bykommunen Lillesand og landkommunene Vestre Moland og Høvåg) hatt siden 1918, det vil si de siste vel hundre årene.

---

4 Jorunn Gleditsch Lossius, *stortinget.no*

I april 1862 ble losoldermann Jacob Svendsen (1823–93) valgt til stortingsmann i det indirekte valget i Nedenes amt, som da ble avholdt i Arendal. Han ble deretter vraket flere ganger, men oppnådde å bli valgt for ytterligere én periode: 1874–76. De tre øvrige var skipsreder J. A. Henschien (1836–95), som ble valgt i det indirekte valget i Nedenes amt for periodene 1892–94 og 1895–97, skolebestyrer og redaktør Noan Chr. Gauslaa (1864–1952), som ble valgt i direkte valg i enmannskrets for tre perioder fra 1907 og var møtende vararepresentant 1922–31, samt havnefogd Hans Thorvald Hansen (1854–1931), som møtte som vararepresentant 1911–12.⁵ Henschien var bosatt i Vestre Moland, like utenfor grensene til ladestedet Lillesand. De tre andre var bosatt i selve tettstedet Lillesand. Hansen satt bare en kortere periode på Stortinget, og representerte Frisinnede Venstre i valgsamarbeid med Høyre.⁶ Lite er undersøkt om hans virke der. I det følgende vil derfor oppmerksomheten bli rettet mot de tre øvrige: Svendsen, Henschien og Gauslaa.

Hva var bakgrunnen for at disse representantene ble valgt? Hvilke standpunkter inntok de, og hvilke interesser representerte de? Hvordan ble de valgt, og hvem stemte på dem? Hvordan var argumentasjonen på valgforsamlingene og i forbindelse med valgkampene? Hvilke rikspolitiske saker var det som vakte særlig engasjement i lokalmiljøet, og hvordan virket det inn på valgene?

I perioden 1862–1931 ble de lokale forholdene gradvis, og i langt større grad enn tidligere, influert av nasjonale utviklingstrekk og beslutninger. På sørlandskysten fulgte man derfor godt med i hva som ble diskutert og besluttet på Stortinget, i regjeringen og av Kongen. Det gjaldt ikke minst innen skipsfarten. Men bakgrunnsteppet er også den rikspolitiske polariseringen fra 1860-tallet, den som endte opp med dannelsen av partiene Venstre og Høyre i 1884, innføringen av parlamentarismen og utnevnelsen

5 Hans Thorvald Hansen var skipsfører til 1903, deretter skipsreder, dampskipsekspeditor (fra 1911) og havnefogd. Han var medlem av bystyret i 16 år fra 1908, og hadde mange kommunale verv. I 1912 ble han valgt til ordfører ved loddtrekning, men måtte si fra seg vervet fordi han like etter fikk stillingen som havnefogd. Biografiske opplysninger: Lindstøl 1914a: 338; Rosenberg 1990: 19–20; Stangeby 2011: 6–7, 11.

6 Stangeby 2011: 11 skriver feilaktig: «I fire år var han varamann til Stortinget og [...] møtte [...] stort sett alle årene [...]» Stortingsperioden var tre år, 1910, 1911 og 1912, og Hansen møtte de to siste årene, 1911 og 1912, under B. K. Imenæs' sykdom. Han var medlem av protokollkomiteen.

av den første venstregeringen med Johan Sverdrup som statsminister. Andre viktige politiske saker var unionsoppløsningen og kongevalget i 1905, samt innføringen av kvinnestemmeretten i 1913. På denne tiden var også avholdssaken og kirkespørsmål viktige sakskomplekser som skapte stort engasjement og skarpe politiske skiller.

Mange av tidens viktige politiske spørsmål og diskusjoner vakte stort lokalt engasjement. Det kan vi få bekreftet når vi undersøker lokalavisene. I siste del av 1800-tallet ble det mer vanlig å lese aviser. *Den vestlandske Tidende*, den konservative avisen som utkom i Arendal, ble eksempelvis lest av mange. Det samme gjaldt kristianiaavisen *Morgenbladet*. Men ikke minst etter at *Lillesands-Posten* kom ut med sitt første nummer 9. september 1870, fulgte lokalbefolkningen med som aldri før. Denne venstreavisen fikk etter noen år – tilskyndet av at de politiske frontene tilspisset seg – sitt konservative motstykke i *Lillesands Tidende* (1882–84 og 1918–21) og *Lillesands Tilskuer* (1886–1918).

Valgordning og valgdeltakelse

Før vi går nærmere inn på valg og vraking av stortingsrepresentantene fra Lillesandsområdet, er det viktig å ha valgordningen klart for seg. For det første: Det var stortingsvalg hvert tredje år til og med valget i 1936. For det andre: Kjøpstedene utgjorde egne valgkretser inntil 1949. I Nedenes amt gjaldt det Grimstad og Arendal (sammen) samt Risør. Ladestedene, deriblant Lillesand, utgjorde til og med valget i 1903 en felles valgkrets sammen med landdistriktene i amtet. For det tredje: Fram til og med 1903 var det indirekte flertallsvalg (med valgmenn som igjen valgte stortingsrepresentanter). Prinsippet var at «the winner takes it all». Med andre ord: Den konstellasjonen som hadde flertall, fikk samtlige stortingsrepresentanter. I perioden 1906–1918 var det derimot direkte flertallsvalg i enmannskretser. Arendal–Grimstad (i fellesskap) og Risør valgte nå som før hver sin representant, mens resten av amtet var inndelt i fire kretser: Holt, Nedenes, Sand og Setesdal. De skulle velge hver sin stortingsrepresentant med personlig vararepresentant. Men så, fra og med valget i 1921, ble systemet igjen endret, denne gangen til forholdstallsvalg

i flermannskretser. Aust-Agder fylke, som det het fra 1919, utgjorde fra da av én krets. Og for det fjerde: Landdistriktene i Nedenes amt valgte tre stortingsrepresentanter fram til 1859, og deretter fire.

Tabell 1. Valgordningen ved stortingsvalg og representasjon fra Lillesand

1814-1903	1906-1918	1921-i dag
Valg hvert tredje år	Valg hvert tredje år	Valg hvert tredje år til og med 1936. Funksjonstiden endret til fire år i 1938.
Indirekte flertallsvalg	Direkte flertallsvalg i enmannskretser	Forholdstallsvalg i flermannskretser
I prestegjeldene/ herredene (inklusive ladestedene) ble det valgt valgmenn, som igjen valgte stortingsrepresentanter. Nedenes amt utgjorde én valgkommune. Kjøpstedene var egne valgkommuner.	Sand krets i Nedenes amt bestod av herredene Herefoss, Fjære, Landvik, Eide, Birkenes, Vestre Moland og Høvåg samt ladestedet Lillesand. Byene var egne kretser.	Aust-Agder fylke (fra 1919) var én valgkrets. 1949: Siste stortingsvalg med egne bykretser.
Jacob Svendsen: 1862-64 og 1874-76. J. A. Henschien: 1892-94 og 1895-97	N. Chr. Gauslaa: 1907-09, 1913-15 og 1916-18. Hans Thorvald Hansen: 1911-12 (fast møtende vararepresentant)	N. Chr. Gauslaa: 1922-31 (vararepresentant, møtte flere ganger) Kristian Sundtoft: 1965-69, 1981-85, 1993-97 (vararepresentant, møtte i til sammen 30 dager) Arne Thomassen: 2009-21: (vararepresentant, har møtt 18 dager) Jorunn Gleditsch Lossius: 2017-2021 (vararepresentant, har møtt fast fra januar 2019)

Hvor mange var det som stemte? Faktum er at en svært liten andel av den norske befolkningen stemte ved kommune- og stortingsvalgene på 1800-tallet. Fram til valget i 1909, da kvinner hadde begrenset stemmerett, var det bare menn som kunne stemme ved stortingsvalg. Først i 1913, med virkning fra valget 1915, oppnådde kvinner allmenn stemmerett.

I tidsrommet 1859-82 var i gjennomsnitt bare 75 prosent av den norske befolkningen i landdistriktene, der Lillesand, Vestre Moland og Høvåg

hørte hjemme, *stemmerettskvalifiserte*. Det gjaldt et litt høyere antall, åtte prosent, i Nedenes amt. Men bare 5,2 prosent av den norske befolkningen på landet stod i manntallet og var *stemmeberettigede* (4,9 prosent i Nedenes amt) i denne perioden. Og en enda mindre andel avla faktisk sin stemme: Ved stortingsvalgene mellom 1859 og 1882 gjaldt det i gjennomsnitt 47 prosent av de stemmeberettigede nordmenn på landet (og like under 50 prosent i landdistriktene i Nedenes amt).⁷

Fra og med 1882 var det flere stemmeberettigede og økende valgdeltakelse. Ved «riksrettsvalget» dette året, som mange har sett på som det første moderne valget i Norges historie, steg temperaturen mange hakk, og valgdeltakelsen var rekordhøy. Eksempelvis benyttet hele 93 prosent av de stemmeberettigede i Lillesand og Vestre Moland seg nå av stemmeretten. Men det dreide seg bare om 149 menn – under tre prosent av innbyggerne.

Vi kan anta at det først og fremst var i ladestedet Lillesand at den politiske temperaturen var steget, og at valgdeltakelsen dermed hadde gått opp i 1882. Generelt var valgdeltakelsen nemlig høyere i kjøp- og ladestedene enn i landdistriktene. Men til tross for dette er det i landdistriktene med ladestedene vi kan forvente de største interessekonfliktene – og uansett interessekonflikter av en helt annen type – enn i bykretsene. Her stod ladestedene mot bygdene, og kysten mot innlandet. Her stod landbruksnæringen mot bynæringene – sistnevnte dominert av de maritime næringene.

Hvordan slo valgordningen, valgdeltakelsen og interessekonfliktene ut ved valg av stortingsrepresentantene fra Lillesandsområdet?

---

7 Statistisk sentralbyrå, 1895: 119. I byene skilte prosentallene for de stemmerettskvalifiserte og de stemmeberettigede seg ikke vesentlig fra landdistriktene. Men en høyere andel avla sin stemme ved stortingsvalgene. Dette tallet varierte imidlertid sterkt. Andelen stemmeberettigede som avla sin stemme 1859–82 var i byene i Nedenes amt: Risør 56 %; Arendal 53 %; Grimstad 36 %. Andelen var vesentlig høyere i Kristiansand: 75 %.

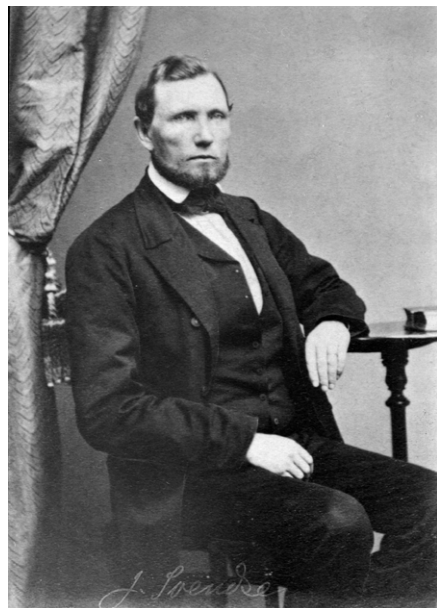
Jacob Svendsen - representant for sjøfarten og småbyen

Den første stortingsmannen som vi skal ta for oss, er losoldermann Jacob Svendsen. Han ble to ganger valgt til stortingsrepresentant, og stilte til valg ytterligere fem ganger uten å bli valgt.⁸

Svendsen vokste opp på gården Holte i Høvåg, som sønn av en sjømann og tidligere prisonfange fra krigen 1807–14. Han var selv sjømann i flere år, ble skipsfører bare 25 år gammel, og overtok navigasjonsskolen som faren drev på gården.⁹

På 1850-tallet var han et par år bosatt i Vestre Moland, før han i 1856 flyttet til Rosenberg like innenfor ladestedet Lillesands grenser. Her drev han navigasjonsskolen videre. Fra 1859 var han losoldermann og havnefogd i Lillesand, og året etter ble han innrulleringsbetjent med ansvar for mønstring av sjøfolk.

I hele 35 år var Svendsen medlem av bystyret, fra 1858 og til han døde i 1893. Dessuten var han byens ordfører 1870–75 og i årene 1879–80, 1885 og 1887, samt viseordfører i de mellomliggende årene. Han hadde også mange andre verv.¹⁰ I Lillesands Sparebanks jubileumshefte fra 1927, ført i pennen av en annen stortingsmann, N. Chr. Gauslaa, blir Svendsen omtalt som «en for offentlig virksomhet sterkt interessert mann og en sjelden sympatisk personlighet, som må nevnes med heder i byens annaler».¹¹

Jacob Svendsen (1823–93).
Foto: Stortingsarkivet.

8 Biografiske opplysninger om Jacob Svendsen bygger på Gauslaa 1927: 22; Lindstøl 1914b: 853; Rosenberg 1990: 18–19.

9 Sødal 2013: 394

10 Blant Jacob Svendsens øvrige lokale verv kan nevnes at han var valgmann, medlem av skolekommisjonen og forlikskommissær. I Lillesands Sparebank hadde han flere tillitsverv fra 1858, både som forstander, medlem av kontrollkomiteen og medlem av direksjonen, samt som bankens formann i 1880.

11 Gauslaa 1927: 22

Jacob Svendsen ble altså valgt inn på Stortinget fra Nedenes amt i to perioder, og satt der 1862–63, 1864 (et overordentlig storting, dvs. sammenkalt etter at det ordinære stortinget var oppløst) og 1874–76.¹² I årene mellom de to stortingsperiodene var Svendsen i flere år suppleant (dvs. vararepresentant): andre suppleant 1865–66 og første suppleant 1871–73.¹³

Det vi må ha i bakhodet når vi skal se på hvorfor Svendsen to ganger ble valgt og fem ganger vraket, er at de politiske partiene ennå ikke var etablert i 1860- og 70-årene. Men rikspolitikken var likevel klart splittet i en venstre- og høyreside.

Etter at Jacob Svendsen i 1862 hadde vunnet den tredje av de fire stortingsplassene fra bygdene i Nedenes amt, ble han vraket både i 1865, 1868 og 1870.¹⁴ Hvorfor? *Lillesands-Posten*, som utkom fra høsten 1870, er en sentral kilde til svaret på hvorfor han ikke ble gjenvalgt sistnevnte år, og vi kan legge til grunn at argumentene i stor grad også er dekkende for de foregående valgene.

I begynnelsen av oktober 1870 stod et anonymt leserinnlegg i *Lillesands-Posten*. Signaturen «z» bestred ikke Svendsens evner og dyktighet som tingmann, og ville heller ikke ha noe imot at Svendsen representerte amtet på tinget: «Han skilte sig vistnok godt fra sit Hverv baade i Komiteen og i Thingsalen i formel Henseende.» Men «z» hevdet at det var velgernes mening at Svendsen «ikke iagttog Landdistriktets Tarv ligeoverfor Byinteresserne, og dette er det som har skubbet ham tilside nu tvende Gange, og der er nok lidet Haab om, at han nogensinde overvinder disse Nederlag».¹⁵

I en redaksjonell artikkel 17. november 1870 ble «Amtets Thingmænd» vurdert. Den som *Lillesands-Posten* fant «bedst skikket til at indtage Lie-støls Plads», var losoldermann Svendsen.

12 Valget 8. april 1862 var til det 17. ordentlige Storting som satt samlet 1.10.1862–22.6.1863 og det 6. overordentlige Storting som satt samlet 14.–31.3.1864. Valget 22. november 1873 var til det 23. ordentlige Storting som satt samlet 2.2.–6.6.1874, 1.2.–11.6.1875 og 1.2.–13.6.1876. Lindstøl 1914c.

13 Jacob Svendsen var medlem av næringskomite nr. 2 1862–63 og tollkomiteen 1874–76.

14 De to kandidatene som ble valgt på de første plassene i stortingsvalget for Nedenes amt i 1862, var gårdbrukerne H. T. Skjerkholt og O. T. Lindstøl. Losoldermann Svendsen fikk i likhet med ingeniørøyntant P. R. Krag 19 stemmer, men ved loddtrekning vant Svendsen den tredje og Krag den fjerde og siste stortingsplassen. Lindstøl 1914c: 315.

15 *Lillesands-Posten* 7.10. 1870

Det har været til liden Ære for Amtet, at dets Valgmænd i saa lang Tid har kunnet udstænge denne Mand, og det turde maaske gjøre noget Indtryk, naar vi oplyse, at ogsaa Ueland fandt denne Handlemaade utilbørlig. Naar man vrager Svendsen [...] maa der med Tiden komme en Reaktion; thi det er ikke for stærkt sagt, at man ved en saadan Fremgangsmaade vrager Dygtigheden og bænker Middelmaadigheden til Høisædet. [...] I et Amt som Nedenæs, der har saa store Interesser paa Søen, burde dog ikke Svendsen skubbes tilside for rene Bänkeryttere og Stemmemaskiner, og vi forvente, at Valgmændene fra Kystdistrikterne ville samle sig om denne Amtets mest insigtsfulde Repræsentant for vor Skibsfart.¹⁶

Her ser vi altså at *Lillesands-Posten* ikke bare trakk fram Jacob Svendsen som en kandidat fra eget distrikt og la vekt på hans dyktighet, men også at han representerte kysten og hadde innsikt i skipsfarten.

Både signaturen «Z» og *Lillesands-Posten* redaksjonelt talte varmt for Svendsen, men til ingen nytte. Som bymann og først og fremst forbundet med skipsfartens interesser nådde han ikke opp. I Nedenes amt stod kysten og småbyen mot innlandet, og sjøfartsinteressene mot jord- og skogbruket. Det ble fire gårdbrukere som kom til å representere Nedenes amt på Stortinget i perioden 1871–73.¹⁷

Gjorde Jacob Svendsen en dårlig jobb på Stortinget? Nei, det ser ikke ut til at det var en vanlig oppfatning. I et leserinnlegg i *Lillesands-Posten* høsten 1870 het det: «Ved at sende Svendsen paa Thinget vil man ialfald have den Tilfredsstillelse ikke alene at faa høre, at Representanten har en Mening, men ogsaa hvordan denne Mening er.» Det må ha passet svært bra for skipsføreren, navigasjonslæreren, losoldermannen og havnefogden fra småbyen Lillesand å bli medlem av næringskomite nr. 2 på Stortinget i 1862. Her brukte nemlig Svendsen aktivt sine erfaringer som sjømann.

I storverket *Den norske sjøfarts historie* fra 1935 skriver Jacob S. Worm-Müller at Svendsen «bragte en sjøfrisk aand ind i odelstingsdebatten» da emigrantloven av 1863 skulle behandles.¹⁸ Et viktig spørsmål

16 *Lillesands-Posten* 17.11. 1870

17 De fire gårdbrukerne som kom på Stortinget fra landdistriktene i Nedenes amt i 1870, var Ole Torjesen Lindstøl, Halvor Torjussen Skjerholt, Nils Pedersen Igland og Knud Larsen Liestøl (også lensmann). Lindstøl 1914c.

18 Worm-Müller 1935: 578–79

var om det skulle være tillatt å frakte emigranter til Amerika i samme skipsrom som salt fetsild i tønner, makrell og tørrfisk. Fra fiskeeksportområdene på bergenskanten og i Nordland ble det protestert heftig mot skjerpede krav til emballasje, som man mente ville stanse eksporten. Lukten var ubehagelig, ja, rent ut avskyelig, men ikke sunnhetsskadelig, hevdet noen. Andre talte for god ventilasjon.

Svendsen viste til at det var ytterst ubehagelig at hundre mennesker befant seg i samme rom som 600 tønner sild under en storm i Atlanterhavet. Han skulle ønske at Lagtinget «nogensinde i en storm i 24 timer hadde befundet sig paa tyskendæk i et fartøi med sild og fiskeladning om bord». Han understreket at emigrantene ikke dro frivillig i et skip med fisk og sild. De hadde jo tinget overfarten uten å vite noe om den øvrige lasten, og når de kom til Bergen, var de ofte nødt til å gå om bord fordi det ikke var annet skip å få. Resultatet ble at den innskjerpede emballasjebestemmelsen til slutt ble vedtatt av sunnhetshensyn.

Høsten 1873 stilte Svendsen til valg igjen. Nå ble han valgt som fjerde og siste representant for bygdene i Nedenes amt, og kom på Stortinget for andre gang.¹⁹ *Lillesands-Posten* rapporterte i den forbindelse at man «I almindelighed hører [...] udtale den største Tilfredshed med Udfaldet af Storthingsvalget for Nedenæs». I det relativt knappe referatet fra valgforsamlingen i Arendal framgår det at årsaken til tilfredsheten var at de utkårede var «prøvede Mænd, som under deres Virken have lagt for Dagen, at de ei alene interesserer sig for det offentlige Stel, men at de ogsaa have Kundskab og Færdighed til let og sikkert at sætte sig ind i nye og mere vanskelige Sager». Personlige egenskaper – kunnskaper og ferdigheter – ble altså sterkt vektlagt.²⁰

Men gode personlige egenskaper var ikke nok. Etter to perioder på Stortinget – og tre mislykkede forsøk – stilte Jacob Svendsen igjen til valg i 1876, og for siste gang i 1879 – for sjuende gang. Men han ble vraket begge gangene. Hvorfor? I stor grad kan det ha skyldtes de skjerpede politiske motsetninger mellom en konge- og regjeringstro høyreside (der Svendsen befant seg) og en venstreside i opposisjon på Stortinget. Men det kan

19 I stortingsvalget for Nedenes amt i 1873 ble lensmann L. K. Liestøl, landhandler A. T. Holm og gårdbruker O. T. Lindstøl ble valgt på de tre første plassene. Lindstøl 1914c: 384.

20 *Lillesands-Posten* 28.11.1873

også forklares med valgordningen, det indirekte flertallsvalget der «the winner took it all». Fra Nedenes amt ble nemlig fire gårdbrukere valgt både for perioden 1877–79 og 1880–82. Venstresiden gjorde rent bord.

I 1879 var statsrådssaken det mest brennende politiske spørsmålet. Det dreide seg om kongens veto, riksrett og motstand mot parlamentarismen. Svendsen hadde først, i likhet med andre representanter på høyresiden, stemt *mot* statsrådenes adgang til Stortinget. Men i 1879 uttalte han derimot at de som nå ble valgt, burde stemme *for* statsrådssaken. Forresten trodde han ikke, tilføyde han, at «det burde øve nogen Indflydelse paa Valget, enten Repræsentanterne stemte for eller imod denne Sag; han troede ikke der burde lægges saadan Bræt paa denne Sag, da den vilde gaa igjennem ligefuldt». På det tidspunktet karakteriserte han seg forøvrig som «liberal», noe han mente man «i Bund og Grund [kunde] være [...] uden at stemme for denne Sag». ²¹ Venstrerepresentantene ville derimot reservere begrepet «liberal» for Sverdrups tilhengere, altså venstresiden.

Et annet forhold var sparepolitikken. En av valgmennene uttalte i 1879 at grunnen til at Svendsen ikke var blitt gjenvalgt i 1876, var at «Landsfolket var bange for, at han vilde vedblive at være for flot i Bevilgnings-sager. Han svarede ikke til de Begreber om Sparsommelighed, som de fleste af Amtets Valgmænd nærede». Det ble spesielt vist til at han hadde støttet bevilgninger til jernbaner. Svendsen stod altså ikke for den sparepolitikken som særlig bondetingmennene på venstresiden representerte, og som på det tidspunktet hadde oppslutning fra et flertall av valgmenne i Nedenes amt.

En tredje grunn til at han ikke ble valgt, fortsatte en annen av valgmenne, var at man hadde funnet ut at han som bymann «stod altfor meget paa Byinteresserne mod Landdistrikterne». Etter dette konkluderte Svendsen med at hans «Lyst til at komme paa Thinget var nu meget liden».

Det vi kan konkludere med, er at Svendsen i stor grad representerte vage, upopulære og muligens uavklarte standpunkter til tidens brennende rikspolitiske sakskomplekser og stridsspørsmål. Han var med andre ord vinglete. Vi aner også at den politiske polariseringen som

---

21 *Lillesands-Posten* 4.12.1879 (etter *Agderposten*). Følgende sitater: samme referanse.

foregikk i rikspolitikken og på Stortinget på 1860- og 70-tallet, på mange måter var i utakt med de lokale motsetningene – by og land, sjøfart og jord/skogbruk. Svendsen representerte klare lokale interesser – sjøfarten og småbyen, og var talerør for disse på Stortinget. Men i en periode da politikken ble polarisert, og da rikspolitiske saker fikk forrang, var et brennende engasjement for kysten og sjøfarten ikke tilstrekkelig til å bli valgt. Svendsens offentlige virke begrenset seg de følgende årene til lokale verv og lokalpolitikken.

J. A. Henschien – skipsfører, reder og verftseier

Den andre stortingsmannen fra Lillesandsområdet som ble valgt inn på Stortinget i perioden 1862–1931, var Johannes Andreas Henschien. Han ble i likhet med Jacob Svendsen valgt to ganger: høsten 1891 (for perioden 1892–94) og høsten 1894 (for perioden 1895–97). I første periode stilte han for Moderate Venstre, og deretter for Centrum. Begge disse partiene inngikk fra omkring 1900 i samarbeid med Høyre.²² Også han befant seg altså på den politiske høyresiden – men den mer moderate delen av den. Han var partiloyal, men konsentrerte seg vesentlig om nærings spørsmål, særlig skipsfarten.²³

Henschien var født ved Grimstad, men vokste opp på Nedre Romerike.²⁴ Han dro tidlig til sjøs, og ble skipsfører allerede som 22-åring. Gjennom ekteskap med Christophila Henrikke Arentz i 1867 fikk han innpass i en familie med røtter tilbake til fornemme, gamle lillesandslekter – Jusnæss og Steenersen.

I 1878 gikk Henschien i land for godt og slo seg ned på Lofthus i Vestre Moland, like nord for Lillesand. Han arvet en ikke ubetydelig sum penger, og investerte både i skipsrederi og skipsverft. Men dårlige konjunkturer førte etter en tid til stans i skipsbyggingen. I Vestre Moland fikk

²² Centrum var utbryter fra Venstre i 1893, og stilte til valg mellom 1893 og 1900. Partiet er ofte sett på som en østlandsk avlegger av Moderate Venstre. Centrum, *Wikipedia*; Moderate Venstre, *Wikipedia*.

²³ I Henschiens stortingsperioder var disse regjeringene: Johannes Steens første venstre regjering (6.3.1891–2.5.1893) og Emil Stangs andre høyre regjering (2.5.1893–14.10.1895).

²⁴ Biografiske opplysninger om J. A. Henschien bygger på notat v/ Kjell Rosenberg (med avskrift av nekrolog i *Lillesands Tilskuere* 5.9.1895); Lindstøl 1914a: 367.

Henschien mange verv og oppgaver.²⁵ Etter 12 år som ordfører frasa han seg gjenvalg i 1887.

På Stortinget var Henschien i begge periodene medlem av næringskomite nr. 2, og ble valgt til sekretær i denne komiteen i 1895. Han ble også medlem av Lagtinget i 1895. Men 28. august samme år døde han, bare 58 år gammel. I nekrologen i *Lillesands Tilskuere* blir han blant annet omtalt slik som ordfører:

Det kan vel trygt siges, at Vestre Moland aldrig har havt en saa dyktig Ordfører. Han havde en levende Interesse for Kommunens Vel, var Ordensmand i høi Grad, saa at intet glemtes eller forsømtes.²⁶

Som stortingsmann fikk han dette skusmålet:

Man vilde [i 1891] have en dygtig Repræsentant for Amtets vigtige Næringskilde, Skibsfarten, og i denne Henseende indtog Henschien en meget fremskudt Stilling. Han havde sluttet sig til det moderate Parti, men sto forresten Høire-partiet meget nær. Nogen egentlig Politiker var Henschien ikke. Han gav sig saaledes aldrig af med at holde politiske Taler under Valgtiden f.ex., og i Thinget kastede han sig sjelden ind i Debatten; men han havde et fornuftigt Skjøn paa Sagerne og lod sig ikke let paavirke ved Agitation. I Sager vedkommende Søværnen øvede han adskillig Indflydelse.

64 valgmenn møtte i distriktsforsamlingen i Arendal lørdag 21. november 1891 for å velge stortingsrepresentanter fra landdistriktene og ladestedene i Nedenes amt for perioden 1892–94. J. A. Henschien ble valgt som den fjerde og siste, i tillegg til tre høyerepresentanter.²⁷

J. A. Henschien (1836–95).
Foto: Stortingsarkivet.

25 Blant J. A. Henschien's lokale verv og oppgaver kan nevnes at han var formann i direksjonen for Vestre Molands Sparebank, forlikskommissær, herredsstyremedlem og valgmann (første gang i 1879), foruten ordfører i 12 år.

26 *Lillesands Tilskuere* 5.9.1895. Følgende sitat: samme referanse.

27 *Den vestlandske Tidende* 24.11.1891; Liste over stortingsrepresentanter 1892–1894, *Wikipedia*.

I valgkampen høsten 1891 var ikke Henschien's kandidatur gjenstand for noen omfattende diskusjon i pressen. Det kan se ut som om han først seilte opp som offisiell kandidat et par uker før distriktsforsamlingen i Arendal, da den konservative siden 5. november holdt prøvevalg på valgmenn i Lillesand og Vestre Moland. Hotel Norges nye festsal ble tatt i bruk til dette formålet, og flere enn noen gang tidligere ved en slik anledning hadde møtt fram. Det var stor enighet om et kompromiss mellom den nystiftede Lillesands og Omegns moderate Venstreforening og Høyre, som hadde sammenfallende synspunkter i de store rikspolitiske sakene. De to fraksjonene fikk to valgmenn hver, og den ene av de moderate var Henschien.²⁸

Var sjøfolk mindre egnet som politikere enn bønder? Dette spørsmålet var gjenstand for en viss diskusjon forut for valget. I et anonymt innlegg i *Lillesands Tidende* 1. oktober 1891 stilte signaturen «T.» seg sterkt kritisk til et leserinnlegg i *Kristianssands Stiftsavis*, som hadde tatt til orde for at «Nedenæs – Kyststrøget – er langt bedre tjent med en dygtig Mand fra Sætersdal, end en middelmaadig fra sit eget Distrikt».²⁹ Det som særlig stakk, var det underforståtte, nemlig at de middelmaadige var *sjøfolk*, og at «Sjøfolk ikke forstaar sig paa Politik». Å oppstille «omtrent udelukkende Bønder» som representanter for Nedenes, «hvis fornemste Interesse og Livsnerve er Søfarten», oste av «overtro» og fordommer, mente «T.», og fortsatte:

Man er ikke et dummere Folkefærd langs Kysten, fordi man der har havt Adgang til bedre Skolegang, og har faaet et lidet Pust fra det Liv, som pulserer udi den store Verden, og det er ikke den ufeilbarlige Betingelse for politisk Kløgt, at han har levet de bedste Aar af sit Liv i en Fjeldbygd, der væsentlig har suget sin politiske Næring af idelig Avislæsning.

Men at det kunne være vanskelig for en sjømann å følge med i rikspolitikken, var noe J. A. Henschien selv hadde innrømmet noen år tidligere. Da han møtte som valgmann til det forberedende møtet i Arendal

²⁸ *Lillesands Tilskuer* 10.11.1891.

²⁹ *Lillesands Tidende* 1.10.1891. Årgangene 1887–92 for *Lillesands-Posten* har ikke latt seg oppspore.

i forbindelse med stortingsvalget høsten 1879, året etter at han var gått i land for godt, ble han bedt om å redegjøre for sine standpunkter. Hans svar, slik de ble gjengitt i lokalavisen, tydet ikke på vesentlig innsikt i tidens store politiske stridsspørsmål. På generelt grunnlag sa han seg enig med de eldre «Landrepræsentanter» i de store spørsmålene. Statsråds-saken, derimot, «maatte han sige, han ikke forstod; men han kunne maaske lære at forstaa den». Hovedårsaken til hans manglende kjennskap til de politiske sakene som hadde vært på agendaen i årene forut, var at han i flere år hadde seilt til sjøs, fortalte han, og da brydde han seg verken om «Storthing eller Kommune og var aldeles uvidende om slige Ting».³⁰ Men et visst kjennskap til kommunepolitikk hadde han allerede fått, og ytterligere erfaring – både på lokal- og riksplan – skulle han få i fullt monn de kommende årene.

Dagen før valget i 1891, 20. november, fikk Henschien en svært positiv omtale av en lillesander i den konservative arendalsavisen *Den vestlandske Tidende*:

Som større skibsreder og indsigtfuld mand i søvæsenet i det hele taget har man i hr. Johannes Henschien i Lillesand. Opmærksomheden bør ganske vist rettes paa ham som en der paa en værdig saavel som dygtig maade vil kunne repræsentere amtet.

Den anonyme lillesanderen framhevet at Henschien hadde røktet sine verv i kommunen «med sjelden stor dygtighed», at han var «i besiddelse af grundige kundskaber – har sproget i sin magt baade at skrive og tale sikkert og let for sig» og at han var «af et nobelt Karakter og en meget dannet mand i sin bedste manddomsalder». Det ville være vanskelig å finne en annen tilsvarende dyktig tingmann.³¹

Men så våknet anonyme «X», åpenbart bosatt et stykke øst for Lillesand. På selve valgdagen fikk han – for det var høyst sannsynlig en mann – inn en liten meningsytring i arendalsavisen. Han konstaterte at alle

30 *Lillesands-Posten* 8.1.1880. (Referat fra *Agderposten*.) Ved dette valget fikk Henschien bare få valgmannsstemmer. I representant-valget fikk han én stemme, og i suppleant-valget 5 stemmer. Lindstøl 1914c: 422.

31 *Den vestlandske Tidende* 20.11.1891, leserinnlegg datert 17.11.

var enige om at Nedenes amt burde være godt representert av skipsfartsinteresserte menn. Lillesand og Vestre Moland unte han riktig nok en representant, «men mere end en heller ikke». Selv om det blant de fire valgmennene fra Vestre Moland (inklusive Lillesand) var to skipsredere – Gerh. Krog foruten Henschien – burde bare Henschien komme i betraktning, framholdt han. «X» ønsket nemlig også dyktige skipsredere med interesse for stortingsvervet fra den østlige delen av amtet.³² Med andre ord: En viss geografisk balanse ble her tillagt stor vekt.

Sjøfolks egnethet som politikere kom også opp i valgkampen høsten 1894. Den var som tidligere preget av stor avstand mellom høyre- og venstresiden. Unionspolitikken, som var høyt oppe på agendaen, splittet. I Nedenes amt var det nå som før viktig for mange at sjøfartens interesser var representert på tinget. Men «hvis radikalerne seirer», advarte *Lillesands Tilskuere* i slutten av oktober, ville det ikke bli tatt stort hensyn til «Sjøfolkene og deres Interesser». Grunnen var ifølge den konservative avisen at «efter Radikalernes Sigende forstaar Sjøfolkene sig ikke det Gran paa Politik. Sjøfolkene kan være gode at have med til at betale Skatter; men til at have nogen Mening i Politiken - -, Nei, der faar de staa tilbage for forhenværende Statsraader og Kirkesangere!»³³

Da valgforsamlingen kom sammen i Arendal 22. november 1894 for å velge stortingsrepresentanter for perioden 1895–97, tilhørte 48 av de 78 valgmennene i Nedenes amt Høyre og Moderate Venstre i valgsamarbeid, og 30 Venstre. I likhet med tre år tidligere fikk høyresiden samtlige representanter. J. A. Henschien, som nå stilte for partiet Centrum, ble innvalgt som andre representant fra Nedenes amt, mens de tre øvrige representerte Høyre.³⁴ Men som nevnt døde Henschien i august 1895, og første varamann, handelsfullmektig C. S. Aasen, rykket inn. Det endte derfor med at ingen av representantene fra bygdene i Nedenes amt kom til å representere sjøfarten i denne perioden. De øvrige var en kasserer og to gårdbrukere. Sjøfarten var i ferd med å forsvinne som amtets viktigste

32 *Den vestlandske Tidende* 21.11.1891, leserinnlegg.

33 *Lillesands Tilskuere* 25.10.1894.

34 Disse representerte Nedenes amt på Stortinget 1895–97 i tillegg til J. A. Henschien og hans varamann, C. S. Aasen; Kasserer Jakob Aall Bonnevie (H), gårdbruker Ole Eriksen Grændsen (H) og gårdbruker Nils Pedersen Igland (H). Lindstøl 1915: 525.

næring, og det samme var stortingsrepresentantene som representerte næringen.

I det følgende tiåret, 1896–1906, kom ingen stortingsrepresentanter fra Lillesand, Vestre Moland eller Høvåg.³⁵ Da den tredje stortingsrepresentanten fra Lillesand gjorde sitt inntog på den rikspolitiske arenaen i 1907, var det helt andre saker som stod på den politiske agendaen. Nå var det definitivt ikke skipsfarten som stod i fremste rekke.

N. Chr. Gauslaa - «Lillesands almægtige Diktator»

Noan Christian Gauslaa må kunne karakteriseres som den største stortingspolitikeren Lillesand har hatt. Han var lærer og skolebestyrer, utgi-ver og redaktør av *Lillesands-Posten*, industridrivende og bankmann, kommune- og stortingspolitiker. Ikke minst som redaktør (fra 1902) og ordfører (fra 1907) satt han med «bukta og begge endene». Av den konkurrerende høyre-avisen *Lillesands Tilskuer* ble han i 1908 omtalt som «Lillesands almægtige Diktator».³⁶

Han var sønn av smed og skipsreder Nils Christian Sørensen Gauslaa og Gusta Govertsdatter f. Tellefsen og gift med rederdatteren Martha Maria f. Terjesen (1864–1934). Noe som kan ha hatt en viss betydning for hans samfunnsengasjement og politiske ståsted, var at han var sønnesønns sønn av lofthusmannen Halvor Kittelsen Gauslaa fra Herefoss.

N. Chr. Gauslaa fikk en solid utdannelse og hadde i oppveksten god støtte av sin far, som gjennom flere tiår

Noan Chr. Gauslaa (1864–1952).
Maleri i Lillesand rådhus. Eier:
Lillesand kommune. Foto: Roald
Hermansen.

35 I stortingsvalget i 1897 stilte skipsreder T. A. Birknes fra Vestre Moland for Venstre. Han ble valgt som 3. varamann fra Nedenes amt. Samtlige fire stortingsrepresentanter fra amtet tilhørte partiet Venstre. Men Birknes møtte ikke på Stortinget i denne perioden, 1898–1900. Heller ikke i neste stortingsperiode, 1900–03 (med stortingsvalg 1900) kom han på Stortinget. Da var han 4. varamann for Venstre (som også denne perioden hadde samtlige fire representanter fra Nedenes amt). Lindstøl 1915: 548; 569–70.

36 *Lillesands Tilskuer* 10.12.1908, redaksjonelt under overskriften «Lillesands Diktator», i forbindelse med valg av to medlemmer til skolestyret.

var engasjert i kommunale saker og også var ordfører (1888 og 1895). I 1882 begynte han å studere språk og historie ved Maribogadens skole i Kristiania, og i 1891 tok han lærereksamen og ble cand.philol. I årene 1886–1900 var han lærer flere steder, før han i januar 1901 ble bestyrer (adjunkt, overlærer og lektor) ved det som da het Lillesand kommunale høiere almenskole (Middelskolen). Den stillingen hadde han i nærmere 35 år, til august 1935.

I Lillesand bystyre ble han for første gang innvalgt i 1905, og fra 1907 var han ordfører sammenhengende i 30 år for partiet Venstre. I tillegg hadde han flere andre verv.³⁷

Gauslaa representerte partiet Venstre på Stortinget, valgt fra Sand krets i Nedenes amt 1907–09, 1913–15 og 1916–18. Han møtte også på det overordentlige (ekstraordinære) Stortinget i 1918. I den første perioden var han medlem av næringskomite nr. 2. I den andre perioden var han medlem av næringskomite nr. 1, i den tredje perioden nestformann i denne komiteen og 1913–18 sekretær i Odelstinget. Gauslaa var aktiv i avholdsbevegelsen i Lillesand, og var også formann i Stortingets avholdsgruppe 1913–15. Hele 54 av de 123 stortingsrepresentantene var medlemmer av denne gruppen i Gauslaas formannsperiode.

I stortingsperioden 1919–21 var Gauslaa ute av rikspolitikken.³⁸ Men fra 1922 var han i fire stortingsperioder (1922–24, 1925–27, 1928–30 og 1931–33) varamann for Aust-Agder fylke, som tidligere Nedenes amt nå het.³⁹ Han møtte da flere ganger på Stortinget for representanten Torjus Værland

---

37 N. Chr. Gauslaa var blant annet skolestyreformann (1904–06), ordfører i forstandskapet og formann i kontrollnemnda i Lillesands Sparebank (fra 1903), formann i direksjonen for Lillesand–Flaksvatnbanen (1906–07 og 1913–47) og formann i Kokkenes Brug (fra 1917). I 1927 skrev han sparebankens 75-års jubileumsskrift.

38 Bjørnstad 1949: 61. Ved stortingsvalget i oktober 1918 for perioden 1919–21 ble gårdbruker T. Aamlid (V) fra Birkenes valgt med lensmann B. Kleveland (V) fra Høvåg som varamann. De vant første valgongang med henholdsvis 1508 og 1892 stemmer. I omvalget vant de med 2063 og 2075 stemmer. Kleveland møtte ikke på Stortinget i denne perioden. Disponent G. A. Vennesland fra Vestre Moland stilte også til valg med gårdbruker P. K. Grevstad som varamann for Høyre og Frisinnede Venstre. I første valgongang fikk de henholdsvis 1252 og 1253 stemmer. De gikk videre til omvalget, og fikk 1759 og 1754 stemmer, men ble altså slått av venstrekandidatene Aamlid og Kleveland.

39 Ved lov av 14. august 1918 ble inndelingsbetegnelsen «amt» endret til «fylke».

(Venstre) fra Vegårshei: I 1922, 1923, 1924, 1928–30 og i 1931.⁴⁰ I disse årene var han medlem av lønningskomiteen (1923, 1924), utenriks- og konstitusjonskomiteen (1928–30 og 1931), den forberedende fullmaktskomiteen (1930) og Lagtinget (1928–30 og 1931).

Da lærer Aanund Tveit portretterte Gauslaa i *Fylkingen* i 1938, siterte han en høyremann: «Han ligger som en død manet over byen og kveler dens utvikling.» For «Gauslaa og Lillesands bystyre har ofte – kanskje oftest – vært det samme», fortsatte han. Dessuten eide han lokalavisen. «Jeg har min avis», kunne Gauslaa si, og der kom hans og Venstres meninger tydelig fram – ikke minst i avholdssaken, som stod i fremste rekke på den politiske agendaen, både lokalt og nasjonalt. Men selv om mange var uenig med ham og mislikte hans kampmetoder og den «faderlige, belærende tonen», var hans dominerende stilling også med på å skape ro og fasthet. «Gauslaa-perioden» var enestående i Lillesand.⁴¹

Da N. Chr. Gauslaa ble portrettert og intervjuet av Birger Gauslaa i *Lillesands-Posten* i forbindelse med 75-års dagen 11. oktober 1939, ble hans «dimensjoner, virkefelt og arbeidskraft» kommentert slik:

Det synes reint ufattelig at han har kunnet overkommet det alt, og det – vel å merke – på den grundige og samvittighetsfulle måte som er egen for ham. Men han *har* overkommet det, og han sitter ennå i dag inne med en sjelden arbeidskraft – tross sine 75 år.⁴²

Han døde i 1952, 88 år gammel.

Vi skal først stoppe opp ved stortingsvalget høsten 1906, da Gauslaa for første gang ble valgt. Dette stortingsvalget var det første etter at unionen med Sverige var oppløst. De spørsmålene som helt siden begynnelsen av 1890-årene hadde skilt partiene fra hverandre og skapt store stridigheter, var dermed falt bort. Det førte til endrede og til dels uklare partigrenser. Mange velgere så vel som ledende politikere – særlig på høyresiden,

40 Torjus Værland (1868–1954) fra Vegårshei ble valgt til stortingsrepresentant sammenhengende i fem perioder 1919–33. Gauslaa møtte siste gang som varamann for Værland da han ble sosialminister i Mowinckels andre regjering 1928–31. Torjus Værland, *Wikipedia*.

41 *Fylkingen* 11.2.1938, «Sørlandsprofiler», kopi i Kjell Rosenbergs privatarkiv, Lillesand kommune.

42 *Lillesands-Posten* 10.10.1939.

men også på venstresiden – ville beholde Christian Michelsens borgerlige samlingsregjering.⁴³

I 1906 foregikk valget i Nedenes amt for første gang direkte og kretsvis. Sand krets – en av de fire kretsene i Nedenes amt – bestod av herredene Herefoss, Fjære, Landvik, Eide og Birkenes, foruten Vestre Moland, Høvåg og ladestedet Lillesand.

Valgordningen med direkte valg i enmannskretser fungerte slik at dersom ingen av kandidatene som stilte til valg oppnådde absolutt flertall (mer enn 50 prosent av stemmene), ble det holdt en ny valgomgang (omvalg). Nå var det tilstrekkelig med simpelt flertall. Den nye valgordningen la opp til politisk polarisering, favoriserte de store partiene og innbød til valgsamarbeid. Men i Nedenes amt var partikonstellasjonene ganske oversiktlige, med to konkurrerende partier: Samlingspartiet (Høyre, Moderate Venstre og Frisinnede Venstre) og Venstre.

På denne tiden var det flere enkeltspørsmål, sakskomplekser og særinteresser som for mange veide tyngre enn spørsmålet om høyre eller venstre. De viktigste var jernbanespørsmål, avholdssak, kirkelig strid, konsesjonslovene (hjemfallsretten), interessene til bøndene og bygdene (fra 1896 organisatorisk samlet i Norsk Landmandsforbund) samt målsaken. Gauslaa, som tilhørte det som gjerne ble kalt «kjernevenstre» eller «det rene Venstre», var opptatt av de sentrale venstresakene, ikke minst avholdssaken.

I 1906 ble Gauslaa – den 42 år gamle bymannen, avholdsmannen, skolebestyreren, avismannen og ordføreren – valgets vinner, selv om han verken var målmann eller tilhørte gårdbrukerstanden. Det ser heller ikke ut til å ha talt syndelig til hans ugunst at han kom fra den vestre delen av Sand krets, selv om enkelte brukte dette som et argument mot ham.

Avholdssaken var høyt oppe på den politiske agendaen på denne tiden, og kan ha hatt avgjørende innvirkning på valgutfallet. «Totalfolkets» landsmøte hadde nemlig vedtatt at ingen stortingskandidater kunne få

---

43 Christian Michelsens borgerlige samlingsregjering – en koalisjon av deler av Venstre, Høyre, Moderate Venstre og Samlingspartiet – tiltrådte 11.3.1905. Den avløste Francis Hagerups regjering, som var en koalisjon av Samlingspartiet (Høyre og moderate krefter fra Venstre), Venstre og Høyre. Christian Michelsens regjering, *Lokalhistoriewiki*.

stemmer fra deres medlemmer med mindre de klart og bindende aksepterte samtlige av deres programposter.

Før stortingsvalget i 1906 ble de konservative kandidatene og deres varamenn i Sand krets spurt av «Totalisternes kredsnevnd i Sands valgkreds» ved formann Torjus Hanssen om «deres stilling til afholdsfolkets program». Venstrekandidatene N. Chr. Gauslaa og Knud T. Aamlid var det ikke nødvendig å spørre – de var begge profilerte totalavholdsfolk.

Prost Karl Kobro ville som stortingsrepresentant strekke seg langt for å få bukt med «drikkeondet», bedyret han. Men han hadde likevel reserverasjoner mot enkelte av postene på totalistenes valgprogram, og konkluderte slik: «Idet jeg saaledes reserverer mig [...], vil jeg tilføie, at dersom afholdsfolket derfor unddrager mig sin stemme, faar de saa gjøre.» Bendix K. Imenæs var totalavholdsmann, og kunne derfor uforbeholdent si seg enig i og tiltre avholdsfolkets valgprogram.

Gauslaa og Kobro gikk videre til omvalget i 1906, og totalavholdsmannen Gauslaa ble som nevnt valgets vinner. På nasjonalt nivå fikk Venstre 73 av de 123 stortingsmandatene, og dermed et overveldende flertall (59 prosent).⁴⁴ To av de fire fra landdistriktene i Nedenes amt som var på Stortinget i perioden 1907–09, representerte Venstre, og de to andre Samlingspartiet.⁴⁵

Vi skal også stoppe opp ved stortingsvalget høsten 1909 (for perioden 1910–12). Ved dette valget fikk Høyre og Frisinnede Venstre til sammen rent flertall på Stortinget med 65 av de 123 representantene, mens Venstre

44 Tvedt 2017. I tillegg til Venstre og Samlingspartiet ble Sosialdemokratene (10 representanter) og Radikale folkeparti (4 representanter) valgt inn på Stortinget i 1906. Mandatfordelingen endret seg noe i stortingsperioden.

45 Lindstøl 1915: 625–26; Stortingsvalget 1906, *Wikipedia*. Foruten Gauslaa satt disse på Stortinget fra Nedenes Amt i stortingsperioden 1907–09: gårdbruker Peder Tjøstolfsen Aas (Samlingspartiet, valgt fra Holt krets), gårdbruker Finn Blakstad (Samlingspartiet, valgt fra Nedenes krets) og forhenværende statsråd Lars Knutson Liestøl (Venstre, valgt fra Setesdal krets). Statsminister Christian Michelsens borgerlige samlingsregjering gikk av 23. oktober 1907. Jørgen Løvland (V) ble statsminister (samtidig som han fortsatte som utenriksminister) for en samlingsregjering, som satt fram til 19. mars 1908. I 1908 dannet Gunnar Knudsen en mindretallsregjering med støtte fra De forenede norske Arbeidersamfund. Denne venstre regjeringen satt fram til 2. februar 1910.

Hans Thorvald Hansen (1854–1931). Eier: Forfatteren.
Foto: Roald Hermansen.

stod tilbake med 45 og Sosialdemokratene med 11 representanter.⁴⁶ I Nedenes amt hadde også Høyre og Frisinnede Venstre framgang og Venstre tilbakegang ved dette valget. Likevel gikk mandatet i to av kretsene, Holt og Setesdal, til Venstre. Høyre kapret derimot mandatet i Nedenes krets.⁴⁷

Hvordan gikk det i Sand krets? Her var to representanter fra Lillesand å finne: N. Chr. Gauslaa, som stilte til gjenvalg for Venstre, og skipsreder Hans Thorvald Hansen, som stilte for Frisinnede Venstre for første gang. I første valg-omgang fikk Gauslaa flest stemmer, med høyrekandidaten Bendix K. Imenæs fra Landvik på andreplass. I omvalget vant derimot Imenæs med Hansen som varamann. Som tidligere nevnt møtte Hansen på Stortinget i 1911 og 1912 under Imenæs' sykdom.

Vi skal i det følgende se nærmere på velgeroppslutningen og -atferden i Sand krets ved valget i 1909. Som vi har sett, ble Gauslaa valgt til stortingsrepresentant for perioden før, 1907–09. Han ble også valgt for de to etterfølgende periodene, 1913–15 og 1916–18, men altså ikke for 1910–12. Spørsmålene blir derfor: Hvorfor vant Høyre valget i 1909? Hvorfor nådde ikke venstremannen Gauslaa opp? Kan utfallet knyttes til det faktum at norske kvinner ved dette stortingsvalget for første gang hadde stemmerett?⁴⁸ Kan årsaken ha vært at kvinnene mobiliserte og stemte annerledes – dvs. mer konservativt – enn mennene?

46 Liste over Norges regjeringer, *Wikipedia*; Tvedt 2017, 2019. I tillegg til Venstre, Høyre og Frisinnede venstre ble Sosialdemokratene (11 representanter) og Radikale folkeparti (2 representanter) valgt inn på Stortinget i 1909. Gunnar Knudsens regjering søkte avskjed og gikk av i februar 1910, og ble erstattet av Wollert Konows samarbeidsregjering mellom Høyre og Frisinnede Venstre. Da den gikk av i februar 1912, ble den erstattet av Jens Bratlies samarbeidsregjering, som støttet seg på de samme partiene. Denne regjeringen gikk av i slutten av januar 1913.

47 Foruten Bendix Karelius Imenæs (Høyre, valgt fra Sand krets) satt disse på Stortinget fra Nedenes amt i stortingsperioden 1910–12: lærer og lensmann Tallak Olsen Lindstøl (Venstre, valgt fra Holt krets), gårdbruker Finn Blakstad (Høyre, valgt fra Nedenes krets) og forhenværende statsråd Lars Knutson Liestøl (Venstre, valgt fra Setesdal krets).

48 Kvinnenes stemmerett ved stortingsvalget i 1909 var *begrenset*: Den gjaldt nemlig bare kvinner som hadde fylt 25 år og som betalte skatt av en inntekt på minst kr. 300 på landet eller kr. 400 i byene, eller som levde i formuesfellesskap med en mann som betalte skatt. Kvinner som oppfylte disse betingelsene hadde hatt stemmerett ved kommunevalgene fra 1901. Fra og med stortingsvalget i 1915 (vedtatt i 1913) hadde kvinner over 25 år alminnelig stemmerett på lik linje med menn. Søbye & Dørum 2020.

I sin prisbelønte artikkel «De glemte kvinnevalgene» konstaterer historikerne Eirinn Larsen og Lars Fredrik Øksendal at dette valget var det store gjennombruddet for norske kvinner som politisk ressurs. Utfallet av valget – seieren til Høyre og Frisinnede Venstre – kan etter deres oppfatning direkte forklares med kvinnestemmene.⁴⁹ Men hvordan og hvorfor stemte kvinnene annerledes enn mennene? Og hvordan utgjorde kvinnene en forskjell i Sand krets?

Når det gjelder valgdeltakelsen i Sand krets, er det første vi kan merke oss at den nå som før var vesentlig høyere i ladestedet Lillesand enn på bygdene rundt. Når det gjelder *kvinnenes* valgdeltakelse, var også den høyest i Lillesand. Et oppsiktsvekkende trekk er at prosentandelen stemmeberettigede kvinner som stemte, var høyere enn for mennene. Dette slo særlig sterkt ut på grunn av et spesielt demografisk trekk. Det var nemlig – vesentlig på grunn av krisen i skipsfarten med påfølgende utflytting – langt flere kvinner enn menn hjemmehørende i Lillesand på denne tiden.⁵⁰

Hvorfor var kvinnenes valgdeltakelse spesielt høy i Lillesand? I hovedoppgaven om stortingsvalget i Nedenes amt 1909 skriver Arna Unander Høegh-Omdal at dette «er ikke lett å si». Men samtidig antyder hun at det særlig hadde med de to kandidatene fra Lillesand som stilte i første valgongang, nemlig N. Chr. Gauslaa og Hans Thorvald Hansen, å gjøre. Det var spesielt Hansen som profitterte på kvinnemobiliseringen. Det var stor aktivitet blant såkalt *bedrestilte kvinner* i Lillesand og Vestre Moland på den tiden.⁵¹

I omvalget stod kampen mellom Gauslaa og Imenæs. Nå skjedde en *enda sterkere kvinnemobilisering* enn i første valgongang, et trekk som forøvrig kan registreres over hele landet.⁵² Antall avlagte kvinnestemmer i Sand krets ble nesten fordoblet.

49 Larsen & Øksendal 2013: 564. Artikkelen ble i 2014 tildelt «HT-prisen» av Den norske historiske forening (HIFO) for mest nyskapende bidrag til Historisk tidsskrift i 2013.

50 Folketellingen 1910. Folketallet i Lillesand gikk tilbake fra 1508 i 1891 til 1239 i 1910. Kvinneandelen var begge årene 57 %. I 1910 bodde det 705 kvinner og 534 menn i Lillesand.

51 Høegh-Omdal 1977: 85. På følgende side er også en interessant analyse av valgfaterden i Vestre Moland. Blant annet kopler hun mennenes svikt i frammøte i til Imenæs' manglende appell.

52 Larsen & Øksendal 2013: 579

Et helt fundamentalt poeng er at velgerne – i dag som i 1909, og kvinner så vel som menn – bruker sin stemmerett når valget oppfattes som viktig.⁵³ Velgerne i Sand krets må ha oppfattet valget, og da særlig omvalget, som spesielt viktig. Og mobiliseringen var kraftig i Lillesand, der både N. Chr. Gauslaa og Hans Thorvald Hansen var hjemmehørende. I Lillesand stemte hele 84 prosent av de stemmeberettigede kvinnene, men bare 67 prosent av mennene ved omvalget.

Gauslaa tapte altså valget. Og det synes temmelig klart at de 1090 kvinnestemmene i Sand krets avgjorde valget i konservativ retning. Min næranalyse av valget støtter konklusjonene til Larsen og Øksendal, som i artikkelen om «de glemte kvinnevalgene» klart og entydig konkluderer at mandatet ville blitt tatt av Venstre uten kvinnestemmene.⁵⁴ Høyst sannsynlig ville Gauslaa ha kapret stortingsplassen dersom ikke kvinnene hadde hatt stemmerett, eller dersom de ikke hadde mobilisert så kraftig ved dette valget. Det gjaldt å ha kvinnetekke, noe Gauslaa åpenbart ikke hadde i like stor grad som sin motkandidat!

Men det var ikke bare i Sand krets at valgutfallet sannsynligvis ville blitt et annet uten kvinnestemmene. Larsen og Øksendal konkluderer også med at Høyre og Frisinnede Venstre totalt ville ha tapt 18 mandater dersom bare menn hadde fått stemme i 1909. Det konservative stortingsflertallet ville dermed gått tapt, og Wollert Konow hadde ikke kunnet danne regjering.⁵⁵ Så viktige var kvinnestemmene i 1909.

I 1912 kom Gauslaa tilbake på Stortinget. Han ble valgt med rent flertall i Sand krets, og det var derfor ikke nødvendig med omvalg. Stortingsvalget i oktober 1915 (for perioden 1916–18 samt det overordentlige, ekstraordinære storting i 1918) var siste gang Gauslaa ble valgt som fast representant til Stortinget, denne gangen ved omvalg. Dette valget var det første der kvinner hadde allmenn stemmerett på lik linje med menn. Nå utgjorde kvinnene et flertall av velgerne i Lillesand og Vestre Moland, men ikke i Høvåg. I Lillesand var kvinneoverskuddet i befolkningen som nevnt betydelig på denne tiden. Men Gauslaas sterke oppslutning tyder

---

53 Larsen & Øksendal 2013: 574–75

54 Larsen & Øksendal 2013: 588

55 Larsen & Øksendal 2013: 582

ikke på at kvinnene der i vesentlig grad stemte annerledes – dvs. mer konservativt – enn mennene ved dette valget.

Da stortingsvalget ble avholdt 21. oktober 1918, bare få uker før første verdenskrig ble avsluttet, stilte ikke N. Chr. Gauslaa til gjenvalg. Han hadde stilt til valg ved samtlige fem stortingsvalg fra 1903 til og med 1915, og hadde sittet på Stortinget i tre av de fem periodene, i til sammen ni år. Men nå var han ute av rikspolitikken – enn så lenge. Han kom nemlig tilbake. I årene 1922–31 var han sammenhengende vararepresentant for Aust-Agder fylke, og møtte i lange perioder på tinget.

Oppsummering

I perioden 1862–1918 kom, som vi har sett, fire menn fra Lillesandsområdet på Stortinget: Jacob Svendsen, J. A. Henschien, Hans Thorvald Hansen og N. Chr. Gauslaa. Oppmerksomheten har vært konsentrert rundt de tre som satt lengst: Svendsen, Henschien og Gauslaa. Avslutningsvis skal vi peke på noen sentrale kriterier for å bli valgt og vraket.

Stortingsvalgene ble raskt og tydelig politiserte fra slutten av 1860-årene, og det ble etablert en tydelig venstre- og høyreside på Stortinget. Dette ga seg også regionale utslag. Ett parti eller én partikonstellasjon gjorde flere ganger rent bord. Men ennå i flere år var også bosted og næring viktige kriterier for valg av representanter, særlig dimensjonene kyst–innland, by–bygd og maritime næringer i forhold til jord- og skogbruksinteresser. Fram til forrige århundreskifte mente mange at det var svært viktig at skipsfarten var representert på Stortinget. Men etter at den forsvant som amtets viktigste næring, forsvant også stortingsrepresentantene som representerte den.

Selvfølgerlig spilte personlige egenskaper inn. Alle de fire stortingsrepresentantene fra vårt område var også engasjert i lokalpolitikken, til dels i lange perioder og i mange ulike verv. To av dem hadde «politikken i blodet» – Henschiens far hadde vært stortingsmann, og Gauslaas far hadde vært ordfører.

Både Svendsen, Henschien og Gauslaa var ordførere og ble gjenvalgt flere ganger, noe som er uttrykk for en enestående posisjon i lokalsamfunnet. Men det skal likevel ikke forstås som om de hadde allmenn

oppslutning. Til det var de politiske motsetningene for store. Samtidig var det slik at rikspolitiske motsetninger ikke alltid, og til alle tider, ga seg direkte utslag i lokalpolitikken. Ledende rikspolitikere kunne være splittende ved stortingsvalg, men samtidig samlende lokalt. Uansett hadde de stor innflytelse og påvirkningskraft.

På mange måter var Gauslaa i en klasse for seg, med sine mange maktposisjoner. Han skilte seg ut i kraft av å være en av ytterst få i Lillesandsområdet med høyere utdanning. Hans erfaringer fra rikspolitikken hadde stor betydning for hans virke lokalt, som lærer, skolebestyrer og lokalpolitiker, men ikke minst som redaktør og eier av *Lillesands-Posten*. Gjennom avisen nådde hans budskap bredt ut til lokalbefolkningen.

Det at det stilte sterke lokale kandidater ved de fleste stortingsvalgene, menn som også hadde en sentral posisjon i lokalpolitikken og ellers i lokalmiljøet, virket inn på den politiske interessen og fikk velgerne til valgurnene, enten de var *for* eller *mot* den lokale kandidaten. Vi har samtidig sett at valgoppslutningen varierte sterkt i perioden 1850–1920, men generelt var økende. En annen linje vi har fulgt, er utviklingen fra indirekte valg og få stemmeberettigede, til direkte valg og allmenn stemmerett for både menn og kvinner fra 1913. Kvinnestemmene hadde avgjørende innflytelse på valgfallet i 1909.

Valgene ble mer politiserte fra 1870-årene. I tiårene på begge sider av forrige århundreskifte var store og viktige politiske saker på den nasjonale dagsorden, og de politiske partiene stod til dels langt fra hverandre. Sist på 1800-tallet gjaldt det kampen om parlamentarismen, flaggsaken og konsulatsaken. Det gjaldt også avholdssaken, unionsoppløsningen og kongevalget samt kvinnestemmeretten. De nasjonale sakene var noe stemmeberettigede i lokalsamfunnene rundt om i landet skulle ta stilling til. Gauslaa var både folkeopplyser og meningsbærer, og målbar Venstres synspunkter i disse og en rekke andre saker.

Hva med dimensjonen øst–vest på Agder, forholdet mellom Aust- og Vest-Agder fylker, og mellom byene langs kysten, særlig Arendal og Kristiansand? Dette er ikke forhold som har vært mulig å spore i det foreliggende materialet. Det kan se ut til at disse dimensjonene, og Lillesandsområdets marginalisering, først ble en realitet senere på 1900-tallet. Hva som kan forklare det, ligger utenfor tidsrammen til dette kapitlet og

vil kreve nærmere undersøkelser av valgene i hundreårsperioden 1920–2020. Men noen forklaringer, som ble antydnet innledningsvis, kan vi her i avslutningen utdype noe: Én kan være knyttet til valgordningen. Mellom 1906 og 1918 var det flertallsvalg i enmannskretser. Nåværende Lillesand kommune (den gang ladestedet Lillesand samt herredene Vestre Moland og Høvåg) var da ingen utkant, men et relativt folkerikt kystområde i Sand krets.⁵⁶ Stortingsvalget i 1921 ble for første gang gjennomført etter den valgordningen vi siden har hatt: Forholdstallsvalg i flermannskretser. I Aust-Agder fylke ble Lillesandsområdet en utkant. En viss betydning kan også utviklingen fra valg uten politiske partier, via topartisystem (med flere stortingsrepresentanter fra hvert parti) til flere partier (og gjerne bare én Aust-Agder-representant fra de største partiene) ha hatt. Det var åpenbart ikke mulig for en lillesander å bli satt på førsteplassen på de største partienes lister, og dermed oppnå fast plass på Stortinget.

Lillesands marginalisering kan også ha vært et resultat av Kristiansands vekst og Arendals tilbakegang, og det at vestre deler av Aust-Agder (med Lillesand) ble trukket mot Kristiansand med åpningen av Varoddbrua i 1956 og stamveien mellom Kristiansand og Lillesand i 1960. Ikke minst i forbindelse med diskusjonen om sammenslåing av de to fylkene i tiårene forut for 1. januar 2020, da Aust- og Vest-Agder ble til ett Agder, ble denne dimensjonen aktualisert. Men da avgjørelsen først var tatt, ble Lillesand – både på det geografiske og mentale kartet – liggende i sentrum av det nye Agder. Det har allerede påvirket – og vil sannsynligvis fortsette å påvirke – valgbarheten til kandidater fra Lillesandsområdet.

Kilder og litteratur

Kilder

Lillesand kommunearkiv. Aust-Agder museum og arkiv (AAMA).

Kjell Rosenbergs privatarkiv, Lillesand kommune.

PA-2573. Noan Christian Gauslaa, personarkiv, AAMA.

Lillesands-Posten, årganger 1870–1920.

---

56 Sand krets bestod av de vestlige herredene i Nedenes amt: Herefoss, Fjære, Landvik, Eide, Birkenes, Vestre Moland og Høvåg samt ladestedet Lillesand. Byene Arendal og Grimstad (i fellesskap) og Risør valgte egne stortingsrepresentanter

Lillesands Tilskuer 1894–95, 1898, 1908.

Den vestlandske Tidende 1891.

Fylkingen 1938.

Litteratur

Arne Thomassen. (2020, 20. mai). *Stortinget.no*.

<https://www.stortinget.no/no/Representanter-og-komiteer/Representantene/Representant/?perid=ARNT&tab=Biography>

Arne Thomassen. (2020, 18. januar). I *Wikipedia*.

https://no.wikipedia.org/wiki/Arne_Thomassen

Bjørnstad, K. (1949). *Stortinget og statsrådet 1915–1945: Bd. II. De enkelte Storting*. Aschehoug.

Centrum. (2018, 16. oktober). I *Wikipedia*. <https://no.wikipedia.org/wiki/Centrum>

Christian Michelsens regjering. (2018, 16. oktober). I *Lokalhistoriewiki*.

https://lokalhistoriewiki.no/Christian_Michelsens_regjering

Gauslaa, N. Chr. [Lillesands Sparebank] (1927). *Lillesands Sparebank 1852 – 11. oktober – 1927*. Harald Lyche & Co.

Høegh-Omdal, A. U. (1977). *Storingsvalget i Nedenes amt 1909* [Hovedoppgave]. Universitetet i Oslo.

Jorunn Gleditsch Lossius. (2020, 30. mai). *Stortinget.no*. <https://www.stortinget.no/no/Representanter-og-komiteer/Representantene/Representant/?perid=JLO>

Kristian Sundtoft. (2020, 30. mai). *Stortinget.no*. <https://www.stortinget.no/no/Representanter-og-komiteer/Representantene/Representant/?perid=KRS>

Kristian Sundtoft. (2020, 18. januar). I *Wikipedia*.

https://no.wikipedia.org/wiki/Kristian_Sundtoft

Larsen, E. & Øksendal, L. F. (2013). De glemte kvinnevalgene. *Historisk tidsskrift*, 92(4), 563–590. https://www.idunn.no/ht/2013/04/de_glemte_kvinnevalgene

Lindstøl, T. (1914a). *Stortinget og statsraadet 1814–1914. Biografier* (Bd. I, del I). Steen'ske bogtrykkeri.

Lindstøl, T. (1914b). *Stortinget og statsraadet 1814–1914. Biografier* (Bd. I, del II). Steen'ske bogtrykkeri.

Lindstøl, T. (1914c). *Stortinget og statsraadet 1814–1914. De enkelte storting og statsraader* (Bd. II, del I). Steen'ske bogtrykkeri.

Lindstøl, T. (1915). *Stortinget og statsraadet 1814–1914. De enkelte storting og statsraader* (Bd. II, del II). Steen'ske bogtrykkeri.

Liste over Norges regjeringer. (2018, 16. oktober). I *Wikipedia*.

https://no.wikipedia.org/wiki/Liste_over_Norges_regjeringer

Liste over stortingsrepresentanter 1892–1894 (2020, 12. februar). I *Wikipedia*. https://no.wikipedia.org/wiki/Liste_over_stortingsrepresentanter_1892%E2%80%931894

- Moderate Venstre. (2018, 16. oktober). I *Wikipedia*. https://no.wikipedia.org/wiki/Moderate_Venstre
- Rosenberg, K. (1990). *Lillesand historie I. Mennesker, by og boliger*. Lillesandsposten.
- Stangeby, K. (2011). *Hansen & Narvesen 100 år*. Hansen & Narvesen.
- Statistisk sentralbyrå. *Valgmandsvalgene og Storthingsvalgene 1815–1885* [Statistikk]. https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_iii_219.pdf
- Stortingsvalget 1906. (2018, 16. oktober). I *Wikipedia*. https://no.wikipedia.org/wiki/Stortingsvalget_1906
- Søbye, E. & Dørum, K. (2020, 2. januar). Stemmerettens historie i Norge. I *Store norske leksikon*. https://snl.no/Stemmerettens_historie_i_Norge
- Sødal, T. (2013). *Høvåg. Gårds- og slektshistorie: Bd. 1*. Portal forlag.
- Torjus Værland. (2018, 26. oktober). I *Wikipedia*. https://no.wikipedia.org/wiki/Torjus_V%C3%A6rland
- Tvedt, K. A. (2017, 10. november). Mandatfordeling på Stortinget 1882–1936. I *Store norske leksikon*. https://snl.no/Mandatfordeling_p%C3%A5_Stortinget_1882-1936
- Tvedt, K. A. (2019, 31. oktober). Stortingsvalg – resultater 1882–2017. I *Store norske leksikon*. https://snl.no/Stortingsvalg_-_resultater_1882-2017#-Stortingsvalg_1906-1915
- Udjus, V. (2018, 28. november). Dette er vinneren av ett Agder [Kommentar]. *Fædrelandsvennen*. <https://www.fvn.no/mening/kommentar/i/oE87xo/dette-er-vinneren-av-ett-agder>
- Worm-Müller, J. S. (1935). Fra klipperen til motorskibet. I F. Scheel & J. S. Worm-Müller, *Den norske sjøfarts historie*, s. 235–705. Oslo: Steenske Forlag.

KAPITTEL 5

Frivillige organisasjoner og regionbygging

Et eksempel fra Agder

Dag Hundstad

Den 1. januar 2020 ble Aust- og Vest-Agder slått sammen til én fylkeskommune. Agder er blitt én administrativ enhet. Samtidig er det ingen tvil om at Agder/Sørlandet eksisterte som identitetsregion også før denne sammenslåingen. Det er vanskelig å dokumentere regional identitet, men ved å bruke fylkesoverskridende organisasjoner som inngang, kan en i det minste kartlegge i hvilken grad landsdelen har fungert som et relevant og hensiktsmessig territorielt rammeverk for frivillig samhandling. Dette kan i sin tur si noe om regional tilknytning og identifikasjon.

I dette kapitlet vil jeg undersøke hvilken rolle de fylkesoverskridende organisasjonene har spilt for regionbyggingen på Agder før fylkes sammenslåingen. Dette spørsmålet kan jeg ikke se har vært stilt tidligere, og det finnes få relevante studier å bygge på. I og med at det ikke er opprettet noen database eller utarbeidet noen oversikt over det historiske organisasjonskartet i landsdelen, må vi ty til andre analyseverktøyer. Agder Historielag vil bli brukt som et eksempel på en fylkesoverskridende organisasjon. Felles historieforståelse er et grunnleggende premiss for å skape en regional samhörighet, og spørsmålet er da i hvilken grad historielaget har bidratt i regionbyggingen. Først vil jeg imidlertid introdusere noen sentrale begreper knyttet til regioner og organisasjoner.

Sitering av dette kapitlet: Hundstad, D. (2020). Frivillige organisasjoner og regionbygging. Et eksempel fra Agder. I Johnsen, B.E. og Vadum, K. (red.), *Grenseløst Agder. Det som skille og det som bandt* (s. 104–123). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.111>
Lisens: CC BY-NC-ND.

Regioner og regionbygging

Blant norske historikere brukes oftest regionbegrepet om områder som er større enn et enkelt lokalsamfunn, men som ikke samsvarer med offisielle administrative inndelinger som kommuner og fylker. En region er likevel et utydelig begrep, som brukes på ulikt vis i ulike fagdisipliner. I geografisk forstand kan dette stå for enhver form for områdeinndeling, og det finnes et utall ulike regioninndelinger. Ofte snakker man om *homogene regioner*, der inndelingen er basert på likheter av ulikt slag. Når det gjelder Agder, er det vanskelig å finne entydige likheter som samler hele regionen ut fra naturgitte eller kulturelle forhold, og regionen har heller ikke det en kan kalle naturlige grenser. Det var også først i 2020 at Agder ble en *administrativ region* hvis vi ser på politikk og offentlig administrasjon. Agder kan heller ikke sies å være en *funksjonell region*, i den forstand at alle de ulike delene av regionen utfyller hverandre i en eller annen form for økonomisk eller sosialt system.¹

Det som gir mer mening er å drøfte Agder opp mot begreper som *identitetsregion* og *referanseregion*. Agder – eller Sørlandet – er en geografisk referanseenheter i kraft av å være et landsdelsnavn. Iallfall fra ca. 1915 har dette vært en av fem norske hovedlanddeler, slik vi ser dette gjenspeilet i offentligheten.² Mennesker tenker seg geografiske størrelser i et hierarkisk system, og her kommer landsdelen inn som et mentalt referansepunkt på et nivå mellom lokalsamfunnet og nasjonen. Er så Agder en identitetsregion? Her vil svaret avhenge av hvem vi spør. Det er i det minste en kollektiv identitet knyttet til begrepet *Sørlandet*, som forfatteren Vilhelm Krag introduserte i 1902. Krag var en regional poetokrat, og må betraktes som den mest sentrale regionbyggeren på begynnelsen av 1900-tallet.³ *Regionbygging* kan, i analogi med begrepet *nasjonsbygging*, defineres som summen av direkte og indirekte virkemidler i utviklingen av et opplevd regionalt fellesskap.⁴ Sørlandsbegrepet banet vei for en sørlandsk regionalisme som kulminerte i mellomkrigstiden, og som

---

1 For en drøfting av regionbegrepet, se Hundstad 2013a: 26 ff.

2 Hundstad 2013b: 110

3 Hundstad 2013b: 78 ff

4 Østerud 1994: 24

resulterte i at Sørlandet ble et sterkt varemerke, knyttet til bestemte symboler og verdier.⁵

Det vi kan kalle *sørlandsfortellingen* er formidlet blant annet gjennom kunstnerisk og litterær iscenesettelse og utvikling av sørlandskysten som turistdestinasjon fra mellomkrigstiden og framover. Den tyske kulturhistorikeren Hermann Bausinger har påpekt det symbiotiske forholdet mellom kunstnerisk iscenesettelse og turisme, som til sammen kan skape sterke narrativer.⁶ I denne prosessen blir enkelte sider ved regionen som betraktes som «typiske», framhevet. Andre blir sett på som ikke representative og marginaliseres eller ekskluderes. På denne måten skapes og reproduseres det den finske geografen Anssi Paasi kaller regionens *forventningsstrukturer*. Disse strukturene er igjen med på å organisere vår tenkning om de romlige sidene ved tilværelsen.⁷

For Sørlandets del var det kyststrekningen, det dikteren Gabriel Scott kalte «det egentlige Sørland», som ble framhevet.⁸ Hverken mellom- eller fjellbygdene ble på samme måte skrevet inn i sørlandsfortellingen. Ser vi på Agder-begrepet, konnoterte dette til de administrative størrelsene Vest- og Aust-Agder. På den måten virket det mer geografisk inkluderende, men også mindre symbolladet. Fylkesoverskridende organisasjoner har likevel både tatt sørlands- og agderbegrepet i bruk, noe som viser at Sørlandet også har fått funksjon av å være et landsdelsnavn, delvis synonymt med Agder. Da Agder Historielag ble stiftet i 1914, var det imidlertid naturlig å ta i bruk agderbegrepet, som potensielt kunne virke mer samlende, og som hadde historiske røtter. På denne tiden var det en vekst i regionale organisasjoner over hele landet.

Organisasjoner

En *organisasjon* kan defineres som en kollektiv medlemsmasse som er bygget opp for å fremme ett eller flere formål eller verdier. Organisasjoner er fastere enn mange andre typer grupper. De er oftest formalisert i en

---

5 Om den sørlandske regionalismen og regionbyggingen se for øvrig: Hundstad 2013.

6 Bausinger 1998

7 Paasi 1986

8 Scott 1937/2010

eller annen forstand. Det vil si at de har regler og autoritetsrelasjoner, de er basert på arbeidsdeling og har en eller annen form for begrensning når det gjelder medlemskap.⁹ Etter denne definisjonen kan både bedrifter og byråkratiske organer regnes som organisasjoner, men i det følgende vil jeg se bort fra disse, og konsentrere meg om frivillige organisasjoner. I dag ligger Norge på topp internasjonalt når det gjelder frivillig deltakelse. I 2018 hadde 63 prosent av befolkningen deltatt i slikt arbeid de siste tolv månedene. Verdien av frivillig arbeid i Norge tilsvarer nærmere 148 000 årsverk.¹⁰ Agder Historielag er et eksempel på en frivillig, allmenntilnyttig organisasjon, og et vanlig synonym for slike organisasjoner er *foreninger*.

I norgeshistorien dateres organisasjonssamfunnets framvekst fra ca. 1840. Da etablerte det seg politiske organisasjoner, yrkesorganisasjoner, økonomiske organisasjoner, kultur- og opplysningsorganisasjoner og organisasjoner knyttet til spesifikke ideologiske formål som misjon, avhold og måtehold eller filantropi. I løpet av 1800-tallet bredte organisasjonene seg til alle deler av landet, og omfattet etter hvert nesten alle sosiale lag og sektorer av samfunnslivet. Antallet nasjonale foreninger vokste fra 10 i 1850 til 154 i 1900.¹¹

I en mye sitert artikkel fra 1948 framhevet historikeren Sverre Steen at bestemte grupper kunne bruke organisasjonene instrumentelt for å nå bestemte mål. Videre så han dem i relasjon til behov som staten eller eldre sosiale fellesskap ikke maktet eller ønsket å fylle.¹² Senere har Steens syn blitt kalt «instrument- og tomromsteorien», og har blant annet vært diskutert av historikerne Hans Try og Anders Kirkhusmo.¹³ Disse etterspurte blant annet lokal empiri som bakgrunn for teoriene. Det vi også kan si er at organisasjonene peker framover mot det sosiologen Benedict Anderson kaller et forestilt fellesskap, idet de var basert på horisontale bånd og en viss sosial åpenhet.¹⁴ Dette gjorde at de kunne utvikle seg til brede og landsdekkende folkebevegelser, som avholdsbevegelsen, lekmannsbevegelsen og arbeiderbevegelsen.

9 Berg, 2014; Steen 1948: 583; Østerberg 1997: 60

10 Meld. St. 10 (2018–2019): 24

11 Myhre 2020; Raaum 1988

12 Steen 1948, se også Onarheim & Selle 1994: 6–7

13 Kirkhusmo 1974: 436; Try 1985: 33 ff

14 Anderson 1983

Generelt er 1900-tallet preget av så vel kvantitativ vekst som nydannelser av organisasjoner. En fikk både nasjonale sentralledd for eksisterende lokale og regionale lag, samtidig som det ble dannet paraplyorganisasjoner for større sektorer.¹⁵ Det er forsket en del på organisasjonssamfunnets framvekst på 1800-tallet. Til sammenligning har norske historikere vært overraskende lite opptatt av den generelle organisasjonshistorien fra 1900-tallet til i dag. Statsviteren Per Selle har imidlertid levert en rekke bidrag som er relevante for den moderne organisasjonshistorien.¹⁶ I min sammenheng har Per Selle og Per Arne Hestetuns undersøkelse av fylkes- og krets nivået i organisasjoner i Hordaland i 1980-årene vært særlig nyttig.¹⁷

Lokale organisasjoner er med på å skape romlig identifikasjon og tilknytning til lokalsamfunnet.¹⁸ Et forhold som ikke er ofret nok oppmerksomhet, er at organisasjonene har vært med på å knytte ulike deler av nasjonen sammen. Organisasjonenes hierarkiske struktur gjorde at de var med på å binde sammen ulike lokalsamfunn til landsdeler eller regioner og ulike landsdeler til en nasjon. I tillegg arrangerte de utstillinger, stevner og konkurranser som ble regionale møteplasser. De regionale organisasjonene var tidstypiske innslag på begynnelsen av 1900-tallet, da interessen for å fremme bestemte regioner og skape flere fasetter i den nasjonale fortellingen førte til en generelt økt interesse for det regionale.¹⁹ Hvordan slo dette ut på Agder? Samlet de frivillige organisasjonene de to fylkene til et rike?

Bruken av «Agder» og «Sørlandet» i organisasjonsnavn

Først i 1919 ble fylkesnavnene Aust- og Vest-Agder introdusert. Før den tid var navnene Nedenes amt og Lister og Mandals amt. Selv om Agdernavnet ikke var offisielt, ble det likevel benyttet. Historikeren Bjørn

15 Forenings- eller organisasjonshistorie i lokalhistoria, *Lokalhistoriewiki*

16 Se bl.a. Folkestad, Christensen, Strømsnes & Selle 2015; Selle & Øymyr 1995; Wollebæk & Selle 2002

17 Selle & Hestetun 1990

18 Spilling & van der Ros 1985: 25

19 Hundstad 2015a

Slettan har vist at navnet fra midten av 1800-tallet i økende grad ble brukt i ulike sammenhenger, deriblant som organisasjonsnavn.²⁰ Dette kan en se i sammenheng med en allmenn nasjonal og historiserende bølge, der en grep tilbake til arkaiske navn. I tillegg kan bruken også fortelle om regionale ambisjoner og identitet. Ser vi f.eks. på Vest- og Aust-Agder Ungdomslag eller Vest- og Aust-Agder Lærerlag, kan det være rimelig å tolke bruken av Agder-navnet som et bevisst uttrykk for språklig nasjonalisme. Det samme gjelder skytterlagsbevegelsen, der navnene var henholdsvis Aust- og Vest-Agder Folkevæbningssamlag. Historikeren Jens Arup Seip betegnet denne bevegelsen som en «venstrehær».²¹ Mer nøytralt ville det ha vært å bruke de offisielle navnene på amtene (henholdsvis Lister og Mandals amt og Nedenes amt). En mer praktisk side ved saken er at Agder (eventuelt Agdesiden) var det eneste naturlige fellesnavnet det var mulig å gripe til når en skulle omtale begge de to amtene. I tilfellet Agders Lodsforening (stiftet 1893), er nok bruken av Agder-begrepet grunnet i et ønske om et hensiktsmessig fellesnavn.²²

Som nevnt ble sørlandsbegrepet lansert i 1902. Etter relativt få år var navnet naturalisert, og ble brukt aktivt i ulike sammenhenger. I denne sammenhengen var avisene viktige, først avisen *Sørlandet*, som ble grunnlagt allerede i 1906, deretter *Fædrelandsvennen*, som ved å knytte seg til sørlandsbegrepet ville markere sine territorielle ambisjoner og bli en landsdelsavis. Senere gikk sørlandsbegrepet inn i hele den regionale og lokale pressen. Området begrepet omfatter er noe utflytende, men hovedsakelig brukes det om de to sørligste amtene (Lister og Mandals og Nedenes), som et parallelt landsdelsnavn til Agder. Av og til er likevel også deler av Telemark og Rogaland med.²³

Den offisielle «konfirmasjonen» av sørlandsbegrepet er gjerne satt til 1913. Da vedtok Stortinget, etter tre år med diskusjoner, og motstand fra Rogaland, at den planlagte jernbanestrekningen mellom hovedstaden og Stavanger skulle skifte navn fra Vestlandsbanen til Sørlandsbanen. Vi ser også på denne tiden at det i økende grad ble grepet til sørlandsnavnet

---

20 Slettan 1998: 56–57

21 Seip 1981: 97, 194

22 *Vestmar* 10.08.1896

23 Hundstad 2013b: 95 ff

i organisasjonssammenheng. Dette viser at navnet var etablert som et anvendelig fellesnavn, men kanskje også at en identifiserte seg med den sørlandske regionalismen. En av organisasjonene som var først ute med sørlandsnavnet var Sørlandske Fodboldkreds, som ble stiftet i 1911. Tidlig ute var også Sørlandets Seilforening, som ble stiftet i 1912, men denne organisasjonen gikk senere under navnet Agder Seilkrets. Flere organisasjoner fulgte på, f.eks. kom Sørlandets Sangerforbund i 1914.²⁴ Vi kan altså observere at en del organisasjoner eller organisasjonsledd gjennom sine navn viser at de hadde ambisjoner om å dekke begge de to sørligste fylkene. Vi skal nå se nærmere på én av disse organisasjonene, Agder Historielag, der vi finner at landsdelsambisjonene i navnet ikke alltid var til stede i gavnnet.

Agder Historielag og den regionale historiekulturen²⁵

På begynnelsen av 1900-tallet ble det etablert mange historielag rundt om i landet. Historikeren Ola Alsvik ser framveksten av den moderne lokalhistorien i relasjon til tre faktorer: Moderniseringen av det norske bygdesamfunnet med et påfølgende konserverende behov for å ta vare på den lokale fortida som var i ferd med å forsvinne, nasjonsbyggingsprosjektet og utviklingen av historiedisiplinen etter 1905, da historikerne kunne konsentrere seg om andre problemstillinger enn de politiske og nasjonale.²⁶

I 1913 satte Den norske historiske forening ned en egen komité for lokalhistorie. Utgangspunktet for denne komitéen var ikke minst et kontrollbehov. Planleggingen av grunnlovsjubileet i 1914 resulterte i en strøm av lokalhistoriske publikasjoner, og en del av disse var på et nivå faghistorikerne ikke anerkjente. Dette illustrerer lokalhistoriens plass i et spenningsfelt mellom folkelig grasrotvitenskap og de autoriserte kulturarvskursene, særlig representert ved profesjonelle

---

²⁴ Hundstad 2013b: 103 ff

²⁵ Hvis ikke annet er angitt, er delen om Agder Historielag basert på Hundstad 2015.

²⁶ Alsvik 1998: 8–9

kulturverninstitusjoner og universitetshistorikere.²⁷ En av komiteens anbefalinger når det gjaldt lokalhistorien var at en burde gå sammen i regionale lag. Den viste blant annet til at det forelå planer om et regionalt historielag i Agder.

Da Agder Historielag ble stiftet i 1914, møttes to nye og friske fenomener i tiden: Den sørlandske regionalismen, sparket i gang av Vilhelm Krag få år tidligere, og en sterk interesse for lokalhistorie. På Agder manifesterte dette seg blant annet ved at amtmann Daniel Koren i Lister og Mandals amt i 1914 utgav boken *Omkring Lindesnæs*, som ble delt ut som et kulturelt visittkort til alle landets stortingsrepresentanter. Koren framhevet, i motsetning til tidligere forfattere, at Agder hadde mye av historisk verdi å by på. Han uttalte også at den historiske litteraturen skulle «samarbeide amtets forskjellige distrikter», slik at en kunne stå samlet og få større innflytelse.

Etableringen av Agder Historielag bar preg av kristiansandsk kultur-elite, men det gikk likevel ikke lange tiden før det viste seg at det var andre miljøer som måtte bære laget. På bygdene var lærerne de kulturelle matadorer, og gikk med liv og lyst inn for lokalhistorien. Den lokalhistoriske diskursen ble på denne tiden trukket dypt inn i norskdomsrørsla og agrarnasjonalismen, og Tordenskjolds soldater gikk igjen, enten det var snakk om ungdomslag, mållag, avholdslag – eller historielag. Lokalhistorien skulle «binde den unge ætti til fedrejordi», slik historielagsmannen Jon Løyland uttrykte det.

Fikk man så egentlig «samarbeidet landsdelen» etter Korens ønske? Laget ga ut sine årsskrifter, først kalt *Bidrag til Agders historie*, men lå ellers stort sett i dødvanne fram til slutten av 1920-årene. Blant lokalhistorikerne i landsdelen var det arbeidet med bygdebøker og slekts-historie som fikk størst oppslutning. Historielagets medlemmer var også ujevnt fordelt i landsdelen. Utenom Kristiansand var det få med fra byene, og Arendal og distriktene østover var så å si fraværende. I 1920 startet to lokalhistorikere fra den østligste delen av Aust-Agder, Tallak Lindstøl fra Søndeled og Jens Vevstad fra Gjerstad, et eget historielag for fylket. Begge hadde lang fartstid som medlemmer av Agder Historielag,

---

27 Smith 2006: 4; se også Eriksen 1999: 14

men de følte nok at et lag med tyngdepunkt i Kristiansand ble noe fjernt for dem. Agder Historielag gjorde flere ganger framstøt om sammenlåing, men etter bare fem–seks år sovnet Aust-Agder Historielag inn. Et håndgripelig resultat av arbeidet var lagets skriftserie, der det utkom i alt åtte bind. Tittelen var *Bidrag til Aust-Agders historie*, et svar på *Bidrag til Agders historie*.

Etter andre verdenskrig ønsket Agder Historielag å ekspandere mot øst. I 1949 fikk Aust-Agder fylkesting omvisning på Statsarkivet i Kristiansand, og styret i Agder Historielag møtte da opp og ga en orientering. Formannen, Jon Løyland, ga uttrykk for at det mislykkede forsøket på å starte eget historielag for Aust-Agder viste at man burde samles i ett felles lag for landsdelen. Samme år ble årsmøtet i Agder Historielag lagt til Arendal gamle rådhus. Frammøtet var stort, og alle som hadde ordet mente man burde samles. Leder av Arendals Museum, Albert Ugland, ble valgt inn som den første arendalitt i styret. I etterkrigsårene fikk Aust-Agder også gjennomslag for å få en egen arkivinstusjon, noe som hadde skapt mye splid etter opprettelsen av Statsarkivet i Kristiansand i 1935. Da Aust-Agder-Arkivet ble opprettet i 1958, ble det særskilt spesifisert at institusjonen skulle fremme lokalhistorisk forskning enten ved egne publikasjoner, eller publikasjoner i samarbeid med Agder Historielag.

Likevel var spenningen mellom øst og vest ikke borte. Da Landslaget for lokalhistories årsmøte i 1964 skulle legges til Kristiansand med Agder Historielag som arrangør, ønsket ikke Aust-Agder-Museet og Aust-Agder-Arkivet å bidra. Lederen i Landslaget, den lokalhistoriske høvdingen Lars Reinton, ble skuffet. Han hadde selv bodd i Arendal, og han hadde betraktet det som en selvfølge at Agder Historielag representerte begge fylkene. I Arendal uttalte man imidlertid at man så på årsmøtet som et kristiansandsarrangement, og en planlagt ekskursjon til Arendal måtte utgå.

Fra 1970-årene utvidet Agder Historielag sitt virkefelt, og framstod etter hvert som en paraplyorganisasjon for historielagene i hele landsdelen. Laget tok initiativ til omfattende faglige prosjekter, deriblant utgivelse av kildekrifter og to bibliografier, bokverket *Agders historie* og dokumentasjon av kystkulturen. Medlemsbladet *Egde* ble en ny kommunikasjonsplattform, som skulle «gjøre medlemmene til en egde». Dette forteller om et instrumentelt syn på forholdet mellom historiebevissthet

og regional identitet. Fortsatt dominerte vest-egdene blant medlemmene, men aust-egdene var langt bedre representert enn tidligere. Historikeren Hans Try, en av lagets mest markante støttespillere, uttalte i 1982 at Agder Historielag var ett av de få tiltakene som motvirket splittelsen i landsdelen. De geografiske spenningene i laget var imidlertid til stede i mange år, der en kunne se en tydelig konfliktakse mellom øst og vest.

Vi forlater lagshistorikken her, men konstaterer at historielaget gjennom en rekke tiltak, som publikasjoner, seminarer og andre aktiviteter, lyktes å etablere «Agder-historie» som et eget felt. Én ting var å snakke om landsdelens felles historie i høystemte ordelag, slik Krag og andre regionalister gjorde på begynnelsen av 1900-tallet. Noe helt annet var å operasjonalisere en slik tankegang i konkrete prosjekter. Tidligere har vi også sett andre eksempler på organisasjoner som omfattet begge Agder-fylkene. Hva slags rolle spilte slike organisasjoner i forhold til lag og foreninger som dekket bare Aust- eller Vest-Agder fylke?

Fylkesoverskridende organisasjoner

Med oppbyggingen av de moderne organisasjonene fikk vi en økende standardisering av organisasjonsmodeller. Det ble etter hvert vanlig å få en nasjonal organisasjon med et regionalt mellomledd, som på ulike måter stod for service og kommunikasjon til lokallagene. Agder Historielag, som var medlem av Landslaget for lokalhistorie og betjente de lokale historielagene, er et eksempel på dette. I de senere tiårene har det vært vanligst at slike mellomledd har omfattet ett enkelt fylke, men tidligere var en organisering i mindre kretser i et fylke også utbredt. Videre viser eksemplene fra Agder at mellomleddet også kunne omfatte flere fylker.²⁸

Det som slår oss når vi ser på organisasjonshistorien på Agder, er for det første at en hele tiden har hatt en *blanding* av organisasjoner som omfattet ett av fylkene og hele Agder. Dette gjelder alle typer frivillige organisasjoner, inkludert yrkesorganisasjoner. For det andre ser vi mange eksempler på *manglende kontinuitet* når det gjelder den regionale organiseringen. I ulike perioder av organisasjonshistorien kunne mellomleddet

---

28 Om mellomnivået i organisasjonene, se Selle & Hestetun 1990.

både være oppdelt i kretser for Aust- og Vest-Agder eller favne hele landsdelen, uten at vi kan se noen klar linje i denne utviklingen.

Et eksempel er den allerede nevnte Sørlandske Fodboldkreds av 1911. Allerede i 1919 ble kretsen delt mellom de to fylkene. Da spørsmålet om samling ble nevnt i 1929, ble det sett på som for komplisert og kostbart å reise fra den ene delen av Agder til den andre for å spille fotballkamp. I 1971 fikk en igjen en fylkesoverskridende organisasjon – Agder Fotballkrets.²⁹ Kommunikasjonene hadde selvsagt forbedret seg i denne perioden, men andre organisasjoner gikk i motsatt retning. Nevnte Sørlandets Seilforening ble i 1977 utgangspunktet for Agder Seilkrets, etter et kort mellomspill med egen fylkeskrets for Aust-Agder. I 1988 ble kretsen igjen splittet i to fylkeskretser.³⁰ Agdesiden krets av Norges Kristelige Ungdomsforbund ble opprettet i 1894, men allerede i 1906 ble kretsen delt i to, før den igjen ble samlet i 1959.³¹ På tross av et inntrykk av diskontinuitet, finnes det også eksempler på det motsatte. Korpsbevegelsen i landsdelen ble i 1931 samlet i Agder krets av Norges Landsforbund av Gutte- og Ungdomskorps. Denne modellen ble stående, og etter hvert ble dette faktisk den eneste kretsorganisasjonen innen korpsbevegelsen som ikke bygget på ett enkelt fylke.³² Ved å gå inn i enkelte organisasjoners historie kan vi på denne måten identifisere ulike måter å organisere seg på. For å si noe mer generelt om utviklingen, kan avisundersøkelser være en vei å gå.

Avisundersøkelser

I og med at det ikke finnes systematiske og samlende undersøkelser av det frivillige organisasjonslivet på Agder, kan kvantitative avisundersøkelser gi en indikator. Nasjonalbibliotekets digitaliserte korpus av norske aviser kan brukes til en rekke ulike søk som kan kartlegge omtalen av ulike fenomener.³³ Omtalen kan da gi en indikasjon på omfanget av fenomenet. Korpuset inneholdt på søketidspunktet (februar 2020) 2,6 millioner skannede avisutgaver.

29 *Agderposten* 09.03.1929, 18.03.1929; *Fædrelandsvennen* 11.01.1971, 16.08.1988

30 *Fædrelandsvennen* 30.03.1977, 29.08.1989

31 *Fædrelandsvennen* 21.04.1959; Seland 2006: 268

32 Ingskog 1990: 343

33 www.nb.no

I korpuset har jeg konsentrert meg om å søke på begrepet krets/krins koblet til et geografisk navn. Slett ikke alle organisasjoner bruker krets-begrepet, men der begrepet forekommer i kombinasjon med områdebetegnelser, må dette antas å vise til mellomleddet av en organisasjon. Organisasjoner som ikke bruker krets-begrepet, eller som er særegne for fylket/regionen eller det enkelte lokalsamfunn, blir derimot ekskludert.³⁴ Slik vi har sett eksempler på, må vi også ta forbehold om at den geografiske betegnelsen ikke nødvendigvis er fullt ut dekkende for virksomheten. Navnet «Agder krets», som tilsynelatende omfatter hele landsdelen, kan vise seg å være bare ett av flere ulike kretsnavn i de to fylkene, og lag som grenser til andre fylker kan være med i nabofylkets krets. En må også ta med i beregningen at jo lengre søkestrengen er, jo større fare blir det for feil i den optiske tegngjenkjenningen (OCR).

Med disse forbeholdene på plass kan vi gå i gang med å søke. Et søk på «Agder krets» får i alt 12 268 treff i aviskorpuset. Dette treffet inkluderer imidlertid også treff på «Vest-Agder krets» og «Aust-Agder krets». Søking spesifikt på de to sistnevnte begrepene får henholdsvis 3188 og 3345 treff. Trekker en fra disse tallene, står en igjen med ca. 5700 treff på Agder krets, og disse må det antas hovedsakelig refererer til fylkesoverskridende organisasjoner. Summeres tallene for treffene på «Vest-Agder krets» og «Aust-Agder krets», ser vi at disse står for 53 prosent av treffene. «Agder krets» får da 47 prosent, noe som antyder en noenlunde jevn fordeling mellom omtalen av fylkesvise og fylkesoverskridende organisasjonsledd. Søk på «Sørlandet krets» får 1046 treff. Summeres dette med tallene for «Agder krets», kommer vi opp i 51 prosent treff på fylkesoverskridende organisasjoner. Disse tallene synes å bekrefte at en helt fra slutten av 1800-tallet og fram til i dag har hatt en blanding av fylkesoverskridende og fylkesvise organisasjonsledd på Agder.

Ser en på frekvensen av «Agder krets» kronologisk, finner en moderat bruk fram til 1920-årene. Fra da av blir begrepet hyppig omtalt i avisene fram til 2000-tallet, da frekvensen går kraftig ned.³⁵ Årsaken til nedgangen de senere år kan være at «krets» blir generelt mindre benyttet

34 Selle & Hestetun 1990: 28

35 «Sørlandet krets» eller «Sørlandets krets» er vesentlig mindre benyttet enn «Agder krets», men får en viss oppblomstring i 1980- og 1990-årene.

i organisasjonsnavn eller at organisasjoner med krets-inndeling har fått mindre oppslutning, men kan også ha sammenheng med at avisene generelt inneholder færre omtaler av arrangementer og andre tiltak fra organisasjonslivet. Hvor særpreget er så dette innslaget av fylkesoverskridende organisasjoner i norsk sammenheng?

Sterkest landsdelsidentitet i Agder og Trøndelag

En analogi til de to Agder-fylkene finner vi i Trøndelag. Også her har en et felles historisk landsdelsnavn for to fylker som uttrykker et regionalt fellesskap. I større grad enn på Agder har man et ubestridt landsdels-senter i form av Trondheim, noe som nok har gjort regionbyggingen mindre omstridt og enklere å operasjonalisere enn på Agder, der en finner to konkurrerende sentra i form av byene Kristiansand og Arendal. De to trøndelagsfylkene ble til og med sammenslått to år før regionreformen i 2020. I 2005 ble trebindsverket *Trøndelags historie* utgitt, som Norges første fullstendige kronologiske landsdelshistorie. Dette forteller også om ambisjoner om en felles historiekultur.³⁶

Søkene i avismaterialet synes å bekrefte likhetene mellom Agder og Trøndelag. Søker en på «Trøndelag krets» i norske aviser, får en totalt 16 500 treff. Trekker en så fra «Sør-Trøndelag krets» (2761 treff) og «Nord-Trøndelag krets» (3277 treff), står en igjen med anslagsvis 10 000 treff, som en må anta refererer til fylkesoverskridende organisasjoner. Dette utgjør hele 63 prosent av totalt antall treff, mot 37 prosent treff som refererer til fylkesvis organisering.

Hvordan stiller dette seg i resten av landet? Er denne typen fylkesoverskridende organisering med nabofylker et allment fenomen? I Selle og Hestetuns undersøkelse av Hordaland ser vi at bare 14 av 91 organisasjoner (15 prosent) hadde slik organisering.³⁷ Hva kan avisomtalen fortelle om andre fylker? Her kan vi først ta en stikkprøve ved å gå til de to fylkene som fra 2020 utgjør Innlandet fylke, nemlig Hedmark og Oppland fylke. Her får en bare 1324 treff på «Hedmark og Oppland krets» (medregnet alternativet «Oppland og Hedmark»), og ca. 200 på «Innlandet krets».

³⁶ Hundstad 2012

³⁷ Selle & Hestetun 1990: 75

Til sammenligning får man 10 384 treff på «Oppland krets», og 5728 treff på «Hedmark krets». Den fylkesoverskridende kretsen får i denne landsdelen bare 7,5 prosent av treffene. Søkeresultatet synes å vise at Agder og Trøndelag peker seg ut med et stort antall fylkesoverskridende organisasjoner sammenlignet med Innlandet. Ved å søke på andre mulige fylkesoverskridende konstellasjoner på norgeskartet, bekreftes dette særpreget.

Tabell 1. Avisomtale av fylkesoverskridende kretser i forhold til fylkesvise kretser

Søkestreng - navn på fylkesoverskridende krets ³⁸	Andel av omtaler i forhold til fylkeskretser. ³⁹ Prosent
Trøndelag krets	64
Agder krets ⁴⁰	47
Hedmark og Oppland krets	8
Vestfold og Telemark krets	7
Oslo og Akershus krets ⁴¹	7
Troms og Finnmark krets	5
Vestfold og Buskerud krets	3
Akershus og Østfold krets	3
Sør-Trøndelag og Møre og Romsdal krets ⁴²	2
Hordaland og Sogn og Fjordane krets ⁴³	2
Rogaland og (Vest-)Agder krets ⁴⁴	1
Nordland og Troms krets	0,4
Buskerud og Oppland krets	0,1

38 Medregnet treff på det nynorske begrepet «krins».

39 Det er svært få treff (under 0,1 prosent) på følgende fylkesoverskridende kretser: Hedmark + (Sør-)Trøndelag, Oppland + (Sør-)Trøndelag, Telemark + (Aust-)Agder, Rogaland + Hordaland, Nordland + (Nord-)Trøndelag, Akershus + Buskerud, Akershus + Hedmark, Møre og Romsdal + Sogn og Fjordane. Som nevnt øker sannsynligheten for OCR-feil jo lenger søkestrengen er, jf. Møre og Romsdal + Sogn og Fjordane. Et Google-søk viser imidlertid at dette kretsnavnet så å si ikke får treff. En kan heller ikke utelukke alternative kretsnavn når fylkesnavnene blir såpass omstendelige, men i disse to fylkene synes heller kretsorganiseringen å ha foregått innenfor mindre enheter (gamle fogderier) i de enkelte fylkene.

40 51 prosent medregnet Sørlandet krets.

41 Når det gjelder utregningen av dette tallet, er det en betydelig forskjell mellom Oslo krets (32 842 treff) og Akershus krets (5635 treff). Sammenligner vi tallene for Oslo og Akershus krets (2631) med Akershus krets, ser vi at 47 prosent av kretsorganisasjoner som omtales i Akershus også omfatter Oslo. Tilsvarende vil bare 8 prosent av kretsorganisasjonene som omtales i Oslo også omfatte Akershus. Oslo og Bærum krets får for øvrig 247 treff, mens det er få andre treff på kretser som omfatter Oslo men bare deler av Akershus, som Follo, (Nedre) Romerike og Lørenskog.

42 Inkludert treff på Trøndelag og Nordmøre.

43 Inkludert treff på Hordaland og Sogn.

44 Inkludert treff på Rogaland og hele Agder.

Agder og Trøndelag synes å peke seg klart ut i landssammenheng når det gjelder fylkesoverskridende organisasjoner. Undersøkelsen viser også at Agder-fylkene i stor grad har orientert seg mot hverandre, og ikke mot nabofylkene i øst og vest – Telemark og Rogaland. «Rogaland og Agder krets» får bare 66 treff, mens «Rogaland og Vest-Agder» får 29.⁴⁵ Til sammenligning får «Rogaland krets» 9233. Det virker heller ikke som Rogaland i denne sammenhengen har orientert seg nevneverdig mot Hordaland, i og med at «Rogaland og Hordaland krets» bare får 13 treff. Fylket synes altså å ha spilt en svært dominerende rolle for organisasjonene. Ser vi på Telemark, får «Aust-Agder/Agder og Telemark krets» 78 treff, mens «Telemark krets» får 7725. Her får vi noe større utslag over fylkesgrensa nordover, da «Telemark og Vestfold krets» får 1147 treff. Tabellen ovenfor viser likevel at det ikke er andre fylker som er i nærheten av den samme treffprosenten for fylkesoverskridende organisasjoner som Trøndelag og Agder.⁴⁶

Organisasjonsmønsteret i disse to landsdelene passer ikke inn i en generelt økende strømlinjeforming av organisasjoner i nasjonal sammenheng, der fylkesnivået i de fleste sammenhenger sees som det «naturlige» mellomnivået. Denne naturligjøringen kan selvfølgelig ha å gjøre med at det er fylket som den primære regionale identiteten knyttes til. En annen forklaring er at de frivillige organisasjonenes rolle i større grad ble anerkjent som et offentlig ansvarsområde da «den nye kulturpolitikken» ble introdusert i 1970-årene. Dette har ført til at organisasjonene i sterkere grad har knyttet seg opp mot offentlige institusjoner, samtidig som fylkeskommunens nye rolle fra midten av 1970-årene virket i samme retning. Organisasjoner som representerte mer enn ett fylke risikerte å havne mellom to stoler når de gjorde seg avhengige av bevilgninger fra fylkeskommunen. I Selle og Hestetuns undersøkelse fra Hordaland, ble det således ikke registrert noen organisasjoner etablert etter 1960 som ikke hadde fylket som ramme.⁴⁷

---

45 Derimot får Agder og Stavanger krets 349 treff, som hovedsakelig synes å referere til Muhammedanermisjonen (nåværende Kristen Muslimmisjon).

46 Oslo og Akershus er her et unntak – se omtale i note 41.

47 Selle & Hestetun 1990: 79, 88–91

Ser vi på Agder finner vi derimot at avisomtalen ikke bare tyder på at den fylkesoverskridende organiseringen har vært opprettholdt, men til og med har økt etter 1970. I perioden 1920–1969 utgjorde andelen av omtalene av «Agder krets» 42 prosent i forhold til «Vest-Agder krets» og «Aust-Agder krets», mens i perioden 1970–2019 utgjorde den 53 prosent. I Trøndelag finner vi riktignok en svak nedgang i samme periode (fra 66 prosent til 60 prosent), men likevel har det her hele tiden vært flest omtaler av «Trøndelag krets».⁴⁸

Den avvikende organiseringen i Trøndelag og Agder kan bunne i ulike strukturelle forhold, som kommunikasjonsmønstre/topografi og bosetningsmønster. Vi kan også relatere det til historiske og kulturelle forhold. Det er påpekt at hvis en organisasjonsmodell først har «satt seg», dreier det seg ofte om seige strukturer som kan være vanskelige å endre.⁴⁹ Diskontinuiteten vi ser en del eksempler på i organisasjonene på Agder synes likevel å tale mot dette. Dette indikerer snarere at organiseringen ofte har vært gjenstand for debatt, og at landsdelen i slike sammenhenger har blitt oppfattet som et like relevant nivå som det enkelte fylket. Her kan vi igjen vise til et begrep som regional identitet (eller identifikasjon) som forklaringsfaktor.

Både i Agder og Trøndelag har følelsen av historisk enhet vært uttrykt og forsterket gjennom det samlende landsdelsnavnet. Navnet kan sees som et grunnleggende regionalt symbol.⁵⁰ Et felles navn betyr også at man i denne sammenhengen ikke har hatt en barriere som kan ha vært med på å hindre etableringen av fylkesoverskridende organisasjoner i andre landsdeler. Historien har mange eksempler på at navnedebatter kan være intense, og derfor kan ta mye unødig energi fra en organisasjon eller institusjon. Dette ser vi illustrert ved den nye regionreformen, der navnespørsmålet har fått mye plass i debatten, men ikke i Agder eller Trøndelag. Bruken av landsdelsnavnet Agder, som opptrer allerede før fylkene fikk sitt offisielle navn, indikerer at det også har vært en identitet knyttet til dette navnet, og dermed til selve landsdelen.

48 Tallene omfatter her perioden fra 1970 til 2018, da de to fylkene i Trøndelag ble sammenslått.

49 Selle & Hestetun 1990: 76–77

50 Paasi 1986: 125–126

Konklusjoner

I dette kapitlet har målet vært å demonstrere en sammenheng mellom frivillige organisasjoner og regionbygging. Dette er for det første demonstrert kvalitativt, med Agder Historielag som eksempel. Historie kan bygge både nasjoner og regioner, og i regionpatriotismens ånd oppstod det en mer eller mindre berettiget forestilling om at Agder hadde en felles historie, og at denne historien var et eget felt man kunne studere. Vi har likevel sett at det tok mange år før laget fikk fotfeste over hele landsdelen, til tross for ambisjonene som ble uttrykt i navnet på organisasjonen.

Dernest har jeg gjort en kvantitativ undersøkelse som viser at fylkesoverskridende organisasjoner har spilt en langt sterkere rolle på Agder enn i andre landsdeler, med unntak av Trøndelag. De mange fylkesoverskridende organisasjonene illustrerer at landsdelen har vært betraktet som en like «naturlig» operasjonell enhet som det enkelte fylket. Dette kan både ha med strukturelle og identitetsmessige forhold å gjøre. Samtidig ser vi, som vist i Agder Historielags tilfelle, at organisasjonene også har vært med på å skape et integrert regionalt fellesskap. Selv om et medlem av en lokal organisasjon kan ha et heller perifert forhold til den regionale overbygningen, vil vedkommende gjennom dette mellomnivået bli introdusert for medlemsblad, arrangementer og andre aktiviteter som presenterer og skaper møteplasser for mennesker fra hele landsdelen. På Agder og i Trøndelag har man hatt flere slike interfylkeskommunale møteplasser og fellesskap enn i andre deler av landet, noe som har gjort regionbyggingen, og trolig også fylkessammenslåingen, til en enklere prosess.

Disse undersøkelsene får en også til å stille nye spørsmål. Hvordan bidro ulike organisasjoner konkret i regionbyggingen? I Agder Historielags tilfelle så vi at medlemsbladet *Egde* ville gjøre medlemmene til egder. Hadde andre organisasjoner like instrumentelle tanker om dette? Hvilke faktorer avgjorde om man valgte fylkesvis eller fylkesoverskridende organisering, og hva slags organisasjoner valgte den ene eller andre retningen? Her kan en tenke seg mange undersøkelser som ikke bare vil berike den organisasjonshistoriske forskningen, men også gi oss en bedre forståelse av regionbygging og forholdet mellom territorium og identitet.

Kilder og litteratur

Aviser

Vestmar

Agderposten

Fædrelandsvennen

Nettressurser (kontrollert 01.03. 2020)

www.nb.no

Litteratur

- Alsvik, O. (1998). *Norsk lokalhistorisk institutt og lokalhistorie i Norge*. Norsk lokalhistorisk institutt.
- Anderson, B. (2006). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso. (Opprinnelig utgitt 1983)
- Bausinger, H. (1998). Orientations in Nineteenth-century Tourism. I H.-G. Haupt, M. G. Müller & S. Woolf (Red.), *Regional and National Identities in Europe in the XIXth and XXth Centuries. European Forum*. Kluwer Law International.
- Berg, O. T. (2014, 22. mai). Organisasjon. I *Store norske leksikon*. <https://snl.no/organisasjon>
- Eriksen, A. (1999). *Historie, minne, myte*. Pax Forlag.
- Folkestad, B., Christensen, D. A., Strømsnes, K. & Selle, P. (2015). *Frivillig innsats i Noreg 1998–2014. Kva kjenneteikner dei frivillige og kva har endra seg?* (Rapport 2015: 4). Senter for forskning på sivilsamfunn og frivillig sektor. <http://hdl.handle.net/11250/2445372>
- Forenings- eller organisasjonshistorie i lokalhistoria. (2020, 1. mars). I *Lokalhistoriewiki*. https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Forenings-eller_organisasjonshistorie_i_lokalhistoria
- Hundstad, D. (2012). Historikeren som regionbygger? Et fagkritisk perspektiv på fire landsdelshistoriske verk. *Historisk tidsskrift*, 91(1), 37–63. https://www.idunn.no/ht/2012/01/historikeren_som_regionbygger_-_et_fagkritisk_perspektiv_p
- Hundstad, D. (2013). *Sørlandet – fra terra incognita til sommerferieland. Fire historiske analyser av regionalitet og regionalisme* [PhD-avhandling i historie]. Universitetet i Bergen.
- Hundstad, D. (2013a). Kappe. I Hundstad 2013.
- Hundstad, D. (2013b). Regionbygging i sør. Institusjonaliseringen av Sørlandet som referanseregion og diskursivt rom. I Hundstad 2013.

- Hundstad, D. (2015). *Agder Historielag 1914–2014 – En lokalhistorisk reise*. Agder Historielag.
- Hundstad, D. (2015a, 25. november). Regional bevisstgjøring. *Norges historie*. <https://www.norghistorie.no/industrialisering-og-demokrati/artikler/1548-regional-bevisstgoring.html> (kontrollert 01.03. 2020).
- Ingskog, E. A. (Red.). (1990). *Norske musikkorps: Bd. 1*. Notabene Forlag / Norges musikkorps forbund.
- Kirkhusmo, A. (1974). Lokalhistorie og framveksten av de frivillige organisasjoner i Trøndelags-bygdene i tida ca. 1850–1900. *Heimen*, 16(8), 431–440.
- Meld. St. 10 (2018–2019). *Frivilligheita – sterk, sjølvstendig, mangfaldig – Den statlege frivilligheitspolitikken*. Kulturdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld.-st.-10-20182019/id2621384/>
- Myhre, J. E. (2015, 25. november). Organisasjonssamfunnet vokser fram. *Norges historie*. <https://www.norghistorie.no/industrialisering-og-demokrati/artikler/1511-Organisasjonssamfunnet-vokser-fram.html> (kontrollert 01.03. 2020).
- Onarheim, G. & Selle, P. (1994). *Frivillige organisasjoner som etterkrigshistorisk forskningsfelt* [Etterkrigshistorisk register, nr. 17]. LOS-senteret.
- Paasi, A. (1986). The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia – International Journal of Geography*, 164(1), 105–146. <https://fennia.journal.fi/article/view/9052>
- Raaum, J. (1988). De frivillige organisasjonenes framvekst og utvikling i Norge. I NOU 1988: 17, *Frivillige organisasjoner*, s. 239–285. Finansdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nou-1988-17/id524893/>
- Scott, G. (2010). Sørlandet. I E. Kristiansen (Red.), *Agdesiden. Sørlandet, slik Gabriel Scott så det*. Gabriel Scott Selskabet. (Opprinnelig utgitt 1937 i W. Werenskiold [Red.], *Norge vårt land: Bd. 2*).
- Seland, B. (2006). *Religion på det frie marked. Folkelig pietisme og bedehuskultur*. Høyskoleforlaget.
- Seip, J. A. (1981). *Utsikt over Norges historie: Bd. 2. Tidsrommet ca. 1850–1884*. Gyldendal.
- Selle, P. & Hestetun, P. A. (1990). *Fylkes- og krinsnivået i organisasjonssamfunnet*. Tano.
- Selle, P. & Øymyr, B. (1995). *Frivillig organisering og demokrati. Det frivillige organisasjonssamfunnet endrer seg*. Det Norske Samlaget.
- Slettan, B. (1998). *Agders historie 1840–1920. Ansikt mot sjøen – grunnfeste i jorda*. Agder Historielag.
- Spilling, O. R. & van der Ros, J. (1988). *Kultur og regional utvikling. En rapport fra et forprosjekt om samspillet mellom kultur og regional utvikling i Innlandet* (Rapport 13:1988). Østlandsforskning. <https://www.ostforsk.no/publikasjoner/kultur-og->

- regional-utvikling-en-rapport-fra-et-prosjekt-om-samspeilet-mellom-kultur-og-regional-utvikling-i-innlandet/
- Smith, L. (2006). *Uses of Heritage*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203602263>
- Steen, S. (1948). De frivillige sammenslutningene og det norske demokrati. *Historisk tidsskrift*, 34, 581–600.
- Try, H. (1985). *Assosiasjonsånd og foreningsvekst i Norge. Forskningsoversyn og perspektiv*. Akademisk forlag.
- Wollebæk, D. & Selle, P. (2002). *Det nye organisasjonssamfunnet. Demokrati i endring*. Fagbokforlaget.
- Østerberg, D. (1997). *Sosiologiens nøkkelbegreper og deres opprinnelse*. Cappelen.
- Østerud, Ø. (1994). *Hva er nasjonalisme*. Universitetsforlaget.

KAPITTEL 6

«Sørlandsmesterskapet». Idrett og idrettsutvikling på Agder før 1970

Nils M. Justvik

Agder før 1970 har blitt karakterisert som idrettens mørke fastland, der idretten ikke ble tatt særlig høytidelig.¹ Det betydde ikke så mye hvor fort det ble løpt, eller hvor langt det ble hoppet. Vi trener og har det moro, og litt lærer vi etter hvert, men vi har ingen tradisjoner, het det. Bjørnstjerne Bjørnsons uttrykk «På det jevne, på det jevne, ikke i det himmelblå» har blitt benyttet for å beskrive idrettshistorien. Det hevdes riktignok at det ikke skorter på «menneskemateriellet» når det gjelder å nå toppnivå, og nettopp det viser de følgende eksemplene på fremragende prestasjoner.²

Midt i mars 1906 møtte 30 turnere i Christiania Turnhall til uttakingskonkurranse for den 20 mann sterke troppen som skulle delta i de olympiske leker i Athen seinere på våren.³ Blant de 20 som tok gull til Norge i de første moderne olympiske leker, var to sørlendinger: kristiansanderen Johan L. Stumpf og arendalitten Yngvar Fredriksen.⁴

---

1 20-årsperioden fra 1965 til 1985 kalles «Idrettsrevolusjonen», både nasjonalt og regionalt. På Agder flerdobles medlemstallet, gradvis større summer brukes på anleggsutbygging og idretten profesjonaliseres organisasjonsmessig. I tillegg kommer kompetanse stadig sterkere inn i treningsarbeidet. Om vippepunktet på 1970-tallet, se forøvrig Justvik 2017 (Kap. 6), 2018 (Kap. 5).

2 Bø 1956: 208–209; Jensen & Hansen 1956: 501. I det regionsvise flerbindsverket *Norges bebyggelse* er forfatterne av oversiktsartiklene om idretten i henholdsvis Aust- og Vest-Agder unisone når det gjelder å karakterisere Agder som idrettens mørke fastland. Alle tre er godt orientert om idrettshistorien, og har også vært aktive idrettsmenn.

3 I idrettshistorien har de olympiske lekene i 1906 blitt kalt «Ekstralekene» siden de kommer utenom tur, to og ikke fire år etter foregående OL. Poenget med det hele var å feire 10-årsjubileum for lekene i 1896.

4 Byklum 1958: 76–77; Line 1932: 49; Olympiastadion 2016; Raustøl 2008

Sitering av dette kapitlet: Justvik, N.M. (2020). «Sørlandsmesterskapet». Idrett og idrettsutvikling på Agder før 1970. I Johnsen, B.E. og Vadum, K. (red.), *Grenseløst Agder. Det som skilte og det som bandt* (s. 124–147). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.111>
Lisens: CC BY-NC-ND.

Også froendingen Helge Løvlands OL-gull i tikamp i Antwerpen i 1920 var et høydepunkt. Herefossingen Reidar Andreassen vant to norgesmesterskap på femmila på ski i 1958 og 1960, som den eneste fram til i dag. I 1960 ble han også norgesmester i friidrett på 10 000 meter baneløp. Reidar Andreassen og Helge Løvland er de to eneste fra Agder som har mottatt en av norsk idretts høyeste utmerkelser: Egebergs ærespris, prisen for allsidig idrett. I 1960 ble Ole Tom Nord fra Øyslebø første og eneste norgesmester i hopp fra Agder, endatil som juniorhopper.

Som «sørlandsmesterskap» betraktet tyder disse idrettsprestasjonene på at Aust-Agder gikk av med seieren over nabofylket i vest. Det sentrale spørsmålet i dette kapitlet er todelt. For det første, hvordan var det mulig for disse idrettsutøverene å nå så langt som de gjorde i en periode da idretten hadde relativt liten oppslutning i regionen og rammebetingelsene var dårlige for organisert idrett? En hovedpåstand er at den organiserte idrettsbevegelsen i regionen hadde enkelte særtrekk – som små, tette miljøer og flere allsidige idrettsutøvere i denne perioden.

For det andre: vi kan observere at det fantes ulikheter mellom de to fylkene Aust- og Vest-Agder. Hvorfor var de idrettslige miljøene i øst mer vitale enn i vest, selv om Arendal aldri ble en så sentral og viktig idrettsby i Aust-Agder som Kristiansand ble i Vest-Agder?⁵ En forklaring som utforskes er hvorvidt den pietistiske vekkelsesbevegelsen, som hadde sin storhetstid i hundreåret fra 1870, slo sterkere inn i vestlige deler av Agder når det gjaldt motstand mot idretten.

Den nasjonal-patriotiske perioden 1839–1920

Pionerfase i byene

At de østlige delene av regionen tidlig markerte seg på idrettens område, kan ha sammenheng med at det også var der idretten først ble organisert, men da først og fremst som et byfenomen. I 1906, da det første olympiske gullet ble brakt både til Arendal og Kristiansand, hadde «Turnvater»

5 Den demografiske utviklingen på Agder er interessant ved at de to fylkene i 1870 var like store med hensyn til innbyggertall – omkring 75 000. Hundre år senere var det 45 000 flere vestegder. Antall austegder hadde stått på stedet hvil.

Joseph Stockinger vært ute av historien i tre år. Uten ham, intet gull til Agder i 1906. Østerrikeren og bokbindersvennen Stockinger kom til Kristiania i 1854, og dannet der den første turnforeningen i landet, før han høsten 1856 etablerte seg i Arendal. Tre kvart år gikk, og landets andre turnforening ble stiftet i Arendal 17. mai 1857.

Det var en veloverveid beslutning å flytte til Arendal, som på den tiden gjennomlevde sin storhetstid. Arendal var landets største sjøfartsby med stor rikdom, riktignok fordelt på få hender.⁶ Stockinger ble boende i Arendal livet ut, utøvet sitt yrke som bokbindermester, giftet seg og fikk flere barn. En av døtrene giftet seg med slaktermester Johan L. Stumpf, gullmedaljøren fra Kristiansands Turnforening, enda en i rekken av turnforeninger Stockinger etablerte eller var sterkt medvirkende til å få etablert.

Stockinger tillegges mye av æren for at turnbevegelsen slo rot i Norge flere år før den nasjonale idrettsbevegelsen, Centralforeningen for Udbredelse af Legemsøvelser og Vaabenbrug, ble dannet i 1861. Det er nærmest mytiske dimensjoner over Joseph Stockinger, som i turnkretser har fått tittelen «Turnsagens Fader og Forkjæmper». I Trondheim Turnforenings 100-årsskrift, en turnforening Stockinger aldri hadde noen befatning med, heter det om ham:

Ethvert virkelig eventyr har sin prins eller prinsesse. Eventyrprinsen i norsk turnidretts «det var en gang», satte som alle andre eventyrprinser det mål å vinne det halve kongerike. En fremmed fugl fra et fremmed land, en farende bokbindersvenn [...] som slo seg ned i et land langt mot nord hvor det så ut til å være godt å bo og bygge, og som sådde frø som spirte og grodde og ble til norsk turnidrett [...] startet ved sin innsats en kjedereaksjon som bredte seg ut over det ganske land [...]. Eventyret om østerrikeren Joseph Stockinger er eventyret om prinsen som vant det hele kongerike. Han er såmannen i norsk turnidrett, rydningsmannen for all norsk idrett.⁷

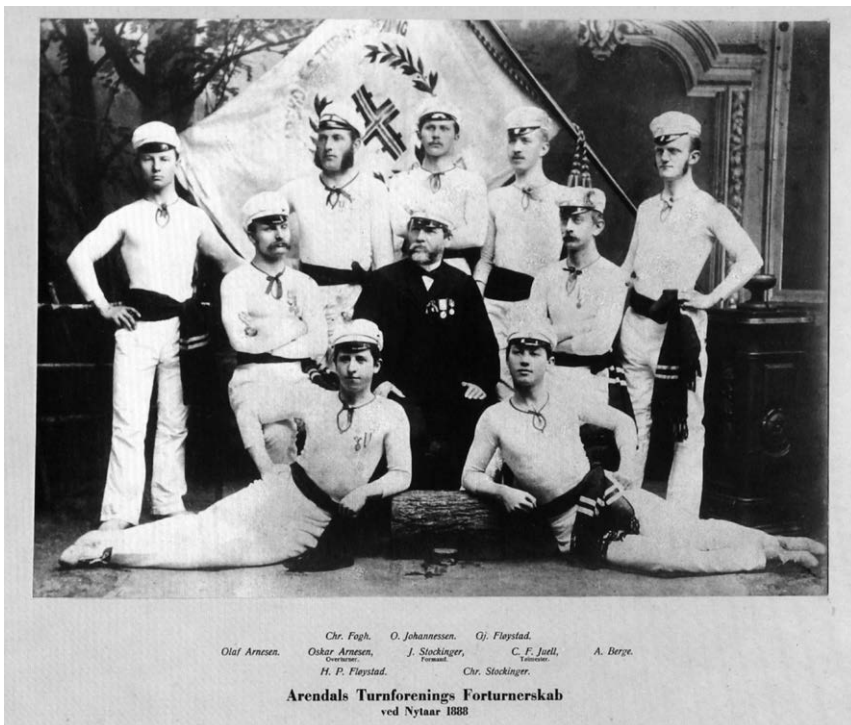
I tillegg til å danne turnforeninger var Stockinger opptatt av organisasjon – kontakt og samvirke mellom turnforeningene. Kort tid etter ankomst

---

6 Try 1969: 146ff

7 Wold 1959: 7–8

til Arendal tok han kontakt med Christiania Turnforening for at denne foreningen skulle sørge for kontakt mellom turnforeningene i landet. Resultatet av dette ble «Generalberetning om de forskjellige Turnforeningers Tilstand i Norge, afgiven af Centralforeningen i Christiania», datert juni 1858. Litt over et år etter dannelsen av turnforeningen i Arendal fantes det bare én annen forening på Agder: «Næs Værks Turnforening er stiftet 6te November 1857 og tæller 20 medlemmer.»⁸ Det skulle komme langt flere, deriblant Kristiansands Turnforening høsten 1858, på direkte inspirasjon fra Arendal.⁹

Organiseringen av turnbevegelsen regionalt og nasjonalt fikk først fart på 1880-tallet. Med Stockinger som drivkraft ble Norges første særkrets for en idrettsgren dannet – Agdesidens Turnkrets – i Risør i 1883, samtidig

8 Stockinger 1903. Generalberetningen er limt inn over to sider som ikke er paginert. Pagineringen før og etter er 136 og 137.

9 Byklum 1958: 12–13

med Risørs Turnforenings tilblivelse.¹⁰ Samme år ble også en nasjonal turnorganisasjon forsøkt dannet, dog uten hell. Noen år seinere ble det gjort et nytt forsøk, som også strandet. I 1890 kom en varig, nasjonal særkretsorganisasjon på plass, den første i Norge. I forbindelse med de to første var Joseph Stockinger en sentral person, og når det gjelder den siste varige – Det norske Turn- og Gymnastikforbund – var han den store formidler til alle turninteresserte. Stockinger var redaktør for det eneste nasjonale idrettstidsskriftet som fantes mellom 1889 og 1993 – *Norske Turnnotitser*.¹¹ Våren 1890 meldes følgende i bladet for den andre nasjonale turnfest, som skulle arrangeres i Bergen: «Oprettelsen af et norsk Turnforbund bliver ifølge Programmet for 2den norske nasjonale Turnfest i Bergen et af de Foretagender til Turnsagens Fremme, der skal fuldføres under denne Fest.»¹²

Historikeren Hans Try opererer med tre bølger av foreningsdannelser i sin beskrivelse av organisasjonsutviklingen på 1800-tallet. Den første bølgen kom i 1840-årene, med dannelse av misjons- og måteholdsforeninger. Dominansen av de bedrestilte i samfunnet var tydelig i denne første bølgens foreninger. Stockinger kom til Norge og etablerte de første turnforeningene mellom den første og andre bølgen – den siste fra slutten av 1860-tallet og inn på 1870-tallet. Når det gjelder den sosiale sammensetning i de første turnforeningene, så samsvarer dette med dominansen av de bedrestilte fra den første bølgen. Som vi skal se i fortsettelsen, var Stockinger opptatt av at også de lavere klasser skulle delta i turnøvelsene. Hvor sterkt han lyktes i dette, kan absolutt diskuteres. Dette er et typisk trekk ved den andre bølgen som Try skisserer. I begge de to første bølgene finner vi større sammenslutninger av foreninger, Thranebevegelsen og Bondevennbevegelsen, som kan ses som paralleller til Stockingers dannelse av både regionale og nasjonale bevegelser. Begge de nevnte bevegelsene hadde sine blad, som også Stockinger ga ut, omkring tiden for

10 Justvik 2018: 24

11 Første utgave av bladet er datert juli 1889, der det nevnes at «det alle norske Idrætter omfattende, smukt udstyrede og altid interessante Organ 'Norsk Idrætsblad'» måtte gå inn etter sju år. I desember 1893 kom siste nummer av bladet, og det nevnes at den vesentligste årsak var at *Norsk Idrettsblad* var igangsatt.

12 *Norske Turnnotitser*, mars 1890, 2(3), 33

dannelsen av det første landsdekkende turnforbundet. Denne dannelsen er knyttet til Trys tredje bølge i 1880-årene.¹³

Turn var i utgangspunktet ikke bare legemsøvelser. Øvelsene var del av et større hele, der utflukter og turnfester med sang og musikk hadde en viktig plass. Det ble lagt vekt på naturglede, på sosialt brorskap og likhet, nasjonal enhet og offervilje.¹⁴ Stockinger var opptatt av at alle skulle med. Derfor ivret han helt fra starten for at både barn, kvinner og menn skulle drive med turn og andre idretter. Det skortet ofte på instruktører i turnforeningene, og da måtte ofte kvinner og barn lide for dette. Først fra omkring 1890 ble det god regularitet i turnidretten for kvinnene, ikke bare i Arendals turnforening.

Selv om det som oftest i Stockingers levetid var de bedrestilte som drev med idrett i turnforeningene, ønsket han å utbre idrettsinteressen til de mindre bemidlede. Høsten 1881 dro en kontingent turnere fra Arendal til Austre Moland for å utfordre vernepliktig ungdom «for muligens sammen med turnerne at forsøke sig i forskjellige legemsfærdigheder». 17 turnere og 11 landboere deltok i øvelsene, som bestod av en rekke gymnastikkøvelser samt friidrettsøvelsene høyde, lengde og kulestøt.¹⁵

Et sentralt trekk ved turnforeningene var at de ofte ble paraplyorganisasjoner for en rekke forskjellige idrettsøvelser. Friidrettsøvelsene var, som nevnt ovenfor, en del av turningen, men allerede i 1862 kom fektning på programmet i Arendals Turnforening.¹⁶ Kappgang var også en av aktivitetene, og siden hadde skøyting sitt utgangspunkt i turnforeningen i Arendal.¹⁷ Den første særvidrettsklubben for skiidrett ble dannet under turnforeningsparaplyen i Arendal, Arendals Skiklubb, og Joseph Stockinger var initiativtaker. Klubben ble stiftet i 1881, og første aktivitet i klubben var en utflukt med en hoppkonkurranse. Så å si alle falt, «paa gamle Stockinger nær, der for første gang, i sit 53 Aar, var ude på ski».¹⁸

Arendals Turnforening hadde aldri fotball på programmet. Som vi skal se var det Froland og to utdanningssøkende derfra som hentet

13 Try 1979: 432ff

14 Justvik 2018: 20

15 *Norsk idrætsblad*, nr. 45, 11.9.1881

16 Justvik 2018: 33

17 Dokkedal 2011: 6–7

18 Stockinger 1907: 76

fotballspillet til Aust-Agder, noen år inn på 1900-tallet. Vest-Agder var noe tidligere ute, på begynnelsen av 1890-tallet, med Håkon Frøstrup som formidler av fotballspillet inn i Kristiansands Turnforening. Etter en periode i England, der han drev turnskole, hadde han blitt kjent med «Association Football». I et brev til turnforeningen, der han forklarer relativt detaljert om spillet, heter det: «Jeg tillader mig herved at henlede den ærede turnforenings bestyrelses opmærksomhed paa et i England meget yndet spil, kaldet 'Football'». ¹⁹

Breddeidrett på bygdene

Pionerfasen var først og fremst et byfenomen. I Aust-Agder kjennetegnes den videre utviklingen av idrettsbevegelsen av små, kraftfulle miljøer på bygdene, som ofte viste seg å være svært seiglivede. Dette aspektet er tydeligere i øst enn i vest, der idrettsbevegelsen i større grad ble sentralisert rundt Kristiansand. Men pionerfasen var også orientert mot bredde, og dette ble et vedvarende aspekt også ved bygdeidretten.

Et eksempel på dette er Helge Andreas Løvland, gjerne kjent som «All round mændenes verdensmester». ²⁰ I 1970, da Løvland var 80 år, ga han i et tilbakeblikk en beskrivelse av idrettens kår på bygdene i Agder i hans oppvekst omkring århundreskiftet. Organisert idrett fantes ikke på bygdene, bare i byene. Innen friidrett, Løvlands egen idrettsgren, fantes det ingen instruksjon. Guttene møttes «på løkka», drev med kappløfting, litt hopping og løping. Bryteren Karl Norbeck var idealet, for øvrig medlem av Ørnulf, samme klubb som Løvland kom til å tilhøre i hovedstaden da han flyttet dit i 1911. ²¹

Dette til tross, det var av den 20 år eldre barnevandrerer og åsdølen Bjørgulv Torsland som hadde lært ham mye om trening. Unge Løvland trodde blindt på Torsland – «den beste treneren min» – og fikk fra 12-årsalderen en sekk med stein bundet fast til ryggen og trente, pløyde eller

19 Justvik 2017: 63

20 Sitatet er hentet fra overskriften til en artikkel om Helge Løvland i *Norsk Idrætsblad og Sport* 1920, Julenummeret: 13.

21 Løvland 1971: 20. Bryteren Carl Norbeck ble på grunn av sin store innsats for brytesporten i Ørnulf klubbens første æresmedlem. Jacobsen 1946: 16

kjørte hestevandring sent og tidlig. Videre drev de to med allsidig trening: «ryggtak og armtak, fingerkrok og krokbein, håndtak og strakarmløfting, ryggløft, eller rettere sagt kast, høyde- og lengdehopp samt 'jamsis-hopp' og løp».

Med oppvekst på bygda hadde Helge Løvland også linjer til to andre bevegelser med idrett på programmet, som begge er karakteristiske for idretten i denne fasen. For det første var han med fra relativt tidlig alder i et av skytterlagene i Froland.²² Helt siden dannelsen av den første nasjonale idrettsbevegelsen i 1861, Centralforeningen for Legemsøvelser og Vaabenbrug, som hadde en unionskonflikt som årsak til dannelsen, var skytterlagene den dominerende grupperingen. Å utvikle og utdanne fedrelandsforsvarere, som var et overordnet mål, ble riktignok sett på som noe mer enn bare å danne skytterlag og bidra til å utvikle skyteferdigheter. Skiidrett og innføring av fysisk fostring i skolen, ofte omtalt som «gymnastikksagen», ble sett på som viktig for framtidige forsvarere av landet.²³ Nærheten mellom turnbevegelsen og skyttervesenet var i perioder sterk, med både samarbeid og endatil dannelse av en felles organisasjon for turnforeninger og skytterlag, i Arendal som i Kristiansand.²⁴ Helt fra starten av hadde Centralforeningen intensjon om å sette seg i forbindelse med turnforeningene for å støtte disse. Like inn på 1880-tallet finnes en oversikt over hvilke idrettsforeninger som hadde sluttet seg til Centralforeningen: Av 21 foreninger var det fem fra Aust-Agder, deriblant turnforeningen, roklubben og skiklubben fra Arendal. Bare én forening var fra Vest-Agder, Kristiansandsklubben Oddersjaa.²⁵

Fra 1893 skiltes idrettsbevegelsens og skytterlagsbevegelsens veier ved at de to dannet separate nasjonale bevegelser, henholdsvis Centralforeningen for Idrett og Det frivillige Skyttervesen. Inn i det nye århundret arbeidet Centralforeningen hardt for at idretten også skulle utbre seg til

22 Dannevig 1979: 588. Bilde av Helge Løvland med gevær, sammen med skytterlagskamerater i Froland.

23 Centralforeningens Årsberetning 1862: V, 1869: 22–23

24 Byklum 1958: 18ff; Stockinger 1907: 10ff

25 I Centralforeningens statutter fra 1861 heter det: «d. sætte sig i Forbindelse med de allerede oprettede Gymnastik- og Vaabenøvelses-Foreninger, samt efter Omstendigheder at yde dem anden Bistand.»

Centralforeningens Årsberetning 1861: Ingen paginering, 1882: 50–51

bygdeherredene. Ledelsen hadde innsett, som Helge Løvland, at idretten omkring 1900 var et byfenomen. Den første idrettsforeningen på bygda i Aust-Agder kom i 1895, med Dristug i Åmli. I Froland ble idrettslaget først dannet i 1916. Målet å utvikle og dyktiggjøre fedrelandsforsvarere stod fast, og dermed var allsidig idrettsaktivitet viktig for alle områder av landet. Ikke minst ble dette viktig for den unge, selvstendige nasjonen etter 1905. Centralforeningen sendte ut idrettsmisjonærer til hele landet, Agder inkludert.

Kaptein Henrik Angell tok i 1906 for seg tolv steder fra Valle til Mosby, i tillegg til fire steder på Listalandet, altså primært de midtre og vestlige delene av regionen. Han opplevde at interessen for idrett var stor, men i de øverste bygdene i Setesdal fikk han syn for «en idræt, som er saa god og smuk, at den erstatter næsten al anden, og det er 'gangaren' og 'hallingen'. I de nationale danse har man den herligste gymnastik og plastik». Angell noterte også momenter som kunne bidra til å bremse idrettsgleden. Han registrerte at emigrasjonen fra landsdelen gjorde store innhogg i målgruppen – ungdommen, og antok at nærmere halvparten av vernepliktig ungdom forlot bygdene. Dette hemmet utviklingen av idretten, mente Angell, som opplevde «den i enkelte bygder graserende pietisme [...] den slaar idræt som al anden ytring af sund, naturlig livsglæde ned». På et av stedene hadde spenningen mellom det frilynte og det kristne ungdomslaget vært så sterk at den lokale sersjant, etter alt å dømme utdannet på Underoffiserskolen i Kristiansand, ikke våget å bidra til gymnastikkvelder.²⁶

En noe tidligere rapport vitner om at idretten allerede på den tiden var sterkere etablert i bygdene i øst. To år før kaptein Angell foretok sin reise, hadde skolebestyrer Bertel A. Grimeland foretatt en tilsvarende reise, men denne gang også i store deler av Nedenes amt.²⁷ Idrettsengasjementet i denne delen av Agder var større enn det Angell hadde avdekket, ikke minst organisatorisk. I forbindelse med sitt besøk i Arendal hadde Grimeland motivert for dannelse av et «amtsidrætsforbund», noe han

²⁶ Centralforeningens Årbok 1906: 112ff

²⁷ Centralforeningens Årbok 1904: 83ff. Grimeland har en flere siders artikkel om temaet «Idrætsarbeidet og ungdomslagene» der han utdyper sitt synspunkt om hvorfor idrettsarbeidet må tas opp av ungdomslagene.

mente var realistisk i nær framtid. Det gikk enda 15 år før noe slikt ble opprettet, og da under navnet Aust-Agder Distriktslag for Idrett.²⁸

Ungdomslagene kom til å få stor betydning for utbredelsen av idretten på bygdene. Grimeland hadde vært i kontakt med frilynte ungdomslag og «idrætsinteresserede mænd» på flere steder i amtet. I rapporten han skrev etter reisen, nevner han i kursiv «*idrætsinteresserede lærere*». I fortsettelsen følger:

Det gjælder nemlig idrætssagen mere end nogen anden sag, at har man vundet lærerne, saa har man ogsaa ungdommen og fremtiden. I skolen, samt i ungdomslagene, hvor lærerne som regel er de ledende, maa forstaaelsen for og lysten til idræt vækkes. Lærerne kan ogsaa give praktisk veiledning, og de er ikke ræd for at ofre tid og arbeide, hvis de interesserer sig for en sag. Karakteristisk nok er de idrætsinteresserede formænd i de ovenfor nævnte ungdomsforbund – samtlige lærere.²⁹

Grimeland var i Froland i 1904, og derfor taler mye for at Anders Løvland, Helge Løvlands far, var en av disse idrettsinteresserte lærere og formenn som Grimeland hadde hatt kontakt med. Anders Løvland var lærer, uteksaminert fra Holt seminar før læreanstalten ble flyttet til Kristiansand i 1877, og initiativtaker til og formann i ungdomslaget i Froland i mer enn 20 år fra 1900. Helge Løvlands eldste bror, Olav, var sammen med kameraten Anders Danielsen pionér for introduksjonen av fotballspillet i Nedenes amt like inn på 1900-tallet.³⁰

Ungdomslagene tok imot budskapet fra idrettsmisjonærene Angell og Grimeland. De to fylkesorganisasjonene av frilynte ungdomslag meldte seg kollektivt inn i Centralforeningen for udbredelse av Idræt. Fram til reorganiseringen av idrettsbevegelsen i 1919, med dannelse av fylkesvise organisasjoner – Aust- og Vest-Agder Distriktslag for Idrett – utgjorde ungdomslagene majoriteten, med 36 foreninger og nærmere 2000 medlemmer.³¹ Vest-Agder Ungdomsforbund fikk endatil inn i sine statutter at

28 Justvik 2018: 59–60

29 Centralforeningens Årbok 1904: 77ff

30 Dannevig 1979: 595–596

31 Centralforeningens Årbok 1906: 196

det skulle arbeides for utbredelse av idrett.³² Aust-Agder Ungdomsforbund arbeidet også for idretten, og i 1910, da forbundet avholdt fylkesstevne på Herefoss, var en idrettskonkurranse del av programmet. 5 av 15 idrettsutøvere ble premiert; den beste av disse var 20-åringen Helge Løvland.

Her kan en kanskje også se noe av forklaringen på den ulike utviklingen øst og vest på Agder. Spenningen mellom de frilynte og de kristelige ungdomslagene, som Angell påpekte, aktualiserer spenningene og striden den lavkirkelige vekkelsesbevegelsen skapte mange steder på Agder gjennom en hundreårsperiode fram til 1970-tallet. Perioden på 100 år karakteriseres av religionssosiologen Pål Repstad som «den lekmannsbaserte vekkelseskristendommens gyldne hundreår i lokalsamfunnene på Agder».³³ Historikeren Bjørn Slettan, som har studert vekkelsene på Agder på 1800-tallet, forteller at forsøket på å skape harmoni mellom pietistene og de frilynte på Agder «mislyktes fullstendig. Istedetfor tilnærming ble det polarisering».³⁴ Historikeren Bjørg Seland har funnet tre større vekkelsesbølger i hundreåret mellom 1870 og 1970: den første omkring 1870, den andre omkring århundreskiftet og den tredje i mellomkrigstiden.³⁵ Den fjerde vekkelsesbølgen kom aldri, men den negative holdningen til idrett holdt seg for en stor del i de vekkelsesorienterte og pietistiske miljøene fram til 1970, og er en vesentlig årsak til idrettens svake stilling på Agder fram til 1970-årene. I min doktoravhandling fra 2012 har jeg argumentert for nettopp dette. I de lavkirkelige miljøene på Agder var det for det første en sterk skepsis til idretten, fordi den i stor grad la sine arrangementer til søndagene. Videre var idrettsmiljøene ansett for å utgjøre en upassende og til dels farlig innflytelse på kristne ungdommer, der bannskap hørtes, alkohol ble benyttet og misbrukt, og dansen gikk over tilje til langt på natt, som det heter om fester fra idrettsmiljøet. Det farligste ved idretten var nok at den kunne engasjere ungdommene i så stor grad at den kristne tro var i fare.³⁶

---

32 Lande 1968: 26

33 Repstad 2002: 99

34 Slettan 1992: 166ff, 27ff, 127

35 Seland & Aagedal 2008: 37ff

36 Se Justvik 2012 for holdninger til idrett på Agder 1945–2000. Det skal ikke underslås at min empiri i stor grad er knyttet til Kristiansands-området.

Det er hevet over tvil at spenningene mellom de kristne miljøene og de mer frilynte miljøene utover på 1900-tallet kunne være strie og sterke på Agder. Likevel, spenningene varierte noe fra bygdesamfunn til bygdesamfunn, og det kan se ut til at de var sterkere i Vest-Agder enn i Aust-Agder. Kaptein Angell registrerte den «graserende pietismen» på grensa mellom fylkene og lengre vestover. Grimeland, som holdt seg i Aust-Agder, nevner ikke fenomenet overhodet.

Gymnastikkundervisning i øst og vest

Utdanningsinstitusjonene på Agder har også hatt mye å si for utbredelse av idretten, i særlig grad ved at det tidlig ble lagt vekt på gymnastikk. I øst var den i stor grad knyttet til seminaret i Holt. I vest var det underoffisersutdannelsen i Kristiansand som sto i sentrum. På dette feltet ble sistnevnte etter hvert et sterkere sentrum. Dette bidro i sin tur til å forsterke forskjellene mellom en sentralisert idrett i vest og en mer desentralisert idrettsbevegelse, basert på små, kraftfulle miljøer, i øst.

I 1839 ble Christianssands Stiftsseminarium (Holt seminar) opprettet på Holt prestegård. Det var minst tre årsaker til denne plasseringen: Prestegården hadde velegnede lokaler for virksomheten, den lokale prest Andreas Faye var dyktig både som lærer, folkeminnegransker og historiker, og i tillegg bodde den lærde Jacob Aall i nærheten.³⁷

Faye var styrer for skolen, og allerede i den første årsberetningen gjorde han oppmerksom på en sentral mangel ved studentenes liv: for lite bevegelse og mosjon. Ingen av lærerne ønsket å drive med gymnastikkundervisning, så Faye ba derfor i den første årsrapporten myndighetene om lov til å anskaffe en klyvemaskin, eller å anlegge en kjeglebane. Dette var noe han hadde sett i Tyskland, antagelig på begynnelsen av 1830-tallet, da han var på en lengre dannelsesreise i Sentral-Europa som var bekostet av ham selv. I 1851 ble seminarlærer Andreas Feragen «mot en liten betaling pålagt å drive gymnastikk med elevene i sommertiden». Feragen ble den første gymnastikklæreren i seminarets historie.³⁸ Vi må

37 Braadland, 2009; Stubhaug 2014: 474, 428

38 Wivestad 1989: 122–123

anta at dette må ha hatt en viss innvirkning på seminaristene. Selv om far til Helge Løvland aldri ble noen idrettsmann, var han under innflytelse av Feragen i årene han gikk på seminaret, 1871–73, etter all sannsynlighet en av mange. Ovenfor har vi sett at lærerne var viktige for å få integrert idrett i ungdomslagene. Verken Faye eller Feragen har fått pionerstempel for å være tidlig ute med å introdusere gymnastikk i seminarene. Det har derimot teologen, skolemannen og politikeren Nils Hertzberg (1827–1911) fått. Han virket nærmere 20 år etter Faye og Feragen.³⁹

På slutten av 1850-tallet ble det stiftet to turnforeninger innenfor Holt sogn, Nes Verk og Tvedestrands turnforeninger. Dette var helt i starten av Stockinger-perioden. Som vi har sett ovenfor var turnforeningene en konsekvens av Joseph Stockingers arbeid for å utbre turn. I 1877 var det slutt for seminaret i Holt, som ble flyttet til stiftsstadene Kristiansand. Men dette var ikke den eneste viktige utdanningsinstitusjonen i Kristiansand. For den idrettslige aktivitet i stiftsstadene, men også for idretten på Agder og i Telemark, betydde kanskje Underoffiserskolen vel så mye.

I 1859 kom Josef Frantz Oscar Wergeland tilbake til sin fødeby som offiser. I 1868 ble han sjef for infanteribrigaden i byen. Han avsluttet karrieren som generalmajor. I Kristiansand utfoldet han et mangslungent arbeid innenfor byforskjønnelse, idrett og lokalpolitikk. Da Centralforeningen ble stiftet i 1861, var Wergeland en viktig pådriver for etableringen av Kristiansand Skytterlag. Gjennom sine publikasjoner, deriblant to bøker om skiløping, fikk han stor betydning for både sivil og militær skiløping på nasjonalt plan. I Kristiansand arrangerte han skiløp for soldater og sivile, og ble dermed en viktig pådriver for skisport i området.⁴⁰ Etter et skirenn på Sødal skal Wergeland ha arrangert fakkeltog for nærmere 100 skiløpere på en islagt Otra ned til byen – «et praktfullt skue».⁴¹ Han var en sterk pådriver for etableringen av Kristiansands ski- og

---

39 Pioneren for kroppsøvingsfaget var Nils Hertzberg (1827–1911), teolog, skolemann og politiker. Han var etter teologisk embetseksamen på begynnelsen av 1850-tallet lærer på Krigsskolen, for så å flytte til Asker seminar fra 1860 til 1867. Fram til 1873 var han bestyrer for Hamar Seminar. I denne tiden arbeidet han sterkt for gymnastikkfaget i seminarene. I 1865 tok han et kurs ved forløperen for Den gymnastiske Centralskole, og etter dette overtok han gymnastikkundervisningen på seminaret der han arbeidet. Han fikk innredet et skur til gymnastikksal og anskaffet apparater, rifler og eksersisgevær.

40 *Norsk Skytter-Tidende* 15. mars 1864. For mer om dette spesielle skiløpet, se Justvik 2017: 47–48.

41 Leewy 1980: 160

skøiteklubb Oddersjaa, verdens antatt eldste skiklubb, og han ble æresmedlem av både Oddersjaa og Kristiansands Turnforening.⁴²

Wergelands betydning i idrettslig sammenheng kom gjennom de forskjellige konkurransene han arrangerte. Som nevnt var det både soldater, elever ved Underoffiserskolen og sivile som deltok i disse. Flere av soldatene og de uteksaminerte fra Underoffiserskolen dro til sine hjembygder og ble igangsettere for idrett. Den første formannen i Vegårshei Idrettslag, etablert i 1902, var en av de uteksaminerte fra Underoffiserskolen.⁴³ Ovenfor har vi sett at kaptein Angell omtalte sersjanter, etter alt å dømme med bakgrunn fra verneplikt i Kristiansand eller som elever ved Underoffiserskolen, som ikke våget å sette i gang gymnastikkinstruksjon av hensyn til det kristelige ungdomslaget.⁴⁴ De nevnte eksemplene kjennetegnes av at soldatene og elevene ved Underoffiserskolen dro hjem etter endt ekseris eller skole. I mellomkrigstiden ser vi en annen tendens som er særlig tydelig for elevene ved Underoffiserskolen. Flere av disse – store idretts-talenter – returnerte ikke hjem etter endt skole.

Mellomkrigstid og etterkrigstid 1920–1970

Den menneskelige faktoren

Rammebetingelsene for idretten var lenge dårlige på Agder. Desto viktigere var det menneskelige aspektet ved idrettsbevegelsen – evnen til å kunne inspirere og motivere.⁴⁵ I 1911 hadde Helge Løvland dratt til hovedstaden for å ta utdanning som etter hvert ble spesialisert mot gymnastikk. Utdannelsen dannet utgangspunkt for en fremragende karriere som idrettsutøver, der han først markerte seg nasjonalt og deretter internasjonalt. I 1920 kulminerte dette med at han tok OL-gull i tikamp. Men

42 Steen 1948: 287. Det kan argumenteres for at Trysilgutten er landets eldste ved at den ble stiftet i 1861, men da er ikke kriteriet at klubben har en sammenhengende historie uten avbrudd. Det kan derimot Oddersjaa skilte med.

43 Songedal 2002

44 Centralforeningens Årbok 1906: 113

45 Mye i dette avsnittet bygger på Justvik 2018: 108ff

Løvland glemte aldri hvor han kom fra, og så lenge han levde, var han en viktig inspirator innen idretten i Aust-Agder.⁴⁶

Da slåtten var unnagjort på Mjølhus sommeren 1916, samlet den kjente idrettsutøveren Helge Løvland en del unggutter på et jorde og startet instruksjon i friidrett. Det samlet seg snart en flokk interessert ungdom rundt ham, og disse ble samme høst enige om å danne Froland Idrettslag.⁴⁷

Olav Måmoen fra Åmli i underoffisersuniform. I 1927 ble han norgesmester i ti-kamp – for Kristiansand Idrettsforening.

Og både inspirasjon og godt «menneskemateriell» var det behov for.⁴⁸ Rammebetingelsene for idrett var jevnt over svært dårlige. Det fantes ingen idrettsplass innenfor fylket som kunne benyttes til kretsmeesterskap i friidrett de tre første årene på 1920-tallet, så derfor måtte idrettsplassen i Kragerø benyttes. Først i 1923, da «Særkrets for Fri idræt» ble dannet, var Lyngmyr ved Tvedestrand opparbeidet og kunne benyttes. Det registreres at Holt sogn spilte en viktig rolle for utviklingen av idrett i mellomkrigsårene, selv om lærerseminaret for lengst var flyttet til Kristiansand.

Utover på 1920-tallet sleit den nevnte særkretsen med et problem. Flere av de beste idrettsutøverne flyttet ut av Aust-Agder og begynte som elever på Underoffiserskolen. Olav Måmoen og Sigurd Dahle, fra henholdsvis Åmli og Sønedeled, var en del av friidrettsmiljøet i Underoffiserenes Idrettslag og deltok i 1925 i Sørlandsmesterskapet. De to var nærmest et kretslag alene, og Aust-Agder Friidrettskrets'

historiker konkluderte med følgende: «Vi slo oss sjøl!»⁴⁹ Både Måmoen og Dahle meldte overgang til Kristiansand Idrettsforening, og de nådde opp til nasjonalt nivå i sine øvelser. Måmoen ble norgesmester i tikamp i 1927, og Sigurd Dahle, også allsidig som Måmoen, fikk sitt norgesmeesterskap i kule. Før NM i 1934 ble det stilt spørsmål ved tyngden på kulene som Sigurd Dahle benyttet. I et par konkurranser lokalt hjemme i Sønedeled oppnådde han

46 Justvik 2018: 108, 94

47 Østreim 2016: 11

48 Bø 1956: 209

49 Fredriksen 1998: 23

fantastiske resultater. Men i norgesmesterskapet var kulene kontrollveid, og Sigurd Dahle støtte kula 14,64 meter, nærmere meteren lengre enn nr. 2. «Kong Sigurd' hadde kronet sin lange karriere med et overlegent NM.»⁵⁰

Olav Måmoen dro fra landet i 1931 og utdannet seg til lege og tannlege i Tyskland. Han kom tilbake til Norge etter krigen og bosatte seg i Oslo. Sigurd Dahle ble etter idrettskarrieren lærer i videregående skole. Ved inngangen til krigen var han friidrettslærer på Statens Gymnastikkskole, og fortsatte med det også etter krigen. Under krigen var han i Sverige, som instruktør på idrettskurs der. I 1958 kom han hjem til Sønedeled for å overta gården, og gjennom 1960-tallet dro han rundt som instruktør i fylket. Hver sommer arrangerte han treningsleirer for unge gutter på gården, en leir som blant annet Finn Bendixen fra Lillesand dro nytte av.⁵¹

Kristiansand med sine utdanningsinstitusjoner kan ses på som den store driveren for mange idrettsutøvere. Fra omkring 1970 utviklet byen seg videre som utdanningssentrum på Agder med opprettelse av Agder Distriktshøgskole. Idrettsfaglig utdanning fikk Kristiansand Lærerhøgskole på 1970-tallet, og denne ble videre utbygget etter fusjonen mellom seks utdanningsinstitusjoner til Høgskolen i Agder i 1994 og til Universitetet i Agder i 2007. Kristiansandsidretten har tydelig profitert på dette, men det har også andre deler av Agder.⁵²

Allsidigheten og de små, aktive bygdemiljøene

Allsidighet kan karakteriseres som en tradisjon på Agder. Stockingers idrettsbegrep var ikke knyttet til spesialisering, men allsidighet. Under paraplyen Arendals Turnforening ble det drevet en mengde idrettsaktiviteter. Fra slutten av 1800-tallet, da Centralforeningen for Idrett bidro med kongepokaler i regionale konkurranser, var det i den gamle klassiske kombinertidretten – hopp og langrenn. Mellom 1893, da Andreas Midtbø fra Holt fikk den første kongepokalen i kombinert på Agder, og fram til 1926, da den siste kongepokalen i kombinert ble utdelt, tok austegdene åtte slike. Vestegder tok bare halvparten. Som sørlandsmesterskap gikk dette i Aust-Agders favør.

⁵⁰ Fredriksen 1998: 68

⁵¹ Justvik 2018: 194–195

⁵² Fjeld 2017: 548ff

Albert Wüller var den store idrettslederen i Aust-Agder gjennom hele mellomkrigstiden. Hans base var Songe Skiklubb, men han ble den første lederen i Aust-Agder Distriktslag for Idrett fra 1919, samt leder for skikretsen i Aust-Agder.

Et annet trekk ved kongepokalene i kombinert er at alle de fire i Vest-Agder gikk til Kristiansand og Oddersjaa. Kristiansand-dominansen var tydelig i vest. Slik var det ikke i Aust-Agder. To kongepokaler gikk til Holt, og tre til Songe Skiklubb. Det er et tydelig trekk at Arendalsområdet ikke hadde den sentrale posisjonen som Kristiansand hadde. Songe, mellom Tvedestrand og Risør, ble fra 1912 et sentralt sted for skiidrett. Østlendingen Albert Wüller etablerte Songe Træsliberi dette året, og ble den store drivkraften for å utvikle en hoppbakke og danne en skiklubb. I 1923 ble Agders første norgesmesterskap – landsrenn som det het den gang – i hopp arrangert i Songebakken, og langrenn i området fra Søndeled og innover mot Vegårshei. Skimiljøet på Songe var godt, og det trakk til seg dyktige skiløpere, blant annet Georg Østerholt fra Gjerstad, som fikk kongepokalen i 1918. Før han i 1920 flyttet til hovedstaden på grunn av jobben som takstmann i Oslo-marka, hadde han tatt underoffisersutdannelse. Han hadde også utdannet seg til skogtekniker på Statens skogskole på Kongsberg. I Oslo ble han medlem av Lyn, og deltok i flere

renn på nasjonalt og internasjonalt nivå med gode resultater. Før Reidar Andreassen og Ole Tom Nord var Georg Østerholt den som nådde lengst innen skiidrett på Agder.⁵³

Vegårshei er et annet område som kan trekkes fram med hensyn til skiidrett etter krigen. Et sentralt moment var snøsikkerheten i dette området. For Ole Tom Nord var det nokså avgjørende at han hadde fri-billett på NSB når han skulle til Vegårshei på samlinger. Den sentrale personen på Vegårshei var Knut Adolf Moland, som betydde mye for Ole Tom Nord's utvikling som hopper. Han ble lagt merke til nasjonalt. Moland's sønn, Asbjørn, var et produkt av miljøet og vant «ungguttens norgesmesterskap», Kronprinsens pokal, to år på rad, i 1952 og 1953. Han var jevn gammel med Toralf Engan. Engan hadde aldri en sjanse mot Asbjørn Moland i 1953, og ble rådet til å peile seg inn på andreplassen i

53 Justvik 2018: 59–60, 96–97

Georg Østerholt kom fra Gjerstad der bildet er tatt, nærmere bestemt fra Storheia i Egddalen. Etter numrene å dømme deltok nærmere 40 hoppere, bare fem fra bygda. Sørlandsbanen var viktig for deltakelsen i både langrenn og hopp i Gjerstad.

rennet: «... det nytter ikke for deg å tenke på førsteplassen. Du må hoppe om andreplassen.» Seinere i karrieren flyttet Asbjørn Moland fra Agder, og satset så hardt på utdannelse og jobb at det ble vanskelig å kombinere med innsats i hoppbakken. Som Georg Østerholt deltok han i nasjonale og internasjonale konkurranser med hederlige resultater. En niendeplass i den tysk-østerrikske hoppuka er ikke å forakte.⁵⁴

Ovenfor har det vært mer enn antydning at de to fylkene er noe forskjellige når det gjelder spenningene mellom de kristne og de frilynte miljøene. Songe og Vegårshei hadde store, toneangivende og veletablerte frikirkelige miljøer, henholdsvis Den evangelisk lutherske Frikirke og Guds menighet på Vegårshei. Det har ikke vært avdekket sterke spenninger mellom idretten og idrettsgrupperingene på de to stedene, men så var det nasjonalidretten ski som dominerte i de to bygdene. Dette nasjonale perspektivet skal ikke undervurderes. Flere av hopperne og langrennløperne fra området deltok flere år i nasjonalanlegget Holmenkollen. En informant, riktignok fra en av nabobygdene i Aust-Agder, mente at

54 Justvik 2018: 187

deltakelse i Holmenkollen fikk mye av kritikken fra konservativt kristent hold til å forstumme. Landsrennet i 1923, det første på Agder, ble arrangert i området mellom Songe og Vegårshei og har også betydd en del i dette nasjonale perspektiv. Ikke minst ved at kong Håkon bivånet hopprennet i Songebakken, og kronprins Olav deltok i junior-klassen med hederlig resultat. Forholdene på renndagen var dårlige – etter flere dager med mildvær frøs bakken til, og «hoppbakken ble mest som blåis». Flere var bekymret for kronprinsens deltagelse. Da grep kongen inn: «Kan andre norske gutter hoppe i bakken, så kan min sønn gjøre det.»

Det nasjonale sinnelag blir ikke mindre når slikt kommer ut. Det hører riktignok med til historien at Wüller selv måtte beordre en av de lokale hopperne, Ingvald Songe, til å hoppe først.⁵⁵

Som vi har sett, ble Arendal aldri så sentral innenfor idretten i Aust-Agder som Kristiansand ble det i Vest-Agder. Relativt tidlig oppstod små, kraftfulle miljøer rundt om i Aust-Agder. Noen av disse, som Vegårshei og Songe, fikk en relativt kort blomstringsperiode for så å dø hen, mens andre ble varige, og har holdt stand helt fram til i dag.

Johanne Greibrokk, allsidig idrettsutøver på nasjonalt nivå like etter andre verdenskrig, fra en av de indre bygdene – Grendi.

Konklusjon

Har påstandene i artikkelen om den organiserte idrettsbevegelsen regionalt fra 1839 til 1970 blitt bekreftet eller avkreftet? Er det et kjennetegn at miljøene var små og tette, og at det fantes flere idrettsutøvere med allsidighet som ideal? Var fylkene ulike på noe vis, var miljøene i øst mer vitale enn i vest? Finner vi også en ulikhet mellom de to sentrale byene ved at Kristiansand etter hvert ble langt viktigere for idretten i Vest-Agder enn Arendal ble for Aust-Agder? Og var det slik at den pietistiske vekkelsesbevegelsen hemmet utviklingen av idretten i landsdelen, men at Aust-Agder ble minst hemmet?

---

55 Justvik 2018: 97

Demografien i de to fylkene i hundreårsperioden fram til 1970 er ulik. Utgangspunktet i 1870 var likt – det var omtrent like mange austegder som vestegder, omkring 75 000. Men gjennom hundreåret stod antall austegder på stedet hvil, mens innbyggertallet i Vest-Agder økte til omkring 120 000. Utflyttingen fra Aust-Agder var større enn fra Vest-Agder, og en av konsekvensene var at bygdemiljøene i begge fylkene var små, men at Aust-Agders miljøer relativt sett var de minste. Utflyttingen fra Agder førte egdene ut av landet, og mange flyttet også til andre steder i landet for utdanning og jobb. Allsidige Helge Løvland dro til Kristiania for militær topputdanning og ble værende der livet ut, men spilte en innflytelsesrik rolle innen idretten i Aust-Agder. En rekke andre kunne nevnes, særlig fra Aust-Agder. Likevel førte ikke dette til at idrettsmiljøene syknet hen og ble borte. Flere miljøer har vært nevnt, som Songe, Vegårshei og nettverkskommunene innen skiidrett på 1950- og 60-tallet Herefoss, Mykland, Åmli og Vegusdal i Aust-Agder.

Åmli med Dristug – den eldste bygdeidrettsklubben på Agder – har nok den sterkeste og mest imponerende historien av disse små, vitale idrettsmiljøene. Dristug ble dannet i 1895 som skiklubb, og siden kom flere idretter, ikke minst friidrett, som under elendige baneforhold frambrakte den allsidige Olav Måmoen. Dristug ble hardt rammet av skismaet i idretten på 1930-tallet, en sak som nesten gikk til topps i rettssystemet. Selv om arbeideridretten tapte saken, har den dominert resten av historien i bygda med volleyballsatsing helt til idag. Det startet som kvinneidrett, med allsidige Aslaug Solheim på laget.

Allsidighetsideal innen idretten er gjennomgående. Idretten som Stockinger innførte var ikke bare legemsøvelser i snever forstand, men innbefattet langt mer, slik som naturglede, sosialt brorskap, likhet, nasjonal enhet og offervilje. Dette harmonerte godt med Centralforeningens allsidighetsprogram om å danne og utvikle fedrelandsforsvarere. Idrett skulle inn i skolen, og skiidrett skulle vektlegges. Responsen på Agder blant de frilynte ungdomslagene var fulltonig. Begge fylkesorganisasjonene var innmeldt i Centralforeningen fram til 1919, og de satset på idrett.

Fra 1839 til 1877 foregikk lærerutdannelsen i Holt. Den fysiske fostringen av framtidige lærere kom tidlig i gang her, tidligere enn ved andre

lærerseminarer. I 1877 ble utdanningen flyttet til stiftsstadene, som fra før hadde utdanningsinstitusjonen Underoffiserskolen. Egder, og i flere tilfeller unge menn fra andre landsdeler, flyttet til Kristiansand og fikk sin utdanning i byen, samtidig som deres idrettslige ferdigheter ble bedre. Flere av disse dro tilbake til sine hjemsteder, og ble sentrale i oppbyggingen av idrettsmiljøer der. Andre fremragende idrettsutøvere dro videre ut for utdanning og jobb. Før de dro videre, bidro de til et løft for kristiansandsidretten. Austegdene Olav Måmoen og Sigurd Dahle var nærmest et kretslag alene – for Vest-Agder.

Helt fram til 1970 var Kristiansands-idretten dominerende i Vest-Agder. Øyslebø kan trekkes fram som et miljø som etter andre verdenskrig kunne gjøre stiftsstadene rangen stridig med blant annet Ole Tom Nord, det ektefødte barn av Sørlandsbanen. Men dette var mer unntaket som bekreftet regelen. Kristiansand var dominerende i Vest-Agder, mens de små, vitale idrettsmiljøene dominerte i Aust-Agder. Etter 1900 klarte ikke Arendal å dominere innen idretten. Stockinger døde i 1903. Arendal hadde ingen sentrale institusjoner som kunne trekke folk til byen. Kristiansand hadde endatil fått seminaret i 1877. En kontrafaktisk hypotese skal nevnes, men ikke besvares: Hva hvis Arendals-området hadde beholdt seminaret? Kunne det ha utgjort en forskjell?

Hundreåret som er gjennomgått for idrettsutfoldelsen på Agder er også blitt karakterisert som det gyldne hundreår for den lekmannsbaserte vekkelseskristendommen. Fikk denne kristendomsformen innflytelse på idrettsutviklingen? Det har vært vist til forskning på dette området som forteller at denne kristendomsformen fikk innflytelse på idrettsutviklingen på Agder, en vesentlig del av det såkalte «bibelbeltet». Men de små, tette idrettsmiljøene i Aust-Agder har vist at det, til tross for spenningsforhold til vekkelsesfolket, var mulig å drive idrett på høyt og intensivt nivå. Funnene som er presentert i dette kapitlet kan tyde på at dette var enklere å få til i disse små, tette miljøene i Aust-Agder enn i Vest-Agder.

Kilder

Aviser, tidsskrift

Agderposten, 28.2.1967

Fædrelandsvennen, 1.3.1967

Norsk idrætsblad, nr. 45, fredag 11.9.1881

Norsk Idrætsblad og Sport, 1920, Julenummeret

Norsk Skytter-Tidende, 15. mars 1864

Norske Turnnotitser, 1889–1893

Årbøker

Centralforeningens Årsberetning 1864

Centralforeningens Årsberetning 1865

Centralforeningens Årsberetning 1868

Centralforeningens Årbok 1904

Centralforeningens Årbok 1906

Informanter

Informanter for volleyball i Åmli 1990–2018: Tore Flottorp, Inge Ljøner Ringdahl, Jetmund Berntsen og Jostein Olimstad.

Litteratur

Braadland, J. F. (2009, 13. februar). Andreas Faye. I *Store norske leksikon*.

https://nbl.snl.no/Andreas_Faye

Bø, I. W. (1956). Sports- og idrettsliv i Aust-Agder. I H. M. Fiskaa & H. Falck Myckland (Red.), *Norges bebyggelse. Sørlike seksjon. Fylkesbindet for Aust-Agder, Vest-Agder og Rogaland fylker*, s. 208–224. Norsk Faglitteratur.

Byklum, O. J. (1958). *Kristiansands Turnforening 1858 – 17. oktober – 1958*. Edgar Høgfeldt.

Dannevig, B. (1979). *Froland: Bd 1. Bygd og samfunn*. Froland kommune.

Dokkedal, G. (2011). *Skøytesporten i Aust-Agder 1870*. Arendal Skøiteklub.

Fjeld, J. B. (2017). Utdanning av instruktører og ledere til idretten i Vest-Agder gjennom 200 år. I N. M. Justvik (Red.), *Idrett i Sør. Vest-Agder Idrettskrets 100 år 1917–2017*, s. 539–556. Portal forlag.

- Fredriksen, R. (1998). *Aust-Agder Friidrettskrets 1923–1998. Friidrett i 75 år*. Aust-Agder Friidrettskrets.
- Jacobsen, G. (Red.). (1946). *Idrettsforeningen Ørnulf gjennom 50 år 1893–1943*. Merkur Boktrykkeri.
- Jensen J. A. & Hansen, F. (1956). Idrett og idrettsliv i Vest-Agder. I H. M. Fiskaa & H. Falck Myckland (Red.), *Norges bebyggelse. Sørlege seksjon. Fylkesbindet for Aust-Agder, Vest-Agder og Rogaland fylker*, s. 501–508. Norsk Faglitteratur.
- Justvik, N. M. (2012). *Idrett og kristendom på Sørlandet 1945–2000*. Portal Akademisk.
- Justvik, N. M. (2017). *Idrett i Sør. Vest-Agder Idrettskrets 100 år 1917–2017*. Portal forlag.
- Justvik, N. M. (2018). *Fra hav til hei. En fortelling om idrett i Aust-Agder*. Cappelen Damm Akademisk.
- Lande, G. (1968). *Vest-Agder Ungdomslag 75 år. 1893–1968*. Kristiansand.
- Langmyr, H. (2014). *Songe skiklubb 1914–2016*. Utgitt av Stian Grasåsen og Harald Langmyr.
- Leewy, K. (1980). *Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider: Bd. 2. Østre Strandgate 1*. Christianssands Sparebank Historiefond.
- Line, J. E. (1932). *Arendals turnforening 75 ÅR. 17de mai 1857 – 17de mai 1932*. Minneskrift (for de siste 25 år) 17de mai 1907 – 17de mai 1932. O. Fredr. Arnesen bok- og akcidenstrykkeri.
- Løvland, H. (1971). Det endte godt i Antwerpen. I A. Møst (Red.), *Høydepunkter i norsk fri-idrett 1896–1971*, s. 20–24. Norges Friidrettsforbund.
- Norges idrettshøgskole. (u.å.). I *Wikipedia*. https://no.wikipedia.org/wiki/Norges_idrettsh%C3%B8gskole
- Olstad, F. (1987). *Norsk idretts historie. Forsvar, sport, klassekamp 1861–1939*. I F. Olstad & S. Tønnesson (Red.), *Norsk idretts historie*. H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard) Aschehoug.
- Olympiastadion. (2016, 13. august). *De flyvende marmorstatuer: 110 år siden Norges første OL-gull – Jan Holm*. <https://olympiastadion.no/2016/08/13/de-flyvende-marmorstatuer-110-ar-siden-norges-forste-ol-gull-jan-holm/>
- Raustøl, B. (2008, 9. oktober). Byens første olympiske mester. Da Norge tok gull i trossgymnastikk i Athen-OL i 1906, var slagtersvennen Johan Leopold Stumpf fra Kristiansand med på laget. *Fædrelandsvennen*.
- Repstad, P. (2002). Mellom inderlighet og spissborgerskap. En samfunnsforsker ser på sørlandspietismen. I H. Inntjore (Red.), *Agderkirken. Artikler fra høgskolens sommerseminar i historie, Lillesand 2000*, s. 95–109. Høgskolen i Agder.
- Seland, B. & Aagedal, O. (2008). *Vekkelsesvind. Den norske vekkingskristendommen*. Det Norske Samlaget.

- Slettan, B. (1992). «O at jeg kunde min Jesum prise...» *Folkelig religiøsitet og vekkellesliv på Agder på 1800-tallet*. Universitetsforlaget.
- Songedal, S. (2002). *Ole Lauve. Vegårshei IL's første formann*. Vegårshei IL.
<https://docplayer.me/22200760-Ole-lauve-vegarshei-il-s-forste-formann.html>
- Steen, S. (1948). *Kristiansands Historie. I fredens århundre 1814–1914*. Grøndahl & Søn.
- Stockinger, F. (1903). *Omkring Joseph Stockinger. Stamfader til den norske Slekt Stockinger. 1828–1865. Hedre din Fader og din Moder at det kan gaa dig vel*.
- Stockinger, F. (1907). *Mindeskrikt ved Arendals Turnforenings 50-aars Jubilæum*. Arendals Bogtrykkeri.
- Stubhaug, A. (2014). *Jacob Aall i sin tid*. Aschehoug.
- Thyness, P. (2009, 13. februar). Nils Hertzberg. I *Store norske leksikon*.
https://nbl.snl.no/Nils_Hertzberg
- Try, H. (1979). *To kulturer – en stat 1851–1884*. I K. Mykland (Red.) *Norges historie*. J.W. Cappelens Forlag.
- Vågsdalen, K. A. (2013). *Idrettslaget Gry's historie og andre aktiviteter i Vegusdal 1946–2012*. Birkeland Trykkeri.
- Wivestad, R. (1989). Kroppsøvningsfaget i utvikling. I R. Harbo, B. J. Monstad & H. K. Solm (Red.), *Ansvar, kunnskap og vekst. Kristiansand Lærerhøgskole 1839–1989*, s. 122–129. Kristiansand Lærerhøgskole.
- Wold, A. (1959). *Trondhjems Turnforening 1858 – 14. Februar – 1958. En hundreårskavalkade*. Trondheim.
- Østreim, J. (2016). *Froland IL 1916–2016. Idrettsglede gjennom 100 år. Froland Idrettslag*.
- Aanby, S. (1995). *Dristug 1895–1995*. IL Dristug.
- Aanby, S. (1997). *Nettball og volleyball i Aust-Agder. Aust-Agder Volleyballkrets 1947–1997*. Aust-Agder Volleyballkrets.

Bildene i dette kapitlet er hentet fra åpne, offentlige kilder. Mulige nålevende rettighetshavere er ukjent.

KAPITTEL 7

Kjønnede hverdagsliv og likestillingsutfordringer på Agder

Regionale særtrekk og variasjoner i landsdelen

May-Linda Magnussen

Helt siden Statistisk sentralbyrå (heretter SSB) lanserte sin *likestillingsindeks* i 1999, har Agder kommet dårlig ut på statistikk som har som formål å måle grad av kjønnslikestilling på ulike områder, sammenlignet med andre deler av Norge. Over flere år ble landsdelen faktisk rangert som den aller minst likestilte delen av Norge. I dag utvikler ikke SSB lenger et samlemål på likestilling i kommuner og fylker. Det som nå i stedet kalles *indikatorer for kjønnslikestilling i kommunene*, levner imidlertid liten tvil om at Agder fremdeles har relativt store likestillingsutfordringer på flere områder.

I dette kapitlet presenterer jeg statistikk fra SSB som sier noe om likestillingsutfordringer på Agder i dag, og bruker denne til å drøfte hvordan landsdelen ser ut til å skille seg fra andre deler av Norge når det gjelder slike utfordringer. Denne statistikken bruker jeg også til å vise og drøfte likestillingsvariasjoner mellom ulike deler av Agder. Jeg vil imidlertid også prøve å gå bak det bildet som statistikken fra SSB danner. Det betyr at jeg vil bruke egen og andres forskning til å reflektere rundt mulige årsaker til at folks hverdagsliv på Agder ser ut til å være mer kjønnede enn hva som gjelder for landet ellers, men også årsaker til at det ser ut til

Sitering av dette kapitlet: Magnussen, M.-L. (2020). Kjønnede hverdagsliv og likestillingsutfordringer på Agder: Regionale særtrekk og variasjoner i landsdelen. I Johnsen, B.E. og Vadum, K. (red.), *Grenseløst Agder. Det som skilte og det som bandt* (s. 148–171). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.111>
Lisens: CC BY-NC-ND.

å være variasjoner innad i landsdelen når det gjelder dette. Det innebærer også å bruke forskning som kan synliggjøre måter å tenke rundt og organisere menneskelig virksomhet på som har lange historiske røtter, men som fremdeles den dag i dag ser ut til å forme folks hverdagsliv på Agder. For å kunne forstå slike sosiale prosesser, trenger vi imidlertid forskning som går bak det *øyeblikksbildet* samfunnsforskning ofte bidrar til å gi. Bjørg Seland bruker historisk forskning som kan bidra til slik forståelse i neste kapittel av denne boka.

Statistikk som viser at Agder er en lite likestilt landsdel

SSBs likestillingsstatistikk dekker i dag et stort spekter av dimensjoner, og skal si noe om kjønnslikestilling i både familierelasjoner, utdanningsystem, arbeidsliv og det politiske liv. De fleste indikatorene sier imidlertid noe om likestillingssituasjonen i arbeidslivet. Tabellen under viser landets og fylkenes skårer på alle de ulike indikatorene, basert på tall fra 2018. SSB skriver at «for hver indikator får kommunene en skår som kan variere fra 0, som indikerer maksimal forskjell/ulikhet mellom kjønnene, til 1 som indikerer full likestilling. Utgangspunktet er at der det er liten forskjell mellom kvinner og menn, tolkes dette som likestilling. Jo større forskjell, jo mindre likestilt» (SSB, 2019).¹ Det er altså kjønnsbalanse som måles. Det vil si at fylker som for eksempel har relativt få kvinner i arbeidsstyrken kan få en bra skår på indikator 4, «forholdet mellom kvinner og menn i arbeidsstyrken», dersom også relativt få menn er i arbeidsstyrken – noe som gjelder for Agders del.

---

¹ Dette gir ikke mening for indikator 1 og 7. Her er andelen imidlertid delt på 100 for kunne ligge på en skala fra 0–1, som de andre indikatorene.

Tabell 1. Skår per likestillingsindikator 2018, for landet og fylker

Indikator	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Landet	0,92	0,78	0,79	0,94	0,69	0,46	0,71	0,60	0,60	0,74	0,73	0,67
Østfold	0,9	0,76	0,76	0,91	0,71	0,43	0,66	0,58	0,58	0,71	0,68	0,67
Akershus	0,93	0,89	0,85	0,94	0,67	0,47	0,74	0,65	0,62	0,78	0,72	0,72
Oslo	0,89	0,78	0,91	0,96	0,7	0,65	0,69	0,74	0,71	0,86	0,81	0,76
Hedmark	0,92	0,81	0,7	0,92	0,74	0,45	0,68	0,56	0,61	0,68	0,74	0,65
Oppland	0,93	0,8	0,69	0,93	0,73	0,43	0,7	0,55	0,57	0,69	0,72	0,64
Buskerud	0,91	0,82	0,8	0,93	0,69	0,42	0,7	0,59	0,55	0,74	0,69	0,66
Vestfold	0,91	0,79	0,8	0,92	0,68	0,43	0,68	0,59	0,56	0,72	0,64	0,68
Telemark	0,92	0,7	0,73	0,93	0,7	0,4	0,66	0,55	0,53	0,68	0,7	0,66
Aust-Agder	0,92	0,71	0,76	0,94	0,69	0,41	0,67	0,57	0,58	0,69	0,69	0,65
Vest-Agder	0,9	0,72	0,76	0,93	0,67	0,41	0,69	0,56	0,55	0,7	0,66	0,65
Rogaland	0,9	0,74	0,76	0,94	0,64	0,39	0,72	0,57	0,5	0,71	0,67	0,65
Hordaland	0,93	0,75	0,78	0,95	0,68	0,43	0,72	0,59	0,6	0,74	0,71	0,66
Sogn og Fjordane	0,93	0,78	0,65	0,96	0,72	0,44	0,76	0,51	0,51	0,63	0,78	0,63
Møre og Romsdal	0,93	0,76	0,7	0,94	0,67	0,38	0,73	0,52	0,51	0,66	0,7	0,65
Trøndelag	0,94	..	0,78	0,94	0,72	0,45	0,74	0,58	0,61	0,7	0,73	0,66
Nordland	0,93	0,79	0,7	0,95	0,74	0,46	0,66	0,55	0,61	0,67	0,79	0,64
Troms	0,95	0,74	0,71	0,95	0,76	0,54	0,71	0,58	0,68	0,67	0,78	0,67
Finnmark	0,91	0,79	0,58	0,97	0,8	0,59	0,64	0,58	0,64	0,66	0,76	0,63

Indikatorer

- 1: Andel barn 1-5 år i barnehage
- 2: Kjønnfordeling blant kommunestyrerepresentanter
- 3: Forholdet mellom kvinner og menn med høyere utdanning
- 4: Forholdet mellom kvinner og menn i arbeidsstyrken
- 5: Forholdet mellom menns og kvinners bruttoinntekt
- 6: Forholdet mellom menns og kvinners deltidsarbeid
- 7: Andel fedre som tar hele fedrekvoten eller mer av foreldrepengeperioden
- 8: Grad av kjønnsbalansert næringsstruktur
- 9: Kjønnbalanse i offentlig sektor
- 10: Kjønnbalanse i privat sektor
- 11: Kjønnfordeling blant ledere
- 12: Grad av kjønnsbalanserte utdanningsprogram i videregående skole

Kilde: SSB, 2019

Agder hadde tidligere relativt lav barnehagedekning, men har nå en barnehagedekning omtrent på landsgjennomsnittet. Samtidig ser vi at barnehagedekningen i Agder (som var to fylker i 2018) likevel ligger under det som gjelder for mange andre av landets fylker, og vi har grunn til å tro at Oslo trekker snittet ned. Når det gjelder kvinneandel i politikken ligger Agder klart under landsgjennomsnittet, og også under alle andre fylker unntatt Telemark. På kjønnsbalanse i høyere utdanning skårer Agder noe lavere enn landsgjennomsnittet, men her ser det ut som om Oslo og Akershus trekker snittet opp, og at Agder dermed ikke skiller seg så mye fra andre deler av landet. Når det gjelder forholdet mellom menn og kvinner i arbeidsstyrken, ser ikke Agder ut til å skille seg noe særlig ut, hverken i forhold til landsgjennomsnittet eller andre deler av landet. Det samme ser ut til å gjelde for forholdet mellom menns og kvinners bruttoinntekt. Flere fylker skårer bedre enn Agder her, men der er også en del som skårer omtrent likt. Når det gjelder forholdet mellom menns og kvinners deltidsarbeid, derimot, skårer Agder lavere enn landsgjennomsnittet, og også lavere enn de fleste andre fylkene. Ifølge SSBs likestillingsstatistikk fra 1999 og fremover er også nettopp kvinners arbeidstid den dimensjonen Agder virkelig har skilt seg fra landet for øvrig på, i den forstand at denne har vært betydelig kortere enn landsgjennomsnittet. Samtidig er det verdt å merke seg at Telemark, Rogaland og Møre og Romsdal nå skårer lavere på denne indikatoren enn det Agder gjør.

Vi ser at andelen fedre på Agder som tar ut hele fedrekvoten eller mer er lavere enn landsgjennomsnittet, men at flere fylker likevel har lignende – eller lavere – skår. Når det gjelder kjønnsbalansert næringsstruktur skårer Agder også under landsgjennomsnittet. Samtidig får Agder nokså lik skår som en del andre fylker, og også her ser det ut som om Oslo drar snittet opp. Det samme ser ut til å være tilfelle når det gjelder kjønnsbalanse i privat og offentlig sektor. Når det gjelder andelen kvinnelige ledere ser vi at Agder skårer lavere enn landsgjennomsnittet, og også lavere enn de fleste andre fylkene. På kjønnsbalanserte utdanningsprogrammer i videregående skole, derimot, ser det ikke ut til at Agder skiller seg nevneverdig fra de fleste andre delene av Norge.

Selv om det på de enkelte likestillingsindikatorerne ofte går an å finne andre deler av Norge som skårer nokså likt som Agder, viser tabellen over at agderfylkene samlet sett alltid skårer under landsgjennomsnittet – i større eller mindre grad. Denne tendensen har også vært tydelig siden SSB lanserte likestillingsindeksen i 1999. I tabellen under viser jeg noe av den statistikken som utgjør datagrunnlaget for utarbeidingen av skårene på likestillingsindikatorerne som har med likestilling i arbeidslivet å gjøre. Jeg velger å rette oppmerksomheten særlig mot slik likestilling fordi Agder som nevnt, ifølge den likestillingsstatistikken SSB publiserer, særlig skiller seg fra landet for øvrig ved kvinners korte arbeidstid. Jeg mener også at likestilling i yrkesaktivitet er en særlig viktig form for likestilling, blant annet på grunn av de mulighetene slik aktivitet gir for inntekt og medbestemmelse i viktige samfunnsinstitusjoner, samt betydningen lønnsinntekt har for tilgang til offentlige ytelser som for eksempel sykepenger og pensjon. Egen inntekt er utvilsomt viktig for den enkeltes handlefrihet i eget liv. Ikke minst mener jeg at skårene som handler om yrkesaktivitet og arbeidstid har sammenheng med skårene på mange andre av likestillingsindikatorerne (Magnussen, Mydland & Kvåle, 2005). Da SSB laget likestillingsindeksen viste det seg at nettopp lav yrkesaktivitet for kvinner var den indikatoren som alene hadde høyest prediksjonsverdi for lav grad av likestilling mer generelt (Kjeldstad & Kristiansen, 2001).

Tabell 2. Statistikk om likestilling i arbeidslivet 2018, for landet og fylker

	Andelen menn 20-66 år i arb. styrken	Andelen kvinner 20-66 år i arb.st.	Gj.snittlig brutto-inntekt, menn	Gj.snittlig brutto-inntekt, kvinner	Andel deltidsarb. menn 20-66 år	Andel deltidsarb. kvinner 20-66 år	Kvinne-and. blant ledere 20-66 år
Landet	80,0	75,4	550 300	382 000	18,8	41,3	36,3
Østfold	76,5	69,9	498800	351800	19,2	44,6	34,1
Akershus	82,6	77,7	632400	426100	15,3	32,7	36,1
Oslo	79,6	76,4	624300	436100	19,3	29,5	40,5
Hedmark	78,8	72,8	476900	353300	21,8	48,4	37,0
Oppland	80,8	75,4	486900	357100	21,8	50,3	35,8
Buskerud	80,9	75,5	545100	374800	17,9	42,5	34,5
Vestfold	78,5	72,4	527600	360400	19,4	45,4	31,9
Telemark	77,2	72,0	501700	349200	19,7	49,6	34,8
Aust-Agder	75,4	70,7	502600	347000	21,3	51,8	34,3
Vest-Agder	77,6	72,4	512500	341900	21,5	51,8	32,8
Rogaland	81,2	76,2	600100	383600	16,8	43,7	33,6
Hordaland	80,8	77,0	553700	375100	18,5	42,6	35,5
Sogn og F.	82,9	79,7	509000	364200	20,1	46,0	39,2
Møre og R.	81,4	76,3	531300	358400	18,3	47,8	34,8
Trøndelag	80,5	75,8	514400	369800	20,1	44,8	36,6
Nordland	79,0	75,0	496000	369000	19,5	42,4	39,6
Troms	80,1	76,2	503800	383500	19,9	37,2	38,9
Finnmark	77,7	75,7	471400	378100	21,4	36,2	38,2

Kilde: SSB, 2019

Tabellen over synliggjør blant annet den store kjønnsforskjellen i arbeidstid på Agder. Det er verdt å merke seg at tabellen antakeligvis også underdriver disse forskjellene, siden tidligere statistikkgjennomganger har vist at deltidsarbeidende kvinner har kortere avtalt arbeidstid enn deltidsarbeidende menn, samt at dette særlig ser ut til å gjelde for Agder (Magnussen & Halvorsen, 2001; Magnussen, Mydland & Kvåle, 2005). Ikke minst er menns og kvinners deltidsarbeid ofte forskjellig i den forstand at menn i stor grad jobber deltid på vei inn i og ut av arbeidslivet, altså at de ofte er for eksempel studenter som har jobb ved siden av studier eller eldre med helseplager, mens kvinner som jobber deltid i større grad er fordelt på ulike aldersgrupper (Kitterød & Rønsen, 2012).

Statistikk som viser likestillingsvariasjoner innad i Agder-regionen

Jeg går nå over til å se nærmere på likestillingsvariasjon innad på Agder, og tabellen under er den samme som tabell 1, men nå med skårer for kommunene på Agder:

Tabell 3. Skår per likestillingsindikator 2018, for landet, agderfylker og -kommuner

Indikator	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Landet	0,92	0,78	0,79	0,94	0,69	0,46	0,71	0,60	0,60	0,74	0,73	0,67
Aust-Agder	0,92	0,71	0,76	0,94	0,69	0,41	0,67	0,57	0,58	0,69	0,69	0,65
Vest-Agder	0,9	0,72	0,76	0,93	0,67	0,41	0,69	0,56	0,55	0,7	0,66	0,65
Risør	0,89	0,76	0,75	0,95	0,69	0,45	0,66	0,53	0,54	0,63	0,75	0,64
Grimstad	0,93	0,74	0,80	0,95	0,67	0,46	0,69	0,62	0,64	0,71	0,69	0,66
Arendal	0,93	0,82	0,81	0,94	0,71	0,42	0,64	0,59	0,60	0,73	0,68	0,67
Gjerstad	0,86	0,59	0,46	0,95	0,73	0,33	0,80	0,45	0,38	0,63	0,69	0,65
Vegårshei	0,90	0,67	0,57	0,93	0,69	0,31	0,79	0,41	0,41	0,57	0,76	0,58
Tvedestrand	0,94	0,88	0,73	0,93	0,67	0,38	0,63	0,55	0,49	0,66	0,63	0,68
Froland	0,88	0,74	0,65	0,92	0,68	0,37	0,75	0,47	0,51	0,62	0,65	0,60
Lillesand	0,93	0,67	0,76	0,93	0,69	0,41	0,69	0,57	0,58	0,71	0,63	0,66
Birkenes	0,84	0,38	0,70	0,87	0,65	0,31	0,75	0,51	0,53	0,66	0,63	0,63
Åmli	0,83	0,71	0,55	0,90	0,70	0,33	0,63	0,45	0,62	0,59	0,70	0,58
Iveland	0,92	0,71	0,57	0,86	0,64	0,37	0,73	0,45	0,47	0,57	0,97	0,54
Evje og Hornnes	0,89	0,67	0,63	0,95	0,72	0,37	0,63	0,56	0,59	0,70	0,77	0,57
Bygland	0,85	0,80	0,57	0,94	0,76	0,47	0,63	0,44	0,52	0,57	0,88	0,63
Valle	0,98	0,80	0,62	0,93	0,72	0,35	0,60	0,43	0,43	0,50	0,77	0,51
Bykle	0,91	0,62	0,60	0,94	0,62	0,54	0,50	0,56	0,63	0,63	0,64	0,65
Kristiansand	0,91	0,83	0,85	0,95	0,68	0,49	0,68	0,64	0,63	0,75	0,67	0,69
Mandal	0,92	0,80	0,73	0,93	0,65	0,40	0,67	0,56	0,53	0,70	0,66	0,65
Farsund	0,89	0,62	0,66	0,93	0,63	0,32	0,69	0,44	0,44	0,66	0,76	0,60
Flekkefjord	0,91	0,74	0,68	0,97	0,67	0,36	0,72	0,47	0,51	0,60	0,70	0,63
Vennesla	0,90	0,81	0,61	0,90	0,66	0,33	0,69	0,49	0,46	0,65	0,56	0,59
Songdalen	0,84	0,80	0,63	0,90	0,68	0,39	0,65	0,52	0,48	0,65	0,56	0,63
Søgne	0,91	0,59	0,71	0,91	0,63	0,37	0,67	0,53	0,53	0,69	0,60	0,64
Marnardal	0,92	0,86	0,52	0,89	0,64	0,33	0,78	0,40	0,38	0,50	0,55	0,61
Åseral	0,84	0,59	0,51	0,94	0,67	0,34	0,67	0,40	0,44	0,56	0,76	0,47
Audnedal	0,86	0,71	0,46	0,86	0,64	0,33	0,72	0,37	0,40	0,48	0,86	0,55

Lindesnes	0,87	0,57	0,66	0,91	0,66	0,43	0,71	0,46	0,39	0,65	0,66	0,59
Lyngdal	0,92	0,62	0,65	0,92	0,65	0,33	0,69	0,55	0,46	0,72	0,72	0,66
Hægebostad	0,86	0,67	0,52	0,92	0,61	0,34	0,74	0,39	0,36	0,55	0,38	0,47
Kvinesdal	0,88	0,74	0,62	0,94	0,63	0,29	0,71	0,42	0,37	0,54	0,71	0,58
Sirdal	0,86	0,63	0,59	0,97	0,64	0,36	0,71	0,47	0,52	0,58	0,53	0,64

Indikatorer:

- 1: Andel barn 1-5 år i barnehage
- 2: Kjønnfordeling blant kommunestyrerepresentanter
- 3: Forholdet mellom kvinner og menn med høyere utdanning
- 4: Forholdet mellom kvinner og menn i arbeidsstyrken
- 5: Forholdet mellom menns og kvinners bruttoinntekt
- 6: Forholdet mellom menns og kvinners deltidsarbeid
- 7: Andel fedre som tar hele fedrekvoten eller mer av foreldrepengeperioden
- 8: Grad av kjønnsbalansert næringsstruktur
- 9: Kjønnbalanse i offentlig sektor
- 10: Kjønnbalanse i privat sektor
- 11: Kjønnfordeling blant ledere
- 12: Grad av kjønnsbalanserte utdanningsprogram i videregående skole

Kilde: SSB, 2019

Når det gjelder barnehagedekning, har en del bykommuner i østre deler av Agder den høyeste, mens en del bygdekommuner øst og vest i fylket har den laveste dekningen. På kjønnsbalanse i kommunestyrene er det igjen noen bykommuner øst på Agder, samt Kristiansand og Marnardal, som skårer høyest, mens en del bygdekommuner i østre og vestre Agder skårer lavest. Kristiansand, Arendal og Grimstad har mest kjønnsbalanse når det kommer til menn og kvinner med høyere utdanning, mens en del bygdekommuner i østre og vestre del i fylket har minst kjønnsbalanse. Flekkefjord og Sirdal har mest kjønnsbalanse når det kommer til menn og kvinner i arbeidsstyrken, mens en del bygdekommuner i østre og vestre Agder har minst. En del bygdekommuner i midtre og østre deler av Agder utmerker seg med relativt små lønnsforskjeller mellom kvinner og menn, mens Hægebostad og Bykle utmerker seg med høye lønnsforskjeller. Det er i det hele tatt interessant at Bykle, som ifølge den tidligere presenterte likestillingsindeksen kom ut som en av Norges mest kjønnslikestilte kommuner, nå skårer dårligere enn fylkesgjennomsnittet på mange av likestillingsindikatorerne. Kommunen utmerker seg imidlertid

positivt når det gjelder kjønnsbalanse i offentlig sektor og kjønnsbalanse i arbeidstid – og det siste vil si at kvinner i Bykle har relativt lang arbeidstid, slik det også kom frem i tidligere likestillingsstatistikk fra SSB. Når det gjelder kjønnsbalanse i arbeidstid utmerker også Kristiansand, Grimstad og Risør seg med relativt stor balanse, mens en del bygdekommuner i østre og vestre deler av fylket samt Farsund utmerker seg med særlig liten kjønnsbalanse i arbeidstid. Farsund har over lang tid vært en kommune som har utmerket seg med særlig lav arbeidstid for kvinner.

På andelen fedre som tar ut fedrekvoten eller mer av foreldrepengeperioden skårer en del bygdekommuner i øst og vest av Agder høyest, mens en del bygdekommuner i midten og nord i fylket skårer lavest. Her skårer Bykle lavest, med Valle hakk i hæl. Kristiansand, Grimstad og Arendal skårer høyest på kjønnsbalansert næringsstruktur, mens en del bygdekommuner øst og vest i fylket skårer lavest. Grimstad, Bykle og Kristiansand har ifølge indikatorene mest kjønnsbalanse i offentlig sektor, mens en del bygdekommuner i vestre deler av Agder, samt Gjerstad, skårer lavest. Når det gjelder privat sektor, er det ifølge likestillingsindikatorene Kristiansand, Arendal og Lyngdal som kommer best ut med tanke på kjønnsbalanse, mens Audnedal, Marnardal og Valle kommer dårligst ut. Iveland, Bygland og Audnedal har høyest andel kvinnelige ledere, mens flere kommuner vest på Agder har de laveste kvinneandelene blant ledere. Indikatorene viser at utdanningsprogrammene i videregående skoler i Kristiansand, Tvedestrand og Arendal er mest kjønnsbalanserte, mens utdanningsprogrammene i en del bygdekommuner vest i fylket, samt Valle, er minst kjønnsbalanserte.

Statistikken nevnt over gir ikke mulighet for å konkludere når det gjelder eventuelle systematiske likestillingsforskjeller mellom ulike deler av Agder. Likevel kan det se ut som om der er noen tendenser som også har blitt nevnt i andre gjennomganger (Magnussen, 2012; Magnussen & Halvorsen, 2001; Magnussen, Mydland & Kvåle, 2005; Senter for likestilling, 2016). Det kan se ut som om Kristiansand og en del bykommuner øst for Kristiansand ofte skårer særlig høyt på likestillingsindikatorene, mens en del bygdekommuner øst og vest i fylket – og kanskje særlig en del bygdekommuner i den vestlige delen av fylket – ofte skårer særlig lavt

på likestilling. Det kan se ut som om spesielt en del av agderbyenes pendlingsomland skårer særlig lavt på likestilling, mens kommunene som er lenger fra kyststripa skårer noe mer varierende.

Når det gjelder kjønnsforskjeller i menns og kvinners arbeidstid, som jeg retter aller mest oppmerksomhet mot i dette kapitlet, har jeg i neste tabell rangert agderkommunene etter hvordan de skårer på likestillingsindikatoren som sier noe om forholdet mellom menns og kvinners arbeidstid. Kommunene som har størst forskjell i arbeidstid mellom kvinner og menn, er rangert høyest. I tabellen har jeg også inkludert prosentandelen kvinner som jobbet deltid i 2018:

Tabell 4. Skår for likestillingsindikator nr. 6 og prosentandel kvinner som jobber deltid 2018, for landet, agderfylker og -kommuner. Rangert etter lavest skår på likestillingsindikator 6.

	Indikator 6: Forholdet mellom menns og kvinners deltidsarbeid	Prosentandel kvinner 22-66 år som jobber deltid		Indikator 6: Forholdet mellom menns og kvinners deltidsarbeid	Prosentandel kvinner 22-66 år som jobber deltid
Landet	0,46	41,3	7. Sirdal	0,36	54,3
Aust-Agder	0,41	51,8	7. Flekkefjord	0,36	59,5
Vest-Agder	0,41	51,8	8. Søgne	0,37	51,3
1. Kvinesdal	0,29	63,7	8. Iveland	0,37	62,9
2. Birkenes	0,31	60,3	8. Evje og H.	0,37	58,6
2. Vegårshei	0,31	61,2	8. Froland	0,37	57,7
3. Farsund	0,32	56,7	9. Tvedestrand	0,38	57,9
4. Åmli	0,33	60,1	10. Songdalen	0,39	53,2
4. Vennesla	0,33	58,7	11. Mandal	0,40	53,4
4. Lyngdal	0,33	57,9	12. Lillesand	0,41	48,6
4. Audnedal	0,33	73,1	13. Arendal	0,42	48,0
4. Marnardal	0,33	63,8	14. Lindesnes	0,43	62,8
4. Åmli	0,33	60,1	15. Risør	0,45	57,9
4. Gjerstad	0,33	59,2	16. Grimstad	0,46	50,5
5. Hægebostad	0,34	71,8	17. Bygland	0,47	57,8
5. Åseral	0,34	77,0	18. Kristiansand	0,49	46,3
6. Valle	0,35	54,0	19. Bykle	0,54	43,4

Kilde: SSB, 2019

Tabellen viser at mange bygdekommuner som nevnt har den største forskjellen i arbeidstid mellom menn og kvinner. Vi ser også at noen av bykommunene vest for Mandal har stor kjønnsbalanse i arbeidstid, mens bykommunene fra Mandal og østover, samt setesdalskommunene Bygland og Bykle, kommer bedre ut. Tabellen viser i tillegg at Åseral har aller mest deltidsarbeid blant kvinner, med Audnedal og Hægebostad på andre- og tredjeplass. Bykle har, som allerede nevnt, minst deltidsarbeid blant kvinner. På andre plass ligger Kristiansand, etterfulgt av Arendal og Lillesand.

Samfunnsforskning som kan bidra til å forstå hvorfor Agder er en lite likestilt landsdel

Flere samfunnsforskere har drøftet mulige årsaker til den lave graden av kjønnslikestilling på Agder, sammenlignet med mange andre deler av Norge. Basert på en gjennomgang av statistikk og kvalitative intervjuer med blant annet rundt 120 norske småbarnsforeldre i heterofile parforhold i ulike kommuner på Agder² i perioden 2003–2005, var jeg med på en drøfting av mulige årsaker til den høye deltidsandelen blant kvinner i landsdelen. I rapporten fra forskningen (Magnussen, Mydland & Kvåle, 2005) trakk jeg og mine medforfattere frem utdanningsmønstre som én mulig årsak. Utdanningslengde har mye å si for kvinners arbeidstid, i den forstand at kvinners arbeidstid ofte stiger med utdanningslengde (Kitterød & Rønsen, 2012), og nevnte statistikkgjennomgang viste at Agder utmerket seg fra landet for øvrig med å ha en lav andel kvinner med universitets- eller høgskoleutdanning over fire år. Gjennomgangen viste også at agderregionen utmerket seg med høye andeler personer på uførepensjon – og samtidig med en noe høy andel kvinner blant personer på uførepensjon. Selv om dette sannsynligvis handlet mye om muligheter på lokale arbeidsmarkeder, nevnte vi også at det vi kalte «kulturelle faktorer» kunne spille en rolle. Dersom kvinner på Agder jevnt over er

---

2 I prosjektet hadde vi også samtaler med ansatte i kommuneadministrasjonene i alle de seks kommunene vi intervjuet i. I Farsund intervjuet vi også representanter for lokale industri-bedrifter.

mer hjem- og familieorienterte enn kvinner i andre deler av landet, og dersom kvinners investering i familierelasjoner generelt blir vurdert som mer verdifullt blant folk bosatt på Agder enn folk bosatt andre steder i landet, så kan dette føre til en lavere terskel for å søke om, og få innvilget, uførepensjon. Blekesaune (2012) har gjort kvantitative analyser som nettopp kan tyde på at kvinners orientering mot det vi kan kalle en tradisjonell kvinnevern ligger bak *både* deltidsarbeid og høyere risiko for uførhet. Samtidig tyder annen forskning på at kvinners omsorgsarbeid i nære relasjoner, som ofte tar form av det Lilleaas kaller å være i «konstant kroppslig beredskap for andre» kan føre til helseplager (Lilleaas, 2003). Det betyr at den kjønnete arbeidsdelingen på Agder, som sannsynligvis er mer kjønnet enn mange andre steder i landet, også kan bidra til høye uføreandeler blant kvinner her – og også for menn. Lilleaas argumenterer nemlig for at også menns hovedansvar for familieforsørgelsen i såkalte kjernefamilier innebærer slitasje, og at den samlede slitasjen i slike familier ville vært mindre dersom ulike typer ansvar var likere fordelt mellom mann og kvinne.

Mens SSBs likestillingsstatistikk viser at arbeidsdelingen på de offentlige arenaene på Agder er særlig kjønnet, viser en kvantitativ studie av likestilling i hjemmet at vi også er særlig lite likestilte på Agder når det gjelder husarbeid. Studien viser i tillegg at de kommunene som skårer høyt på den tidligere likestillingsindeksen, skårer høyt når det gjelder likestilling i hjemmet, også når forskerne har kontrollert for individuelle faktorer (Lima & Jensen, 2012). Dette siste funnet tyder på at kollektive måter å tenke og føle på – det vi kan kalle kultur – også har noe å si for at Agder skårer dårlig på likestilling. Studien til Lima og Jensen tyder i tillegg på at det særlig er de rurale områdene av Agder som er preget av lite likestilt arbeidsdeling i hjemmet, samt at denne arbeidsdelingen i såkalte kjernefamilier i stor grad preges av kvinnens utdanningsnivå. Mer konkret øker likestillingen i hjemmet i takt med kvinnens utdanningsnivå, og også slik kan likestilling på Agder handle om klasse. Samtidig finner Lima og Jensen at heterofile par på Agder, også etter kontroll for blant annet utdanning og arbeidstid, har en mer ulikestilt arbeidsdeling i hjemmet enn slike par andre steder i landet. Også dette peker altså mot at

lav likestilling på Agder også handler om regional kultur, og ikke kun om kultur i ulike klasser. Forfatterne av studien skriver:

I tidligere studier har regionale variasjoner i arbeidsdeling hjemme fått liten oppmerksomhet. Derfor er det interessant at vi finner nokså klare kontraster mellom tettbygde og spredtbygde strøk, og mellom ulike regioner i Norge når det gjelder deling av husarbeid. Det er også en klar tendens til at par bosatt i kommuner som skårer høyt på SSBs likestillingsindeks i gjennomsnitt deler barneomsorg, og særlig husarbeid, mer likt enn par som bor i kommuner med lav skåre på indeksen. Tendensene består i stor grad også når vi kontrollerer for relativ lønn og arbeidstidsdifferanse, noe som peker i retning av at forskjeller mellom landsdeler i liten grad skyldes lokale variasjoner i arbeidsmarkedet. Det er nærliggende å spørre om regionale forskjeller i likedeling hjemme snarere dreier seg om kulturelle forskjeller, ikke minst forskjeller i normer og forventninger om menns og kvinners atferd og prioriteringer. (Lima & Jensen 2012, 90)

Forskernes konklusjon er ganske lik konklusjonen i den nevnte rapporten fra 2005 (Magnussen, Mydland & Kvåle, 2005). Der trakk vi frem trekk som hadde med regionalt og lokalt arbeidsliv og barnehagedekning å gjøre. Vi rettet oppmerksomhet mot at Agder hadde en relativt stor andel ansatte i sekundærnæringer, samt at unge på Agder så ut til å ta noe mer kjønnsstradisjonelle utdanningsvalg enn landsgjennomsnittet. Dette kan påvirke hvilke arbeidsplasser kvinner ser som attraktive. Både de kvantitative og de kvalitative dataene som ble brukt i rapporten tydet på at kvinners arbeidslivsorientering og yrkesaktivitet var høyere i områder av agderregionen med mange arbeidsplasser som kvinner antakeligvis fant særlig attraktive. Vi trakk også frem at barnehagedekning og kvinners yrkesaktivitet så ut til å samvariere i mange kommuner.³ Likevel endte også vi opp med å legge aller mest vekt på kulturelle dimensjoner. En grunn til dette var at en del statistikk tydet på kulturell annerledeshet

---

3 Disse faktorene kan selvfølgelig påvirke hverandre i begge retninger: Høy yrkesaktivitet blant kvinner kan føre til økt yrkesaktivitet blant kvinner, men høy barnehagedekning kan også medføre at kvinner øker sin yrkesaktivitet. Leiras (2006) forskning sannsynliggjør at kvinners yrkesaktivitet kom før barnehagedekning i Norge, og at det altså primært har vært slik at kvinners økte yrkesaktivitet har drevet barnehageutbyggingen.

på Agder. Rapporten viste til at landsdelen skilte seg ut ved lite støtte til partiene til venstre på den politiske aksene, ved lavt engasjement for likestilling, i stor utbredelse av ekteskapet som samlivsform og i høyere barnetall enn landet for øvrig. Vi nevnte også religiøsitet som et sannsynlig tegn på og/eller årsak til Agders kulturelle annerledeshet, og jeg deltok senere i en kvantitativ studie av sammenhenger mellom religiøs (kristen) aktivitet og likestillingsholdninger (Magnussen, Repstad & Urstad, 2012). Ved hjelp av surveydata fra 2008 viste vi at andelen religiøst aktive var markant høyere på Agder enn i andre deler av landet, samt at de religiøst aktive i landsdelen var betydelig mer skeptiske til likestilling enn det religiøst aktive i andre deler av landet var. Funn i studien tydet også på at det særlig var aktive i frikirkelige miljøer som var mest likestillings skeptiske, uten at dette kunne slås fast.

Hovedårsaken til at nevnte rapport fra 2005 endte opp med å rette fokus mot det som sannsynligvis er kulturelle særpreg ved Agder, var imidlertid de kvalitative dataene som ble utviklet i forbindelse med prosjektet som rapporten baserte seg på. Selv om informantene i studien ofte snakket i et språk som ved første blick kunne se kjønnsnøytralt ut, viste det samlede datamaterialet at det ble gjort mer indirekte språklige koblinger til kjønn og at mange av de vi intervjuet i praksis så ut til å forvente ganske ulike ting av menn og kvinner som foreldre. Mens kvinner ofte ble forventet å redusere arbeidstiden for å få «tid med barn» (Ellingsæter, 2005), ble menns hovedforsørgeransvar ofte tatt som en selvfølge, både av menn og av kvinner. Sitatet under, fra et intervju med en mor bosatt i rurale strøk i gamle Lindesnes kommune,⁴ er representativt for slik det ofte ble snakket om mødres arbeidstid i intervjuene:

Altså, vi er jo heldige, mannen min tjener jo veldig bra. Han gjør jo det. Så da kan jeg være noe hjemme. [...] «Guri, sånn vil ikke jeg ha det!» Sånn tenker jeg om de som jobber fullt. [...] Jeg har en venninne som jobber fullt. Og det vet jeg, at hun må jobbe, for de bygger nytt hus. Det er nok nesten ingen som jobber fullt altså, av mine venninner, når de har små barn. Men hva skal en med barn hvis en ikke skal se dem nesten? Jeg vil ikke ha det sånn, men jeg

4 Fra 2020 inkluderer Lindesnes kommune også det som før det var Mandal og Marnardal kommuner.

skjønner jo absolutt de som må. [...] Da han (sønnen) gikk i barnehage, da var der ikke mange som gikk hver dag. Men de som gikk fullt var der fra tidlig til sent. Huffameg (Ler). En skal jo ikke tro at det en selv gjør nødvendigvis er best. Men jeg skjønner jo de som må, det er ikke det. En må jo bare være glad at en ikke trenger å ha det sånn. (Magnussen, Mydland & Kvåle, 2005, s. 155–156)

Spørsmålet om «hva man skal med barn hvis man nesten ikke skal se dem» er tilsynelatende kjønnsnøytralt, men det er ikke slik at kvinnen bak sitatet kjenner seg heldig – og antakeligvis moralsk overlegen – når hun tenker på folk («de») som jobber fullt. Det gjør hun i stedet når hun tenker på *mødre* som jobber fullt. Det samme ser ut til å være tilfelle for mange andre kvinner som ble intervjuet i dette prosjektet, samtidig som fedres arbeidstid og manglende tid med barn nesten ikke reflekteres over. Det er kun når fedre «jobber døgnet rundt» at deres tid brukt på lønnet arbeid snakkes om i negative vendinger. Samtidig viser informanten bak sitatet over, som mange andre informanter i dette prosjektet, forståelse for kvinner som jobber fullt fordi de *må*, men ikke for kvinner som jobber fullt fordi de *vil*. I rapporten koblet vi dette til at mange kvinner som selv var hjemmeværende eller jobbet redusert, så ut til å forstå lønnet arbeid som penger og som en mulighet til å ha sosiale relasjoner til andre enn familiemedlemmer. Forstår man lønnet arbeid på denne måten, er det forståelig at kvinner som jobber relativt mye, også selv om de ikke *må*, forstås som egoistiske og materialistiske – noe de ofte ble i vårt datamateriale. De kvinnene vi intervjuet som jobbet fullt eller mer, snakket imidlertid i liten grad om lønnsarbeid som penger og sosial kontakt, men mer om slikt arbeid og den fagligheten det innebar som en viktig del av deres identitet – av hvem de anså seg for å være.

At den relativt lave likestillingen på Agder også har med kjønnede forventninger til *fedre* i kjernefamilier å gjøre, kom tydelig frem i en kvalitativ studie av menns familieforsørgelse hvor jeg gjorde kvalitative intervjuer i perioden 2008–2012 (Magnussen, 2015). Jeg intervjuet 12 norske fedre som var bosatt på Sørlandet og som var eller hadde vært i parforhold med kvinner,⁵ og intervjuet nesten alle i flere omganger. Flere norske sosio-

5 Alle mennene hadde også kreft eller hadde hatt kreft tidligere, siden prosjektet mitt innledningsvis var en del av et større paraplyprosjekt om menn med kreft.

loger har erklært det som gjerne kalles «forsørgermaskuliniteten» – at det å være en god familieforsørger forstås som en måte å være en god livspartner og far på – for død og begravet (se for eksempel Brandth & Kvande, 2003; Ellingsæter, 1998). I nevnte studie viste jeg imidlertid at bak et tilsynelatende kjønnsnøytralt språk gjorde de fleste av mine informanter seg til «gode menn» i både egne og andres øyne ved å gjøre mye og mangfoldig «forsørgerarbeid». ⁶ I sitatet under svarer en mann bosatt i Kristiansand på mitt spørsmål om hva han tror at heterofile kvinner som er på utkikk etter en far til sine fremtidige barn, ser etter:

Begge mine koner har snakket om at de føler seg trygge hos meg, det har de, så det med trygghet ... Så det er klart, jeg tenker jo litt sånn ... Perspektivet blir liksom litt sånn ... En glemmer liksom disse materielle tingene. Det å ha en mann som kan gå ut på jakt og du vet ... kan komme hjem med et bytte uansett om det er dårlig jakt. Det er viktig. Og det å kunne være handy og kunne fikse ting og ordne ting og ikke sitte i sofaen og si «du, det kan jeg ikke greie. Vi må ringe etter noen». Det tror jeg er veldig viktig. Det tror jeg. (Magnussen, 2015, s. 94)

Som mange av de andre informantene i denne studien, gjorde informanten bak sitatet over mye fysisk, mentalt og emosjonelt «arbeid» (Smith, 2005) for å produsere og forvalte økonomiske ressurser på måter som kom familien hans til gode. Også for mange andre av informantene i denne studien handlet dette blant annet om det arbeidet som nevnes i sitatet over – om å sikre og maksimere inntekt, samt å vedlikeholde, pusse opp, bygge på og bygge om familiens bolig og feriebolig(er) selv for å få så mye «hjemskaping» (Aarseth, 2008) som mulig med pengene som var til rådighet. Den omfattende og mangfoldige forsørgerpraksisen til informanten bak sitatet over var typisk for mennene som ble intervjuet. Samtidig var denne informantens *forståelse* og *italesettelse* av denne praksisen utypisk.

6 I studien brukte jeg begreper fra Dorothy Smiths (2005) sosiologiske tenke- og gjøremåte institusjonell etnografi. Institusjonell-etnografisk forskning starter som regel ut med å utforske et bestemt «arbeid». Arbeid forstås i bred forstand – som noe folk gjør som krever tid og krefter, som de mener å gjøre, som gjøres under spesifikke omstendigheter, med ulike metoder og verktøy, og som de kanskje må tenke over (Smith, 2005, s. 151–152).

De fleste av mennene jeg intervjuet koblet nemlig ikke eksplisitt det å være en god mann sammen med det å være en god familieforsørger. Mer typisk var det at de gjorde mye familieforsørgelse, syntes dette arbeidet var viktig og meningsfullt og fortalte om erfaringer som tilsa at de også koblet det til mannlighet, men i liten grad hadde reflektert over eller italesatt familieforsørgelse som «mannlighetsarbeid» før jeg intervjuet dem.

Familieforsørgelsen til mennene jeg intervjuet i forbindelse med denne studien fremstod med andre ord som kjønnet familiearbeid som i stor grad var taust og kroppsliggjort. Jeg mener vi har god grunn til å tro at også menn andre steder i Norge gjør mer slikt arbeid enn det vi gjerne tror – og at det også er viktigere for deres opplevelse av mannlighet enn det vi ofte har trodd til nå.⁷ Samtidig har vi god grunn til å tro at både omfanget av dette arbeidet og dets koblinger til mannlighet antakeligvis er større og sterkere på Agder enn mange andre steder i Norge, og at noe av landsdelens kulturelle annerledeshet handler om nettopp dette.

Samfunnsforskning som kan bidra til å forstå likestillingsvariasjoner innad i agderregionen

Forskningen jeg presenterte i forrige avsnitt viser at de koblingene mellom kvinnelighet og omsorgsarbeid og mannlighet og forsørgerarbeid som ble styrket gjennom moderniseringen av Norge (Solheim, 2007) fremdeles synes å ha en særlig sterk formende kraft på menns og kvinners hverdagsliv på Agder. Samtidig viser både statistikk og forskning at der er

---

7 Årsakene til denne situasjonen er antakeligvis mange. Informanten bak sitatet over refererer til at en «glemmer disse materielle tingene», og jeg mener at både velstands nivået i Norge og den norske velferdsstatens sikkerhetsnett bidrar til at disse tingene kan glemmes. Gullestad (2002) mente at «oppnådd kjønnslikestilling» utgjør en sentral del av norsk selvforståelse, og jeg mener at en dominerende likestillingsdiskurs bidrar til nevnte tilsynelatende kjønnsnøytrale språk. Dette gjør kjønnete forventninger vanskeligere å se enn hva som var tilfelle i 1950-årene, da mange kvinner primært var husmødre mens mange menn var eneforsørgere. Dette bidrar til en situasjon hvor vi i dag aller mest legger merke til «de andres» likestillingsutfordringer (Gullestad, 2002). Ikke minst mener jeg at en viktig grunn til forsørgermaskulinitetens usynlighet handler om at den tidlige sosiologiske kvinneforskningen adopterte en forståelse av familieforsørgelse og lønnsarbeid som var basert i kvinners erfaringer mer enn i menns, samt at denne forståelsen ser ut til å ha blitt overtatt også av nordisk forskning på menn og maskuliniteter (Magnussen, 2015). Jeg mener at denne forståelsen aller mest ser ut til å være basert i *middelklasse* kvinners erfaring.

forskjeller i *hvor* kjønnede hverdagene til menn og kvinner i ulike deler av regionen er. I forbindelse med arbeidet med den nevnte 2005-rapporten (Magnussen, Mydland & Kvåle, 2005) utviklet jeg og mine medforfattere data som skulle si noe om slike variasjoner. Vi gjorde blant annet intervjuer i Farsund og Bykle – to kommuner som skåret veldig forskjellig på SSBs likestillingsindeks. Mens Bykle ifølge denne tidligere indeksen lå helt i norgesteten i likestilling, kom Farsund ut som en av Norges minst likestilte kommuner – og forskjellen i kvinners arbeidstid mellom kommunene var veldig stor.⁸ Ifølge statistikken fra SSB var disse kommunene veldig ulike når det gjaldt både kommuneøkonomi, næringsstruktur, arbeidsledighets- og uførhetsgrad, utdanningsnivå i befolkningen, barnehagedekning, kvinneandel i befolkningen og politisk stemmegivning. I denne delen av kapitlet beskriver jeg nærmere forskjellene mellom disse to kommunene som kom frem i løpet av denne forskningen. Jeg nevner også noen mulige historiske forklaringer på de nevnte forskjellene mellom Bykle og Farsund, for slik å legge til rette for videre refleksjon over likestillingsforskjeller internt i agderregionen og deres mulige historiske årsaker. Disse forklaringene ble vi presentert for under forskningen, eller da vi presenterte denne for politikere og byråkrater i de ulike kommunene vi gjorde forskningen vår i.

Vår gjennomgang av statistikk i forbindelse med forskningen som formidles i nevnte 2005-rapport viste at Bykle kommune hadde eksepsjonelt høye frie inntekter sammenlignet med andre kommuner på Agder, mens Farsund lå rundt fylkesgjennomsnittet i daværende Vest-Agder. Den gode kommuneøkonomien bidro antakeligvis til at Bykle hadde en særlig høy andel av arbeidsstyrken ansatt i offentlig sektor. Farsund, derimot, hadde færre arbeidsplasser i offentlig sektor enn gjennomsnittet for Vest-Agder. I Bykle ble vi fortalt at kommunen i stor grad tilbød fulltidsstillinger i offentlig sektor. Vi ble også fortalt at barnehagene i kommunen hadde

---

8 I Bykle var faktisk flere kvinner enn menn yrkesaktive da vi skrev 2005-rapporten, noe som var veldig atypisk i agdersammenheng. I 2018 var Bykle fremdeles den kommunen på Agder med den laveste andelen kvinner som jobber redusert, mens mange bygdekommuner hadde større andeler kvinner som jobber redusert enn hva Farsund hadde. Farsund var imidlertid fremdeles en av de kommunene på Agder hvor *forskjellen* i menns og kvinners deltidsarbeid var høyest. Det var altså en av kommunene i landsdelen hvor kjønnsforskjellen i arbeidstid var størst (se tabell 4 i dette kapitlet).

pedagoger i assistentstillingene sine, samt at kapasiteten til å kunne ta imot barn var så god at foreldre kunne søke om barnehageplass den ene dagen og møte opp med barnet/barna den neste. Barnehagedekningen i Bykle var også eksepsjonelt høy i agdersammenheng. Situasjonen fremstod som veldig annerledes i Farsund. Kommunen hadde mye lavere barnehagedekning enn hva som var tilfelle i Bykle, og også betraktelig lavere enn gjennomsnittet for Vest-Agder, og vi fikk høre om en ny barnehage i kommunen som hadde utlyst stillinger og fått 115 kvinnelige søkere til disse. I Farsund var det også flere kvinner som snakket varmt om å være mye hjemme med barn som fortalte at de ville tatt imot et jobbtilbud fra denne barnehagen om de hadde fått det, også selv om de ble tvunget til å jobbe fulltid. Dette var ett av flere tegn som kunne tyde på at der var en del skjult arbeidsledighet i Farsund. Dette funnet viste også at kvinnene vi intervjuet kunne begrunne det å være hjemme med barn eller jobbe redusert ved å referere til «barns beste» fordi dette satte dem i en verdig fortellerposisjon, mens deres valg i praksis også viste tegn til å være formet av for eksempel mulighetene som det lokale arbeidsmarkedet tilbød.

Når det kom til næringsstruktur, viste statistikken fra SSB at Bykle hadde langt flere arbeidsplasser innen tertiærnæringer (mye på grunn av vinterturisme) enn Farsund hadde, mens en mye større andel av arbeidsplassene i Farsund var innenfor industribedrifter. Dette betød antakeligvis mye for forskjellene i kvinners yrkesaktivitet mellom de to kommunene. I Bykle var der også et betydelig kvinneoverskudd i befolkningen, noe som var veldig atypisk sett i forhold til andre innlandskommuner på Agder. Mye av dette kan antakeligvis forklares med et godt arbeidsmarked innenfor reiselivsnæringen i Bykle. Flere vi snakket med forklarte at kommunen hadde netto tilflytting, og at veldig mange av de som kom flyttende, kom nettopp fordi de hadde fått jobb der. Alt i alt så det altså ut til at Bykle hadde et lokalt arbeidsmarked med mange jobber som kvinner tradisjonelt har orientert seg mot, både i offentlig og privat sektor, mens dette ikke syntes å være tilfelle i Farsund. En slik konklusjon støttes også av at Farsund hadde en veldig lav kvinneandel i sin befolkning, ikke minst sammenlignet med andre bykommuner langs kysten. Det er ikke usannsynlig at få arbeidsplasser som kvinner

tradisjonelt har orientert seg mot bidro til å gjøre Farsund til en relativt lite attraktiv bokommune for kvinner. De vi snakket med i kommuneadministrasjonen i Farsund og lokal industri la selv stor vekt på mangelen på såkalte kompetansesarbeidsplasser i kommunen når de skulle forklare det sterkt kjønnsdelte lokale arbeidslivet. Samlet sett har kvinner høyere utdanning enn menn, og utdanningsnivået blant befolkningen i Bykle var også betraktelig høyere enn hva som gjaldt for Farsund. Det skal også sies at selv om arbeidsledigheten ikke var særlig høy da vi gjorde våre intervjuer i Farsund, ble vi fortalt at de mange industriarbeidsplassene gjorde at ledigheten kunne svinge ganske mye – i tråd med internasjonale konjunkturer. Bykle fremstod altså også som å ha et mer stabilt arbeidsmarked enn det Farsund hadde. Ikke minst er det grunn til å tro at der alt i alt ofte var forskjeller mellom å jobbe fullt i Farsund og å jobbe fullt i Bykle. Mye av industrien i Farsund så ut til å være preget av de mange utenlandske eierne. En del menn fortalte for eksempel at de måtte være tilgjengelige på tidspunkter hvor kollegaer i andre land var på jobb, og at det var upopulært å være hjemme med syke barn. Det kan tyde på en kultur hvor menn forventes å være i konstant kroppslig beredskap for jobben (Lilleaas, 2003). Representanter for Bykle kommune, på sin side, fortalte at de prøvde å legge til rette for fleksibilitet i form av for eksempel hjemmekontor dersom ansatte hadde syke barn. Vi vet ikke noe om hvordan dette forholdt seg i turistnæringen, men at kvinner utgjorde en så stor del av arbeidsstyrken i Bykle betød antakeligvis uansett en høyere toleranse for å kunne tilpasse lønnsarbeidet etter familiebehov enn hva som var tilfelle i Farsund.

Samtidig som der syntes å være en del økonomiske og arbeidslivsmessige årsaker til at Bykle og Farsund skåret så ulikt på likestilling da jeg og mine medforfattere skrev nevnte rapport i 2005, var der også noen statistiske tegn til kulturforskjeller mellom de to kommunene. Mens det store innslaget av industriarbeidsplasser kunne ført til en stor andel stemmer til politiske partier på venstresiden av den politiske aksene i Farsund, var dette ikke tilfelle. I stedet utmerket kommunen seg ved å være den kommunen på Agder som hadde høyest andel stemmer til enten Høyre eller Fremskrittspartiet. Bykle, på sin side, utmerket seg ved å være en kommune med relativt lav andel stemmer til partier i det

politiske sentrum og på borgerlig side, sammenlignet med andre agderkommuner. Til tross for slike statistiske tegn på kulturforskjeller, var det likevel fascinerende å *oppleve* noen av disse forskjellene i intervjuene jeg og kolleger gjorde. Vi dro rett fra intervjuing i Farsund til intervjuing i Bykle, en geografisk distanse vi la bak oss ved en biltur på rundt tre timer. Barndoms- og morsidealene i de to kommunene fremstod imidlertid som fundamentalt forskjellige, og det som fremstod som selvsagt, naturlig og bra i den ene kommunen ble ikke en gang nevnt i den andre. Mens mange kvinner i Farsund for eksempel var opptatt av å legitimere at de i det hele tatt gjorde *noe* lønnsarbeid, og ikke var hjemme på fulltid, tok kvinnene vi intervjuet i Bykle fulltidsarbeid som en selvfølge. Flere av dem kikket spørrende på oss når vi spurte hvorfor de jobbet fullt – ikke ulikt mange menn vi stilte det samme spørsmålet til. Og mens en del kvinner i Farsund snakket om foreldre (mødre) som hadde barna i barnehage på fulltid i harde ordelag, hørte vi ingen slike beskrivelser i Bykle.

Diskusjonene som kom i kjølvannet av disse intervjuene, når dataene og våre foreløpige analyser ble presentert for kommunestyrene og byråkrater i de to kommunene, handlet i stor grad om lange historiske linjer. I Farsund mente flere at en husmorkultur hadde «satt seg» på grunn av god husholdningsøkonomi historisk sett. Dette hadde etter sigende gjort at mange gifte kvinner, selv om mange av deres ektemenn var mye borte på grunn av skipsfart, slapp å ta lønnet arbeid, men i stedet viet seg til religiøst frivillig arbeid, for eksempel knyttet til misjons- og avholdssaken. Idealet om den funksjonsdelte kjernefamilien med hjemmевærende mor og eneforsørgende far – et ideal som vokste i styrke i Vesten fra midten av 1800-tallet og stod sterkt i Norge allerede på 1920-tallet – var opprinnelig overklassens idealer (Haavet, 1991; Seccombe, 1993), og enkelte vi snakket med i forbindelse med forskningen vår omtalte Farsund som en by som tidligere hadde et «aristokrati» knyttet til skipsfart.

I Bykle ble det sagt at husholdningsøkonomien før kraftutbyggingen var så dårlig at ingen hadde råd til å la være å jobbe, og at både menn og kvinner jobbet hardt på små gårdsbruk. Da kraftutbyggingen kom, kommunens inntekter økte enormt og det ble etablert mange stillinger i offentlig sektor lokalt, gikk kvinnene visstnok rett fra gårdsarbeid og inn i slike jobber. Dermed var der ingen husmorperiode i Bykle, mente

flere. I tillegg mente en del informanter i Bykle, men også i Åmli, at agderkommunene som ligger lengst fra kyststripa er mer likestilte fordi disse gjennom historien ikke ble så preget av de religiøse tenkemåtene og praksisene som preget «bibelbeltet» langs kysten av Agder.⁹ Tidligere forskning har vist at det nettopp er kyststrøkene på Agder som er aller mest preget av religiøs (kristen) aktivitet (Repstad, 2002). I rapporten fra 2005 spurte jeg og mine medforfattere om dette kunne være noe av grunnen til at en del bykommuner på Agder hadde ganske lav yrkesaktivitet og arbeidstid for kvinner, sett opp mot de relativt mangfoldige arbeidsmarkedene mange av disse byene tross alt har, sammenlignet med mange bygdekommuner. Vi spurte også om dette kunne være en grunn til at byenes pendlingsomland kunne se ut til å være aller minst likestilte når det kom til yrkesaktivitet og arbeidstid – fordi folk i disse delene av Agder kanskje delte mange av de samme idealene som folk i bykommunene, og samtidig hadde mindre og langt mer ensidige lokale arbeidsmarkeder. Våre intervjuer tydet på at kvinner var mindre pendlingsvillige enn menn, og dette kunne i så fall også bidra til å forsterke en slik tendens.

Avslutning

Statistikken og forskningen jeg har gått gjennom i dette kapitlet gir god grunn til å tro at både regionale særtrekk ved Agder og variasjoner innad i landsdelen når det kommer til kjønne hverdagsliv og likestilling har mye med økonomi, næringsstrukturer og arbeidsmarkeder å gjøre. Slike strukturerende krefter former de valgene folk tar i forhold til arbeid «ute» og hjemme, og vi finner også ulike idealer og praksiser knyttet til barn- dom, foreldreskap og familieliv i ulike sosiale lag (Lareau, 2003; Stefansen, 2011). Samtidig tyder også statistikken og forskningen jeg har gått gjennom på at vi har god grunn til å tro at både regionens særtrekk og interne variasjoner har å gjøre med kulturforskjeller som ikke uttømmende kan

---

9 Det skal nevnes at vi ble fortalt at der var en del kristne miljøer også i Bykle kommune. De vi snakket med om dette kunne imidlertid ikke se noen koblinger mellom kristen religiøs aktivitet og kvinners arbeidstid ved at kvinner som var aktive i religiøs aktivitet oftere enn andre kvinner jobbet redusert eller var hjemmeværende. I samtaler og intervjuer i Farsund kom vi ikke inn på religiøsitet.

forklares med klasseforskjeller. Mye tyder på at slike kulturforskjeller blant annet kan ha med religiøst liv på Agder å gjøre. I neste kapittel skriver Bjørg Seland om nettopp dette, ved hjelp av historisk forskning. Samtidig bidrar Seland til å ytterligere øke kompleksiteten i refleksjonene rundt hva som har gjort Sørlandet til et likestillingsmessig annerledesland i norsk sammenheng. Det gjør hun ved å bringe inn enda flere trekk ved Agder og landsdelens befolkning som kan se ut til å ha spilt en rolle for dette gjennom historien.

Litteratur

- Blekesaune, M. (2012). Kjønnroller og uførepensjonering. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 53(1), 34–48. <https://www.idunn.no/tfs/2012/01/arto7>
- Brandth, B. & Kvande, E. (2003). *Fleksible fedre. Maskulinitet, arbeid, velferdsstat*. Universitetsforlaget.
- Ellingsæter, A. L. (1998). Dual breadwinner societies. Provider models in the Scandinavian welfare states. *Acta Sociologica*, 41(1), 59–76. <https://www.jstor.org/stable/4201061>
- Ellingsæter, A. L. (2005). De «nye» mødrene og remoralisering av moderskapet. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 22(4), 373–382. https://www.idunn.no/nnt/2005/04/de_nye_modrene_og_remoralisering_av_moderskapet
- Gullestad, M. (2002). *Det norske sett med nye øyne: Kritisk analyse av norsk innvandringsdebatt*. Universitetsforlaget.
- Haavet, I. E. (1991). Et respektabelt liv – arbeiderfamiliene og arbeiderbevegelsen under industrialiseringsprosessen. I B. G. Alver, L. Mikaelsson & I. Blom (Red.), *KvinneMinnebok til Ida Blom på 60-årsdagen, 20. februar 1991* (s. 105–124). Universitetet i Bergen, Senter for humanistisk kvinneforskning.
- Kjeldstad, R. & Kristiansen, J. E. (2001). Constructing a regional gender equality index: Reflections on a first experience with Norwegian data. *Statistical Journal of the United Nations Economic Commission for Europe*, 18(1), 41–49. <https://doi.org/10.3233/SJU-2001-18103>
- Kitterød, H. R. & Rønsen, M. (2012). Kvinner i arbeid ute og hjemme. Endring og ulikhet. I A. L. Ellingsæter & K. Widerberg (Red.), *Velferdsstatens familier. Nye sosiologiske perspektiver* (s. 161–190). Gyldendal Akademisk.
- Lareau, A. (2003). *Unequal childhoods class, race, and family life*. University of California Press.
- Leira, A. (2006). Parenthood change and policy reform in Scandinavia, 1970s–2000s. I A. L. Ellingsæter & A. Leira (Red.), *Politicising parenthood in Scandinavia*.

- Gender relations in welfare states* (s. 27–52). Policy Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qgtw3.7>
- Lilleaas, U.-B. (2003). *Fra en kropp i ustand til kroppen i det moderne* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Oslo.
- Lima, I. & Jensen, R. S. (2012). Arbeidsdeling hjemme: hvilken betydning har livsfase, yrkestilknytning, sosial klasse og bosted? I T. Hansen & B. Slagsvold (Red.), *Likestilling hjemme* (NOVA rapport 8/2012, s. 43–92). http://nova.no/asset/5912/1/5912_1.pdf
- Magnussen, M.-L. (2012). *Likestilling på Agder 2000–2010* (Prosjektrapport nr. 1/2012). Agderforskning.
- Magnussen, M.-L. (2015). *Familieforsørgelse i menns hverdag* [Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo]. DUO vitenarkiv. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-52713>
- Magnussen, M.-L., Mydland, T. S. & Kvåle, G. (2005). *Arbeid ute og hjemme. Sørlandske mødres valg og vurderinger* (Rapport fra prosjektet Likestilling og arbeidsliv på Agder). Agderforskning. <https://senterforlikestilling.org/wp-content/uploads/2010/08/Arbeid-ute-og-hjemme-S%C3%B8rlandske-m%C3%B8dres-valg-og-vurderinger.pdf>
- Magnussen, M.-L., Repstad, P. & Urstad, S. (2012). Skepsis til likestilling på Sørlandet – et resultat av religion? *Tidsskrift for kjønnsforskning*, 36(3/4), 204–222. https://www.idunn.no/tfk/2012/03-04/skepsis_til_likestilling_p_srlandet_-_et_resultat_av_rel
- Repstad, P. (2002). Mellom inderlighet og spissborgerskap. En samfunnsforsker ser på Sørlandspietismen. I H. Inntjore (Red.), *Agderkirken* (Skriftserien, nr. 83). Høgskolen i Agder.
- Secombe, W. (1993). *Weathering the storm. Working-class families from the industrial revolution to the fertility decline*. Verso.
- Senter for likestilling. (2016). *Likestillingsmonitor Agder. 2008–2015*. Universitetet i Agder. <https://senterforlikestilling.org/wp-content/uploads/2017/01/Likestillingsmonitor-2008-2015-high.pdf>
- Smith, D. E. (2005). *Institutional ethnography. A sociology for people*. AltaMira.
- Solheim, J. (2007). *Kjønn og modernitet*. Pax.
- Statistisk sentralbyrå. (2019, 5. desember). *Indikatorer for kjønnslikestilling i kommunene* [Statistikk]. <https://www.ssb.no/befolkning/statistikker/likekom>
- Stefansen, K. (2011). *Foreldreskap i småbarnsfamilien. Klassekultur og sosial reproduksjon* [Doktorgradsavhandling], Universitetet i Oslo. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-30380>
- Aarseth, H. (2008). *Hjemskapingens moderne magi* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Oslo.

KAPITTEL 8

Konservative holdninger til likestilling på Sørlandet: noen kulturhistoriske aspekter

Björg Seland

Agder skårer svakt i all statistikk som måler likestilling mellom kjønn i Norge. Fra den første «likestillingsindeksen» ble presentert i 1999, og i seinere år gjennom «indikatorer for kjønnslikestilling i kommunene», har denne landsdelen ligget på bunnplass.¹ Den som leter etter forklaringer på dette, må selvsagt vurdere et større bilde, der skiftende vilkår for økonomi og næringsliv har skapt de grunnleggende betingelsene. Men selv når hensynet til slike forhold er lagt inn i sammenligningsgrunnlaget, skiller Agder seg ut. Sørendingene synes å stå for en konservatisme en vanskelig kan forklare uten å søke mot mindre håndgripelige faktorer, som kultur og mentalitet.

Litt for ofte ser vi at religion får stå som forklaring på 'alt som er galt' i agderfylkene: Det må være den sørlandske pietismen som ennå hemmer sosial endring og ønskelig utvikling. Mediene har i høy grad bidratt til lettbeinte fortolkninger av denne typen. Slike kjappe koplinger kan skygge for utsyn til et videre og mer komplekst felt av påvirkningsfaktorer, ikke minst når det gjelder holdninger til likestilling.² Sosiolo-

---

1 Referer til Statistisk sentralbyrås målesystemer, se Magnussens kapittel i denne antologien. Praktisk avklaring: 1) Statistikk det vises til, bygger på fylkes- og kommuneinndelingen før 2020; den gamle fylkesinndelingen er derfor lagt til grunn for omtale av regionale forskjeller i dette kapitlet. 2) Begrepet likestilling er i dette kapitlet gjennomgående brukt om likestilling mellom kjønn.

2 Ryen 2002

giske studier på internasjonalt plan viser like fullt at religiøst engasjement generelt henger sammen med konservatisme i synet på kjønnsroller.³ Som May-Linda Magnussen viser i sitt kapittel i denne antologien, har flere samfunnsfaglige studier i seinere tid dokumentert slike sammenhenger også i norsk og sørlandsk kontekst.⁴

Kjønnsperspektiver er etter hvert blitt mer integrert i historiefaglig forskning, men så langt har historikere vist liten interesse for det religiøse feltet. Noe har vi likevel å bygge på, og med tilfang fra religionssosiologisk og kirkehistorisk litteratur har vi et visst grunnlag for innsikt. I dette kapitlet vil jeg søke å utdype forståelsen av kristelige kjønnsrollemønstre på 1800- og 1900-tallet, og trekke noen linjer fram mot vår tid. Videre vil jeg vise til noen særtrekk ved sørlandsk kulturhistorie som kan bidra til å forklare at konservative holdninger til likestilling så sterkt har holdt stand nettopp i denne landsdelen. Jeg vil også knytte an til noen spørsmål som sosiologer på mer generell basis har stilt om religiøse kjønnsregimer i dagens vestlige samfunn: Hvorfor er det slik at kvinner i visse miljøer ennå ser ut til å ville tilpasse seg konservative normer?

Historisk bakgrunn og sentrale begreper

Den kristelige lekmannsbevegelsen har en historie som går tilbake til 1790-tallet, da bondesønnen Hans Nielsen Hauge trådte fram som leder for en folkelig opposisjon innenfor statskirken. Etter at konventikkelplakaten var opphevet i 1842, sto lekfolket fritt til å danne sine egne sammenslutninger på basis av den offentlige kirkens lutherske lære. Da Stortinget tre år seinere vedtok den første dissenterloven, lå veien åpen for å danne frikirkelige samfunn.

De kulturelle bindingene var likevel så sterke at størstedelen av lekfolket valgte å organisere seg i frivillige organisasjoner innenfor statskirken. I første omgang var engasjementet knyttet til ytre misjon, i samtiden kjent som «hedningemisjon». Fra om lag 1860 vokste interessen

3 Woodhead 2007

4 De mest relevante samfunnsfaglige studiene fra Agder er publisert i Ellingsen & Lilleaas 2010; Magnussen & Repstad 2010; Magnussen, Repstad & Urstad 2012. Se også Magnussens kapittel i denne antologien.

for indre misjon, der målet var å motvirke sekularisering og fremme en mer inderliggjort kristentro i Norge. Lekmannsrørsla hadde oppslutning i alle deler av landet, men kom på særeget vis til å prege kultur og samfunnsliv i de sørlige og vestlige kystområdene.⁵

I en tidlig fase var lekmannsrørsla inspirert av tysk pietisme. Mot slutten av århundret kom impulsene i sterkere grad fra britiske og anglo-amerikanske vekkelsesmiljøer. Mens pietismen tradisjonelt hadde forkynt en tung og møysommelig vei til salighet, presenterte 1800-tallets britiske og amerikanske predikanter et frelsesbudskap som dempet truselen om Guds dom og framhevet håpet om nåde. Slik senket de terskelen for den enkelte som søkte vekkelsesflokkens fellesskap. Disse *nyevangelismens* predikanter dyrket også en særlig pågående form for agitasjon. Med dette sporskiftet i norsk vekkelsekristendom kom også det brede gjennombruddet for lekmannsbevegelsen.⁶

Lokalt var de kristelige foreningene organisert innenfor den kirkelige menigheten. Men med bedehuset som ramme for et tettere fellesskap, markerte lekfolket seg som en eksklusiv flokk av «rettroende». De holdt fast ved en pietisme de så som sannere og renere enn den trosforkynnelsen kirken i alminnelighet sto for. På det lokale nivået kunne foreninger tilsluttet ulike misjonsorganisasjoner gå sammen om visse tiltak – eller de profilerte seg i mer eller mindre skarp konkurranse med hverandre.⁷

Begrepene lekmannsrørsla, lekmannsbevegelsen og misjonsbevegelsen blir i dette kapitlet brukt synonymt, som felles benevnelser for kristelige organisasjoner som arbeider for ytre og indre misjon.⁸ Alle organisasjonene hadde i utgangspunktet retningslinjer som tilsa at bare menn skulle tilkjennes fulle medlemsretter. Gjennom 1900-tallet har de stegvis og med ulik progresjon også gitt kvinner stemmerett. Spørsmål om valgbarhet

5 Seland 2020; Seland & Aagedal 2008

6 Seland & Aagedal 2008: 29–30

7 Seland 2006: 271 ff.

8 De største organisasjonene er *Det Norske Misjonsselskap* (NMS) stiftet 1842, *Det Norske Lutherske Indremisjonsselskap* (IM) stiftet 1891, *Norsk Luthersk Misjonssamband* (NLM) stiftet 1891 og *Det Vestlandske Indremisjonsforbund* (DVI) stiftet 1898. DVI endret i 2000 navn til Indremisjonsforbundet (ImF); IM ble i 2001 fusjonert med mindre organisasjoner i *Normisjon*; NLM ble stiftet under navnet *Det norske Lutherske Kinamisjonsforbund*, navneendring 1949.

har vært mer problematisk. Enkelte misjonsorganisasjoner har ennå i dag formelle barrierer mot full kjønnsmessig likestilling.⁹

I vår tid er «kristne organisasjoner» blitt den vanlige betegnelsen for frivillige sammenslutninger som uttrykkelig erklærer kristne verdier som fundament for sin virksomhet. I tidligere faser av lekmannsrørslas historie ble tilsvarende sammenslutninger omtalt som «kristelige». Når jeg velger å nytte den opprinnelige benevnelsen, er det fordi den har autentisitet for størstedelen av 1800- og 1900-tallet, og fordi det gjelder en avgrenset flokk av kristne, samlet om en pietistisk trostolkning.

Både av faglige og praktiske grunner er det empiriske grunnlaget for denne framstillingen stort sett avgrenset til bedehuskulturen. Den har jo også i historisk perspektiv stått for det mest dominerende kristelige innslaget på Agder, som i landet for øvrig. Frikirkene – her brukt som felles benevnelse for kristne trossamfunn utenfor statskirken – får dermed mindre oppmerksomhet. Norsk frikirkelighet ble i hovedsak et urbant fenomen med særlig gjennomslag i de sørøstlige delene av landet. Vi skal likevel merke oss at frikirker i nyere tid ser ut til å være sterkere preget av konservative holdninger til likestilling enn det som er gjengs i statskirkelige lekmannsmiljøer.¹⁰

Bedehuskulturen var utbredt over store deler av landet, så hvorfor skulle Agder skille seg så tydelig ut ved en kristelig kulturarv? Før vi går videre vil jeg pirke litt i forestillingene om Agder som ‘annerledeslandet’ – For hvor avvikende var og er egentlig sørlendingene, om vi sikter langs andre linjer enn å sammenligne denne landsdelen med landet for øvrig?

Agder som del av bibelbeltet

I de samfunnsfaglige undersøkelsene om religion og kjønnsroller på Sørlandet, blir denne landsdelen satt opp mot gjennomsnittsverdier for landet, sett under ett. Dette skyldes nok langt på vei at engasjerte forskere har sørget for å framskaffe mer detaljert informasjon om forhold i agderfylkene enn det som umiddelbart er tilgjengelig for andre regioner. På et

9 Om kvinners medlemsretter i misjonsorganisasjonene, se Norseth 2007.

10 Ellingsen & Lilleaas 2010; Magnussen & Repstad 2010

Det norske «bibelbeltet»

generelt plan reflekterer forskerne også over at dette kan føre til misvisning; de mener likevel det samlede materialet bekrefter bildet av Agder som landets mest konservative landsdel når det gjelder likestilling mellom kjønn.¹¹

Hvordan får vi dette til å passe med at Rogaland historisk sett var kjerneområde og spredningssenter for den folkelige pietismen som også sørlendinger i sin tid ble grepet av?¹² Fra 1840-tallet hadde Stavanger vært hovedsete for ytre misjon. Da indremisjonen fra om lag 1870 fikk vind i seglene, var det «vekkelsespresten» Lars Oftedal (1838–1900) fra Stavanger som førte an. Gjennom bølgene av massevekkelse som gikk over landet fra ca. 1870 og fram til mellomkrigstiden, fikk lekmannsbevegelsen stadig bredere oppslutning. Med basis særlig i indremisjonens organisasjoner ble den moderne bedehuskulturen skapt. Kulturgeografiske kart og valgsosiologiske oversikter viser hvordan kyst-

områdene på Sør- og Vestlandet i dette tidsrommet trer fram som det norske bibelbeltet.¹³

Geografen Gabriel Øidne (1918–1991) har i den klassiske artikkelen «Litt om motsetninga mellom Austlandet og Vestlandet» skissert noen grunnleggende kulturtrekk som kjennetegner sør- og vestlandske kyststrøk.¹⁴ Gjennom kombinasjon av ulike typer kildemateriale dokumenterer han styrken i engasjementet for avholds- og misjonssaken og viser til visse valgsosiologiske mønstre.¹⁵ På Vestlandet framhever Øidne et skille mellom det han kaller «Den mørke kyststripa», der pietismen sto sterkt, og de indre fjordbygdene som sammen med østlandske fjellbygder

11 Ellingsen & Lilleaas 2010; Magnussen et al. 2012; Magnussen & Repstad 2010

12 Fossåskaret 2015; Furre 1987

13 Seland 2020; Øidne 1957/1986

14 Øidne 1986

15 Det empiriske materialet omfatter statistikk for stemmefordeling ved visse stortingsvalg i tidsrommet 1891–1953, støtte til forslaget om brennevinsforbud ved folkeavstemningene i 1919 og 1926, samt fylkesvis fordeling av støttegaver til de største misjonsorganisasjonene året 1955. Øidne (1986) viser dessuten til tall for utbredelse av misjonsforeninger og kristelige blader.

utgjorde et område preget av en mer frilynt, grundtvigiansk kristendom. De to kulturene Øidne her viser til, profilerte seg gjennom konkurrerende folkebevegelser: den kristelige lekmannsbevegelsen og norskdomsrørsla, som favnet om mållag og frilynte ungdomslag. Stilt opp mot storsamfunnets dominerende kultur er begge disse bevegelsene å se som motkulturell mobilisering.¹⁶

På lokalt nivå kan vi konstatere at tallet på aktive i religiøs foreningsvirksomhet aldri var særlig høyt. For Agder er det antydnet at det kunne dreie seg om ca. 15 prosent av befolkningen i et bygdesamfunn.¹⁷ Bedehuset hadde likevel en sentral plass i folks bevissthet, og vekkelseskristendommen fikk et gjennomslag som tenderte mot ideologisk hegemoni. Mange steder var det religiøse innslaget så sterkt integrert i felleskulturen at «[å] velja bort bedehuset var å velja bort bygda».¹⁸

Nyere samfunnsfaglige undersøkelser viser hvordan denne kulturen ennå i dag preger holdninger og levestett i sør- og vestlandske kyststrøk.¹⁹ At ikke bare Agder, men også vestlandsfylkene skårer mer eller mindre svakt på dagens statistikk for kjønnsmessig likestilling, styrker antakelsen om at religiøst engasjement må tillegges vekt som forklaringsfaktor. Men Rogaland, som en gang var den folkelige pietismens høyborg i Norge, skårer høyere enn Agder. Her kan en anta at de omfattende endringene i økonomi og næringsliv som har preget nettopp denne regionen gjennom 'oljealderen', også har bidratt til betydelige endringer i det allmenne normverket.²⁰

Agder er altså del av et videre sør- og vestlandsk kulturbelte, der 1800- og 1900-tallets folkelige pietisme har satt tydeligere spor enn i landet for øvrig. Mens bibelfundert ideologi tidlig måtte vike for sekularisert rasjonalisme i den offentlige debatten om kvinners samfunnsmessige retter og plikter, har konservativ teologisk argumentasjon langt opp mot vår egen tid gitt legitimeringsgrunnlag for bedehusets kjønnsroller.

16 Rokkan 1987: 70 ff., 116 ff., 137 ff., 219 ff.

17 Slettan 1992: 167 ff.

18 Fossåskaret 2015: 45

19 Botvar, Repstad & Aagedal 2010; Fossåskaret 2015

20 Fossåskaret 2015

Den tradisjonelle misjonskvinneollen

Kvinnene utgjorde alltid et flertall av dem som sluttet seg til lekmannsrørslas organisasjoner.²¹ Både i ytre og indre misjon var de tildelt visse arbeidsoppgaver. Kvinnene skulle først og fremst arbeide for å skaffe midler til misjonsvirksomhet og til drift av organisasjonene på sentralt og lokalt nivå. Videre var det forventet at de stilte med frivillig innsats rundt all virksomhet på bedehuset, og at de fylte benkeradene i salen når lokale og tilreisende predikanter gjestet forsamlingen. Det lå også et særlig ansvar på kvinnene for å vise omtanke for mennesker som trengte støtte i en vanskelig livssituasjon.²²

Gjennom de mange håndarbeidsforeningene de dannet på lokalt nivå – kjent som kvinnemisjonsforeninger – drev de salg og utlodning av egenproduserte søm- og strikkevarer. Slik klarte de å skaffe en hoveddel av inntektsgrunnlaget for misjonsorganisasjonene.²³ Disse kvinneforeningene kunne ha tilknytning til en bestemt misjonsorganisasjon, men ofte ser vi at de ønsket å dele midlene de skaffet mellom flere formål og organisasjoner.²⁴

Kvinneforening i Våge, Spangereid. Fotograf ukjent, sannsynlig datering 1907.
Foto: Lindesnes Bygdemuseum/Agderbilder.no

21 Slettan 1998: 91

22 Seland 2009

23 Se Tjelle 1999 om kvinnes innsats for økonomien i Det Norske Misjonsselskap (NMS).

24 Seland 2006: 299–300

Det er slik vi kjenner den tradisjonelle misjonskvinnerollen: praktisk tjeneste i underordnede posisjoner. Men når vi ensidig fokuserer på bedehusregimet, glemmer vi lett at den kristelige kulturen lenge samsvarte med storsamfunnets allmenne kjønnsrollepraksis. En utbredt motvilje mot å la kvinner tre fram i offentligheten ble ganske selvfølgelig overført til de frivillige organisasjonenes arenaer, der talerstol og lederskap uten videre ble sett som mannens domene.²⁵ Så fikk nok budet om at kvinner skulle «tie i forsamlingen» sterkere vekt på bedehuset, der slike normer fortsatt ble sett som del av en gudgitt orden.

Det er likevel verd å nevne at Det Norske Misjonsselskap (NMS) alt i 1904 ga kvinnene stemme- og representasjonsrett – ni år før norske kvinner fullt ut ble tilkjent statsborgerlig stemmerett. På den annen side kan en vise til avholdsørsla, som også var en bevegelse med sterk oppslutning blant kvinner. Her åpnet Det Norske Totalavholdsselskap (DNT) allerede på 1880-tallet åpnet for full likestilling, både når det gjaldt stemmerett og valgbarhet.²⁶ Hang til bokstavtro bibeltolking er nok en viktig grunn til at misjonsorganisasjonene sakk akterut på dette feltet.

Ute på misjonsmarkene ble forbudet mot at kvinner fikk drive forkynelse utfordret, og pragmatiske hensyn kunne tvinge organisasjonenes lederskap til å gå med på kompromisser.²⁷ Over tid ser vi en viss oppmyking også i den hjemlige virksomheten. Men det tradisjonelle samfunnets komplementære oppfatning av mans- og kvinnerollen står ennå sterkt i organisasjonenes interne arbeidsdeling, og prinsippet om kvinnens underordning under mannen er videreført langt opp mot vår egen tid. Etter hvert som allmenne moderniseringsprosesser utfordret denne tenkemåten, måtte den kristelige kulturen i stadig sterkere grad framstå som en forskansning av foreldede rollemønstre.

Sett i tilbakeblikk kan en spørre hvordan bedehusets kvinner kunne avfinne seg med et kjønnsregime som så sterkt markerte seg som avvik fra samfunnsutviklingen for øvrig. Hvordan formet de sine virkefelt? Var de faktiske grensene for handling og utfoldelse videre enn det vi i første omgang forestiller oss?

---

25 Hagemann 1999

26 Fuglum 1972: 116 ff., 324

27 Predelli 1998

Myndige religiøse kvinneroller

I misjonsorganisasjonenes arkiver er kvinnene nesten usynlige – unntaket er regnskapsbøkene, der håndarbeidsforeningene ruver i listene over innkomne bidrag.

Men bedehusets historieforvaltere har også samlet et rikt tradisjonsmateriale som gir innblikk i lokalt foreningsliv bak de formelle organisasjonsstrukturene.²⁸ Når dette stoffet formidles i bøker og tidsskrift utgitt på misjonsbevegelsens egne forlag, bærer framstillingen naturlig nok preg av behovet for å forme et kollektivt minne som – slik sosialantropologen James Wertsch uttrykker det – kan skape en tjenlig fortid (*a usable past*).²⁹ Lest med kildekritisk distanse kan dette materialet like fullt gi verdifull innsikt, ikke minst om kvinnenes handlingsrom på lokalt nivå. For her finner vi mange fortellinger om navngitte kvinner som – nesten til overmål – skulle hylles og hedres.

Med bakgrunn i denne typen minnemateriale har jeg i en tidligere studie skissert tre idealtypiske posisjoner misjonsbevegelsens kvinner kunne innta.³⁰ *Den tradisjonelle misjonskvinne*rollen har vi alt vært inne på. Den var knyttet til håndarbeidsforeningene og til støtte for virksomheten på det lokale bedehuset. Dette var den mest alminnelige kristelige kvinne-rollen. Men etter hvert kan vi også identifisere et mindre gruppe som fylte *formelle eliteposisjoner*. Det dreier seg dels om kvinner som skulle støtte mannlige misjonærer i utetjeneste, dels om lønnede verv i organisasjonenes hjemlige virksomhet. Da gjaldt det gjerne diakonalt arbeid eller sekretærtjeneste rettet mot kvinneforeninger og barnelag.³¹

I tillegg møter vi en liten, men markant gruppe jeg plasserer i kategorien *uformelle eliteposisjoner*. Det dreier seg om kvinner som på ulike måter har vært framtreddende i sine lokalsamfunn, selv om virksomheten de drev ikke var legitimert gjennom formaliserte verv. Uten å markere

---

28 En sentral kilde er bokserien *Kristenliv*, utgitt av Norsk luthersk Misjonssamband (NLM) i perioden 1948–1965 (Bergen: Lunde & Co.). Hver bok dekker en eller flere av NLMs kretser. Selv om forfatterne hevder de har hatt et ønske om å formidle overlevert tradisjonen i lekmannsbevegelsen på tvers av organisatoriske grenser, ligger tyngdepunktet i NLMs miljøer.

29 Wertsch 2002

30 Seland 2009

31 Se Predelli 1998; Tjelle 1999

seg som opposisjonelle har disse kvinnene skaffet seg et større handlingsrom enn hva bedehusets normer skulle tilsi. De kunne tillate seg å stille kritiske spørsmål til mannlige ledere; de djerveste kunne sågar utfordre både prest og predikant i teologiske spørsmål. En sjelden gang finner vi også fortellinger om kvinner som på visse vilkår har fått aksept for å opp- tre som predikanter.

Det var helst ugifte kvinner som inntok slike uformelle eliteposisjoner. Fristilt fra arbeid og omsorg i en familie hadde de selvsagt større muligheter til å velge andre livsoppgaver, og til å vinne sosial aksept for sine valg. Ofte drev de sin kristelige tjeneste med bakgrunn i et yrke som ga dem brede kontaktflater. Det kunne for eksempel være kvinner som livnærte seg ved søm. Om de drev egen systue eller flyttet rundt til kunder i private hjem, kunne de kombinere praktisk arbeid med sosial omgang og målbevisst religiøs påvirkning. I andre tilfeller kunne det være arbeidsplass i en landhandel eller på et meieri som var basis.

Både gifte og ugifte kvinner kunne gå inn i selvpålagt diakonal tjeneste. Ved å ta på seg pleie av gamle og syke, og ved å støtte familier og enkeltmennesker som av ulike grunner slet tyngre enn andre, kunne de over tid opparbeide velvilje og respekt for sin gjerning. Noen av disse fikk en nesten opphøyd posisjon i sine lokalsamfunn. Filantropisk innsats kombinert med en form for privat sjelesorg ser ut til å være et kjennetegn ved virksomheten disse kvinnene drev.

I bedehuskulturens fortellinger finner vi ikke sjelden omtale av «bønnekvinner» – en benevnelse man brukte om kvinner man mente hadde særlige evner til å få Gud i tale. En kunne ha et forsterket håp om bønnesvar når disse kvinnene ba for syke, ba om god grøde i landbruket eller om beskyttelse for mennene som var ute på havet. En god bønnekvinn ville også be om at de «verdslige», de som ikke hørte til bedehusflokkene, måtte bli ledet til omvendelse og 'rett tro'. Bønnekvinnene kunne dessuten nyte generell tillit som rådgivere; ofte var de anerkjent som særlig dyktige også i praktisk arbeid.

Bedehusets tradisjonsformidling gir altså rom for en rekke fortellinger om selvstendige og sterkt motiverte kvinner som har forvaltet betydelig religiøs makt. Uten å opponere åpent, opptrådte de på flere vis grenseoverskridende innenfor et regime som forfektet kvinnens underordning

under mannen. Ettersom de ikke hadde formelle verv, er det knapt spor etter dem i organisasjonenes arkiver. Men bildene som tegnes, viser at myndige kvinneroller på visse vilkår ble idealisert i den kristelige kulturrens kollektive minne.

Status og selvbevissthet legitimert ved tro

Vi som i dag søker innsikt i 1800- og 1900-tallets kristelige kultur, har nok begrensede forutsetninger for å forstå hva troen kunne bety for den enkelte og for opplevelsen av fellesskap i disse miljøene. I pietismens univers var jordelivet ensidig sett som en «prøvelsens tid»; håpet lå i en tro som kunne bære videre til et salig etterliv. Foruten den grunnleggende læren om tro som adgang til frelse, var den lutherske kalletikken og tesen om det «allmenne prestedømmet» sterke pilarer i bedehusets teologi.³² Dette var viktig tankemateriale også for kvinnes fortolkning av sine livskår.

Kallstanken forutsetter at hvert menneske er kalt av Gud til å virke i verden. For noen kunne det dreie seg om en spesiell innsats, men for de fleste handlet det om å reise en himmel over det jevne, strevsomme livet de var henvist til å leve.³³ Her var det inspirasjon å hente både for det store flertallet av tradisjonelle misjonskvinner og for de få som tok mål av seg til å entre eliteposisjoner. Tesen om det allmenne prestedømmet hevder at den troende direkte og uten noe geistlig mellomledd kan søke Guds ord og bringe sin innsikt videre.³⁴ Med bakgrunn i denne læren kunne både menn og kvinner i lekmannsbevegelsen se seg berettiget til å utfordre presteskapets autoritet.

Både fra kirkens prekestol og i bedehusets forkynnelse kunne kvinner bli framhevet som edlere skapninger enn menn. Slike budskap kom ikke minst til uttrykk når misjonsbevegelsens kvinneforeninger skulle hylles for flid og utholdenhet.³⁵ Men ikke alle kvinner føyde seg like lett etter tradisjonelle skjema for arbeidsdeling. Sosiologen Line N. Predelli

---

³² Molland 1961: 186 ff.

³³ Molland 1961: 194–195

³⁴ Molland 1961: 197–198

³⁵ Slettan 1986: 140

har gjennomført en studie av kvinnelige og mannlige medarbeidere i tjeneste for NMS i tidsrommet ca. 1870–1910. Studien, som omfatter både hjemme- og utetjenesten, viser et sammensatt bilde. Særlig på fremmed misjonsmark kunne organisasjonsledelsens kjønnsregulerte instruksjoner oppleves som et hinder i møtet med lokal kultur. Når praktisk erfaring på visse områder støtte an mot dette regimet, kunne ledelsen se seg nødt til å godta – eller i alle fall se gjennom fingrene med – at kvinner flyttet grenser. I andre tilfeller kunne det komme til harde konfrontasjoner.³⁶

At misjonærer i utetjeneste brakte slike erfaringer til hjemlandet, har nok over tid virket inn på organisasjonenes holdninger i kjønnsrelaterte spørsmål. Bedehuset var jo heller ikke upåvirket av storsamfunnets utvikling, der lovverket utover på 1900-tallet suksessivt åpnet for økt likestilling mellom kvinner og menn. I denne perioden ble også misjonsorganisasjonenes virksomhet sterkere forgreinet; organisasjonsbyråkratiet vokste og ledelsen så seg i økende grad tjent med å engasjere kvinner til tjenester av den typen jeg tidligere har beskrevet som ramme rundt kvinner i formelle eliteposisjoner.

Hva er det med Agder?

Innenfor den langstrakte kyststripen som utgjør det norske bibelbeltet, vil det naturlig nok være skiftninger og variasjon vi ikke ser på grovtegnede kulturkart. Er det mulig å peke på trekk ved Agder som kan forklare at landsdelen peker seg ut som særlig konservativ i likestillingsspørsmål?

En anekdotisk fortelling går ut på at Gabriel Øidne etter et foredrag om det sør- og vestlandske bibelbeltet fikk spørsmål om hva som lå til grunn for det særegne ved denne kulturregionen. Øidne skal ha tenkt seg om så lenge at forventningene steg i salen: Var det nå man skulle få den altomfattende forklaringen? Da foredragsholderen endelig svarte, kom det kort: «Nei, dette er heilt uforklarleg!». Fortellingen poengterer den solide empirismen som kjennemerker Øidnes arbeid. Svaret hans – om det faktisk var dette han sa – må vi se som en humoristisk påminning om det komplekse og mangetydige som ligger i ethvert begrep om kultur.

---

36 Predelli 1998

Tilbake til spørsmålet om hvorfor nettopp Agder utmerker seg ved konservatisme i likestillingsspørsmål – En kunne være fristet til å svare som Øidne. Men jeg skal våge meg et steg videre, og peke på noen topografiske og samfunnsgeografiske strukturer som kan ha ligget til rette for en mer slitesterk kristenkonserveratisme på Sørlandet enn det vi ser i øvrige deler av bibelbeltet. Før vi går nærmere inn på disse aspektene, må vi knytte an til det vi kan se som fellestrekk ved Øidnes «mørke kyststripe».

Agder speiler ikke så klart det skarpe kulturskillet som Øidne framhever mellom ytre og indre bygder på Vestlandet (se ovenfor). Selv om pietisme og bedehuskultur også i agderfylkene fikk sterkest gjennomslag langs kysten, ble foreningslivet her mer variert enn det vi ser i vestlandske kyststrøk. Heiebygdene på Agder har også et mer bredspektret foreningsliv enn det Øidne finner i de indre fjordbygdene på Vestlandet. I indre deler av Agder har det vært mer av jevnbyrdig konkurranse mellom religiøs og frilynt foreningskultur. Dette må vi se i sammenheng med at selve assosiasjonsfenomenet – tilbøyeligheten til å danne frivillige foreninger for ulike formål – ganske seint fikk gjennomslag i disse områdene. Her vant lekmannsrørsla for alvor fram samtidig som den frilynte rørsla var på frammarsj.³⁷

Øidne går i liten grad inn på mulige årsaker til det kulturgeografiske mønsteret han dokumenterer. Han tar som utgangspunkt at de to kulturregionene han kartlegger – «Den mørke kyststripa» og «Fjell- og fjord-Noreg» – begge representerer periferiens motkulturer i opposisjon til en dominerende sentrumskultur. Når det gjelder den sør- og vestlandske kystkulturen, som vi her har valgt å kalle bibelbeltet, gir han likevel tydelige hint om en sammenheng med næringsstrukturelle forhold. Han legger til grunn at jevnbyrdighet i det økonomiske disponerer for samstemmighet i ideologisk orientering, og dermed for enhetlig kultur. Dette er en tolkning som har bred støtte – eller som ofte tas for gitt – både i samfunnsfaglig og historiefaglig litteratur.³⁸

I det historiske bildet er materiell egalitet et klart kjennetegn ved bygdeøkonomien i kyststrøkene på Agder. Her var ressursene stort sett

---

37 Seland 2006: 369 ff., 392 ff.; Try 1986

38 Seland 2020

delt på små gårdparter, og det var knapt noen grobunn for klassekonflikt. Vi skal likevel merke oss visse variasjoner fra øst til vest i landsdelen. Mens nasjonal statistikk viser at Vest-Agder rundt 1870 var det fylket som hadde mest utpreget småbruksstruktur, var ressursfordelingen i landbruket mer sammensatt i bygdene lenger øst. Forskjellene er likevel ikke større enn at Aust-Agder hadde om lag samme fordeling mellom små, mellomstore og større bruk som vestlandsfylket Hordaland.³⁹

Når det gjelder egalitet i landbruket, faller Agder altså pent inn i Øidnes klassifisering. Men det er andre sider ved økonomisk struktur som Øidnes ikke berører. Ser vi etter det særegne ved Agder, er bytettheten et iøynefallende trekk. Rogaland og Hordaland har sine urbane tyngdepunkt i Stavanger og Bergen. Foruten Arendal og Kristiansand gir den lange rekken av småbyer langs Sørlandskysten en særegen samfunnsgeografisk struktur som skiller seg ut også innenfor det sør- og vestlandske kystbeltet. Mellom byene finner vi dessuten en rekke strandsteder og uthavner med trekk av småbysamfunn.⁴⁰ Geografen Jon P. Knudsen gir dette oversiktsbildet:

Det er de klassiske kystbyene ... beliggende i to til tre mils avstand fra hverandre, med et lokalt omland av nært innland og skjærgård, et fjernere oppland bestående av dalfører og heier innover landet og en global arena som knyttet byene til det som var den viktigste næringsveien i disse byenes gullalder: handel og skipsfart.⁴¹

Her er vi ved kjernen av det som særmerker Agder: rekken av småbyer langs kysten, den topografiske strukturen som styrker tilknytningen mellom innland og kyst, den tette oversjøiske kontakten. Det her vi må se etter forklaringer på at den folkelige pietismen som gjennom generasjoner har preget hele bibelbeltet, fikk sterkere støttepunkt og mer varig innvirkning nettopp i denne landsdelen.

39 Slettan 1998: 46–47

40 Abrahamsen 2013; Knudsen 2002; Slettan 1998: 49 ff.

41 Knudsen 2002: 32

Strukturelle vilkår for kulturspredning

Den sterke veksten i norsk lekmannsrørsle kom i kjølvannet av tre omfattende vekkelsesbølger. Den første kan tidfestes til 1870-tallet, den andre og mest omfattende bølgen kom rundt år 1900, den tredje i mellomkrigstiden.⁴² Det er verd å merke seg at de første av disse bølgene i tid faller sammen med de mest hektiske fasene i emigrasjonshistorien. Utvandring og vekkelse kan ses om samtidige følger av dype sosiale endringsprosesser. Men det er også klart at mye av indremisjonens framgang var inspirert av transatlantisk kulturkontakt.⁴³

Kontakten med USA

Som vi alt har vært inne på, representerte den angloamerikanske nyevangelismen en vekkelseskristendom som både i budskap og form siktet mot å framvirke masseomvendelse. Sjøfart og emigrasjon la til rette for at sør- og vestlendinger ble eksponert for amerikansk *revivalism* i langt større grad enn nordmenn flest. At mange predikanter fra Sør- og Vestlandet selv reiste over Atlanteren for å lære, sier også sitt om spredningspotensialet for amerikanisert vekkelseskristendom i Norge.⁴⁴ Vi skal også merke oss at Agder hadde en høy andel utvandrere i forhold til folketallet, et høyt antall tilbakevendte emigranter og utbredt «Amerika-pendling» gjennom store deler av 1900-tallet.⁴⁵ Her ligger nok mye av grunnlaget for styrken som ennå manifesterer seg i sørlandsk kristenkonserverisme.

Øidnes kulturgeografiske kart profilerer regionale motsetninger i et større bilde; de viser ikke variasjoner på lavere nivå. I vår sammenheng kunne vi hatt nytte av studier som avdekker variasjon langs sentrum-periferi-dimensjonen på region- og distriktsnivå. Anvendt på Øidnes kart ville slike utdypninger uten tvil vist betydelige skiftninger i kultur innenfor den langstrakte kyststripen som inngår i bibelbeltet, og byenes rolle som sentra for kulturspredning ville tre tydeligere fram.⁴⁶

---

42 Seland & Aagedal 2008: 37 ff.

43 Seland 2013, 2020

44 Seland 2006: 284, 290

45 Slettan 1998: 28 ff.

46 Knudsen 1986

Sørlandsbyene som religiøse sentra

Internasjonale studier viser en sterk sammenheng mellom urbanisering og økende sekularisering i vestlige land. I større byer, der næringsliv og befolkning er mer mangfoldig enn i distriktene rundt, vil også ideologisk og religiøs orientering være mer pluralistisk. I kommunikasjon mellom by og omland vil dette forholdet i seg selv styrke sekularisering. Når det gjelder mindre byer, er bildet mer sammensatt. Der det er sterke religiøse miljøer i byen, og en viss ideologisk samforstand mellom disse miljøene og omgivende distrikt, vil byen i mindre grad bidra til sekularisering.⁴⁷

Trekker vi denne tendensen litt videre, er det ikke urimelig å tenke seg at små byer med tilsvarende kulturelle bånd til distriktene sågar blir aktive spredningssentra for religiøst engasjement. Når det gjelder Agder, ligger det nært å vise til Mandal som kjerneområde for indremisjon og bedehuskultur i det gamle vestfylket. Her ble det tidlig etablert en tradisjon for et årvisst stevne som «samla dei truande frå Lindesnes og heilt opp til Åseral og Eiken» rundt første helga i januar.⁴⁸ Tradisjonen for slike «helligtrekongermøter» ble holdt i hevd gjennom generasjoner. Historikeren Bjørn Slettan gir dette tidsbildet fra 1870-tallet:

I Mandal hadde dei «helligtrekongermøter» kvar 6. januar. [...] Det var gudsteneste, men samstundes marknadsdag og folkefest. Dei kom frå bygdene vidt omkring, så det var vanskar med å få inn hestar og folk for natta. Motiva for å samlast kunne vere så ymse; butikkane og skjenkestadene hadde òg godt besøk. Men det var likevel det kristelege innhaldet som var sentrum i det heile. Den store kyrkja i byen kunne romme over 1800 menneske, men denne dagen var det ikkje ståplass ledig.⁴⁹

Oversjøisk kulturkontakt inspirerte også til tidlig etablering av frikirkelighet. Som tidligere nevnt kom frikirkene alt i alt til å stå tallmessig svakt i Norge. Men Aust-Agder skiller seg alt tidlig på 1900-tallet ut med en

47 Knudsen 1986

48 Handeland 1948, passim, sitat: 62

49 Slettan 1998: 91

oppslutning langt over gjennomsnitt for riket. Her trer Arendal fram som sentrum for frikirkelige bevegelser.⁵⁰

Styrke i organisering og tilpasning over tid

Så langt kan vi altså peke på historisk utvikling knyttet til oversjøisk kontakt og byenes rolle i religiøs kulturspredning som bakgrunn for sørlandsk kristenkonservervisme. På et annet plan må vi framheve evnen til omstilling i det kristelige lekfolkets organisasjoner. Om verdigrunnlaget var konservativt, var lekmannsrørsla lenge i fremste linje når det gjelder moderne organisasjonsbygging.⁵¹

Etter hvert som organisasjonene vokste i styrke, ble det også utviklet helhetlige rammer for sosial og kulturell identitet. 'Barn av bedehuset' fikk opplæring i søndagsskole og barnelag før de gikk inn i en ungdomsforening, og kanskje søkte seg inn på en kristelig ungdomsskole. Som voksne orienterte de seg i verden gjennom kristelige blader og aviser, med skjønnlitteratur fra kristelige forlag som avveksling og tidtrøyte. I byene kunne en møtes på misjonskaféer og overnatte på misjonshotell. Sommerleire og familiestevner bygde opp under et videre fellesskap på regionalt og nasjonalt nivå. Slik ble nye generasjoner sosialisert inn i stabile miljøer, for i sin tur å bidra til å forme og omforme en tidstilpasset kristelig kultur.⁵²

Som historiker kan jeg bidra til å skape dypere forståelse for kulturutvikling over tid, men jeg har begrensede forutsetninger for å forklare bakgrunnen for dagens kristenkonservervisme. Når jeg nå skal trekke tråder opp mot vår egen tid, må det bli i form av spørsmål og antydninger. Da vil jeg først rette oppmerksomheten mot noen momenter i de samfunnsfaglige studiene vi kan se som tidstilpassede uttrykk for tendenser vi kjenner fra tradisjonell kristelig kultur.

Ett moment som innbyr til kommentar, er inntrykket av at en konservativ minoritet synes å ha en moralsk autoritet når det gjelder sørlendingenes syn på likestilling. Dag Ellingsen og Ulla-Britt Lilleaas minner om at de

---

50 Knudsen 1994: 145 ff., 160 ff.; Slettan 1998: 313

51 Gundersen 1996; Seland 2006: 221 ff., 255 ff.

52 Seland 2006: 240–241, 401 ff.

konservative alt i alt er i mindretall, også på Sørlandet, men at det like fullt synes som om disse får prege regionens identitet i større grad enn «antall og andel skulle tilsi».⁵³ Her ligger det nært å peke på en parallell i den 'klassiske' bedehuskulturen, i det jeg har omtalt som minoritetens ideologiske hegemoni: Om antallet som jevnlig var aktive i religiøse foreninger aldri var høyt, hadde den pietistiske vekkelseskristendommen likevel et så sterkt grep om folk at denne trosforståelsen kom til å prege det allmenne normverket.

Videre vil jeg reflektere rundt funn som viser mer utbredt likestillingskonservatisme i frikirkelige samfunn enn i statskirketilknyttede miljøer.⁵⁴ Her må vi vel også være oppmerksom på at kategorien statskirkelige miljøer, som de aktuelle studiene viser til, nok er mer sammensatt enn en først tenker seg. Denne kategorien omfatter både den lavkirkelige bedehuskulturen, med sin orientering mot bokstavtro bibeltolkning, og mer kulturåpne, folkekirkelige miljøer. Om det statistiske materialet hadde gitt mulighet til å skille ut lavkirkelige miljøer, ville forskjellen mellom disse og den frikirkelige kategorien kanskje ikke vært så stor?

Om det likevel holder stikk at de frikirkelige utmerker seg ved konservatisme, er det naturlig å peke på den generelle bakgrunnen Agder har, med tidlig etablering og forholdsvis sterk utbredelse av frikirkelighet. Her kan en også legge til at oppslutningen om frikirkesamfunn i seinere tid har økt betydelig i denne landsdelen, også i områder som omfattes av det gamle Vest-Agder fylke.⁵⁵ Den som ser seg litt rundt på Sørlandet, vil nok også få et inntrykk av at flere frikirkemiljøer har lykket godt med tiltak og aktivitetsformer som appellerer til barn og unge, og at de skaper attraktive sosiale arenaer ikke minst for barnefamilier. Det er rimelig å tenke seg at dette er en profil som fører til nyrekruttering nettopp blant ungdom og unge voksne.

Om det faktisk er slik at de mest framgangsrike frikirkemiljøene særlig rekrutterer fra yngre alderssegmenter, er dette en tendens det er interessant å holde opp mot den tendensen som Ellingsen og Lilleaas avdekker i sin studie fra 2010: At unge sørlendinger ser ut til å være mer «likestillingstradisjonelle» enn sine jevnaldrende i resten av landet.

53 Ellingsen & Lilleaas 2010, sitat: 95

54 Ellingsen & Lilleaas 2010; Magnussen et al. 2012; Magnussen & Repstad 2010

55 Magnussen & Repstad 2012

Konservative kjønnsregimer i moderne kontekst

Vårt blikk på den klassiske bedehuskulturens kjønnsregime viste et mer mangfoldig spekter av kvinneroller enn det vi forbinder med den tradisjonelle misjonskvinne-rollen. Også her var det plass til kvinner som ønsket et utvidet handlingsrom. Det krevde nok sitt av personlig styrke og sosiale evner; men så lenge disse kvinnene ikke utfordret det formelle regimet, ble de møtt med velvilje og respekt. Fram til langt ut på 1900-tallet var det jo heller ikke noe påtakelig press verken på bedehuset eller i det allmenne samfunnet fra kvinner som strakte seg etter formelle verv. Her var det 1970-tallets «nyfeminisme» som skapte vannskillet.

Etter hvert som religiøse begrunnelser for kvinners underordning har tapt legitimitet i vestlige land, er det naturlig å spørre hvorfor kvinner fortsatt velger å slutte seg til eller bli værende i kristne miljøer som begrenser deres handlingsrom. Det fins ennå sekter der det kan stå om aksept for prevensjon. Men langt oftere ser vi at også kristenkonservative miljøer langsomt tilpasser sitt normverk til storsamfunnets standard når det gjelder både manns- og kvinneroller. Abortspørsmålet, homofilt samliv og nye muligheter for bioteknologiske inngrep er fortsatt omstridt. Men ellers kan vi konstatere at liberaliserte holdninger vinner fram når det gjelder arbeidsdeling i hjemmet og kvinners adgang til utdanning og lønnet arbeid.⁵⁶

Gitt den historiske kontakten mellom amerikanske og norske vekkelsesmiljøer, er det fristende å spekulere over betydningen av slike forbindelser i dag. Religionssosiologiske studier viser at uvilje mot å tilpasse seg et liberalt syn på kjønnsmessig likestilling er en sentral faktor i den kristenkonservative bevegelsen i dagens USA.⁵⁷ Vi vet også at amerikansk innflytelse har vært særlig sterk i frikirkelige miljøer.⁵⁸ Om det fortsatt er bærekraft i båndene mellom norske frikirker og amerikanske søstersamfunn, ville det være naturlig å spørre om også dette har vært med på å prege sørlendingenes holdninger til likestilling i konservativ lei.

Religionssosiologer som studerer konservative forsamlinger i dagens USA, skiller mellom ulike former for tilpasning og motivasjon blant

---

56 Magnussen & Repstad 2010; Woodhead 2007. Se også Magnussens kapittel i denne antologien.

57 Woodhead 2007

58 Bloch-Hoell 1973

kvinner som er underlagt tradisjonelle kjønnsregimer. Mens man i enkelte forsamlinger uten videre innordner seg det normverket som gjelder, ser en at kvinner i andre miljøer aktivt utvider sitt eget handlingsrom. Det betyr ikke at de utfordrer det hierarkiske hovedmønsteret som krever underordning under mannen. Det betyr heller ikke at de vegrer seg for de typiske kvinneoppgavene de er tildelt innenfor fellesskapet. De stiller også tallsterkt og lojalt på den felles søndagsgudstjenesten som ledes av en mannlig pastor. Men på ukedager kan de samles til egne kvinnekamper, som på sett og vis fungerer som en parallell organisasjon.⁵⁹

Den formelle begrunnelsen for disse sammenkomstene kan gjerne være bibelstudier. Men det som betyr mest for deltakerne i slike 'kvinnekamper', er tilgangen til en sosial arena som byr på meningsfulle samvær, og som blir ramme for et fellesskap preget av gjensidig støtte og sympati. Her deler kvinnene erfaringer og drøfter problemer knyttet til familieansvar, barneoppdragelse, ekteskapelig samliv, helse, arbeidsplass og alt en ellers står oppe i av dagliglivets utfordringer.⁶⁰

Slike kvinnekamper er til nå lite undersøkt i norsk kontekst. Men vi vet jo at de fins, og at de er viktige for kvinner, både i konservative og mer liberale religiøse forsamlinger. De som søker denne typen fellesskap, vil i varierende grad være åpne for storsamfunnets ideelle likestillingskrav, men det er grunn til å tro at de jevnt over har en grunnholdning som pålegger kvinner et særlig ansvar for hjem og familie.

I nyere tid ser vi også at slike holdninger koples til en mer allmenn samfunnsdebatt, der det reises kritikk mot økende effektivitetskrav i arbeidslivet, familier i «tidsklemme» og institusjonalisering av barns oppvekst.⁶¹ Da er det kort vei til holdningene Ellingsen og Lilleaas avdekker i sin studie fra 2010: Et tradisjonelt kjønnsrollemønster på Sørlandet kan legitimeres ved ønsket om «det gode liv» – et liv der en finner ønsket balanse mellom arbeid og fritid, og der en prioriterer familieliv og omsorg for barn.

---

59 Woodhead 2007

60 Woodhead 2007

61 Se f. eks. Vestly 2011, 2013. (Vestly er i inneværende valgperiode representant for Partiet De Kristne (PDK) i Kristiansand bystyre og i Agder fylkesting.)

Sluttord

Utgangspunktet for dette kapitlet er samfunnsfaglige studier som viser at Agder ligger på bunnplass i alle målinger som gjelder likestilling mellom kjønn i Norge. Ettersom en ikke kan peke på spesielle årsaker knyttet til økonomiske og næringsstrukturelle forhold, stiller samfunnsforskerne spørsmål om en mulig sammenheng med landsdelens pietistiske kulturarv. Som historiker ser jeg dette spørsmålet som invitasjon til en ganske krevende dyst.

Det sier seg selv at kulturell innflytelse aldri fullt ut kan kartlegges. Skal vi i det hele tatt forsøke å finne forklaringer på dagens konservatisme, må det være i form av utprøvende refleksjon. Jeg har sett det som viktig å minne om at Agder inngår i et mer omfattende sør- og vestlandsk kystbelte, der religion i sterkere grad enn i landet for øvrig har preget kultur og samfunnsliv. Videre har jeg trukket noen linjer gjennom den folkelige pietismens historie i Norge, med særlig vekt på innflytelsen fra angloamerikansk vekkelseskristendom. Som bakgrunn for spørsmål knyttet til likestillingsproblematikk, har jeg skissert et bilde av det tradisjonelle bedehusets kjønnsregime. Her modellerer jeg den typiske misjonskvinnerollen, men viser også at bedehusets kvinner kunne forvalte betydelig uformell makt.

Når det gjelder angloamerikansk innflytelse har jeg pekt på grunnleggende strukturelle vilkår som la til rette for særlig tett kulturkontakt mellom Sørlandet og USA. Med blick for kulturspredning innenfor landsdelen, har jeg framhevet samfunnsgeografiske betingelser knyttet til den tette rekken av småbyer som kjennetegner sørlandskysten. Gjennom handel og skipsfart ga sørlandsbyene vide horisonter for oversjøisk kulturkontakt, samtidig som de kystnære bygdene ble preget av bynær beliggenhet.

Tett kontakt med amerikansk *revivalism* ga ikke bare impulser til den brede lavkirkeligheten, den inspirerte også til tidlig etablering av frikirkelighet på Sørlandet. Religions sosiologiske studier viser for øvrig at visse frikirker har hatt en betydelig vekst i nyere tid. Med bakgrunn i historiske tendenser har jeg lagt vekt på spørsmålet om hvor sterkt amerikanske impulser slår inn i dagens sørlandskultur. I denne sammenhengen har

jeg bl.a. vist til sosiologiske studier som avdekker en påtakelig motstand mot kjønnsmessig likestilling blant kristenkonservative i USA.

Så hvor langt kommer vi med spørsmålet om sammenheng mellom pietisme og konservative holdninger til likestilling på Sørlandet? Om kristendomsforståelsen er myknet i kantene og de allmenne sekulariseringsprosessene går sin gang, gir den religiøse kulturarven ennå en dyp klangbunn for sørlendingenes livsvalg og verdisyn. Ettersom sørlands-pietismen i så høy grad har hentet næring fra amerikanske vekkelsesmiljøer, er det gode grunner for å følge dette sporet også i samtidsstudier av holdninger til likestilling i denne landsdelen.

Kilder og litteratur

- Abrahamsen, O. A. (2013). Byene på Agder i spennet mellom det hjemlige og det fremmede. I B. E. Johnsen (Red.), *Sørlandet og utlandet. Transnasjonal kontakt, internasjonal påvirkning* (s. 67–82). Cappelen Damm Høyskoleforlaget. <https://doi.org/10.23865/noasp.79>
- Bloch-Hoell, N. (1973). The impact in Norway of American religious dissent. I A. N. J. den Hollander (Red.), *Contagious conflict. The impact of American dissent on European life* (214–232). Brill.
- Botvar, P. K. & Schmidt, U. (Red.). (2010). *Religion i dagens Norge. Mellom sekularisering og sakralisering*. Universitetsforlaget.
- Botvar, P. K., Repstad, P. & Aagedal, O. (2010). Regionaliseringen av norsk religiøsitet. I P. K. Botvar & U. Schmidt (Red.), *Religion i dagens Norge. Mellom sekularisering og sakralisering* (s. 44–59). Universitetsforlaget.
- Ellingsen, D. & Lilleaas, U.-B. (2010). *Det gode liv på Sørlandet og tradisjonelle kjønnsroller*. Universitetet i Agder. <http://hdl.handle.net/11250/135075>
- Fossåskaret, E. (2015). Arbeidarrørsla og bedehuset. I E. Larsen (Red.), *Det mørke fastland? Arbeiderbevegelsen i Rogaland* (s. 12–55). Arbeidernes historielag.
- Fuglum, P. (1972). *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*. Universitetsforlaget.
- Furre, B. (1987). Rogaland – noko for seg. Kven var oftedølene? I E. Fossåskaret & B. Furre (Red.), *Rogalandskulturen. Mellom religion og politikk. Ei tverrfagleg vandring gjennom 120 år* (s. 6–27). Høgskolesenteret i Rogaland.
- Gundersen, K. T. (1996). Visjon og vekst. Framveksten av de frivillige kristelige organisasjonene 1814–1940. *Tidsskrift for Kirke, Religion og Samfunn*, tilleggshefte nr. 3. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008062004011
- Hagemann, G. (1999). De stummes leir? 1800–1900. I I. Blom & S. Sogner (Red.), *Med kjønnsperspektiv på norsk historie* (s. 135–226). Cappelen.

- Handeland, O. (1948). *Kristenliv på Agder. 50-årskrift for Agder krins av Det norske lutherske kinamisjonsforbund*. Forbundets forlag.
- Johnsen, B. E. (Red.). (2013). *Sørlandet og utlandet. Transnasjonal kontakt, internasjonal påvirkning*. Cappelen Damm Høyskoleforlaget.
<https://doi.org/10.23865/noasp.79>
- Knudsen, J. P. (1986). Culture, power and periphery. The Christian lay movement in Norway. *Norsk Geografisk Tidsskrift – Norwegian Journal of Geography*, 40(1), 1–14. <https://doi.org/10.1080/00291958608552151>
- Knudsen, J. P. (1994). *Kulturspredning i et strukturelt perspektiv. Eksemplifisert ved politisk og religiøs endring under moderniseringen av det norske samfunn* [Doktorgradsavhandling]. Lund: Lund University Press.
- Knudsen, J. P. (2002). Makt i regional fason. I J. P. Knudsen & H. Skjeie (Red.), *Hvitt stakitt og fiberoptikk: regionale myter – regional makt* (s. 31–48). Høyskoleforlaget.
- Knudsen, J. P. & Skjeie, H. (Red.). (2002). *Hvitt stakitt og fiberoptikk: regionale myter – regional makt*. Høyskoleforlaget.
- Magnussen, M. L. & Repstad, P. (2010). Religion og likestilling mellom menn og kvinner. I P. K. Botvar & U. Schmidt (Red.), *Religion i dagens Norge. Mellom sekularisering og sakralisering* (s. 149–165). Universitetsforlaget.
- Magnussen, M. L., Repstad, P. & Urstad, S. (2012). Skepsis til likestilling på Sørlandet – et resultat av religion? *Tidsskrift for kjønnsforskning*, 36(3/4), 204–222.
https://www.idunn.no/tfk/2012/03-04/skepsis_til_likestilling_p_srlandet_-_et_resultat_av_rel
- Molland, E. (1961). *Konfesjonskunnskap. Kristenhetens trosbekjennelser og kirkesamfunn*. Land og kirke.
- Norseth, K. (2007). «La oss bryte over tvert med vor stumhet!» *Kvinnerens vei til myndighet i de kristelige organisasjonene 1842–1912* [Doktorgradsavhandling]. Det teologiske menighetsfakultet.
- Norsk luthersk misjonssamband (NLM). (1948–1965). *Kristenliv* [Bokserie] Lunde & Co.
- Rokkan, S. (1987). *Stat, nasjon, klasse. Essays i politisk sosiologi*. Universitetsforlaget.
- Predelli, L. N. (1998). *Contested Patriarchy and missionary feminism: The Norwegian missionary society in nineteenth century Norway and Madagascar* [Doktorgradsavhandling]. University of Southern California.
- Ryen, A. (2002). Husmorlandets siste skanse. I J. P. Knudsen & H. Skjeie (Red.), *Hvitt stakitt og fiberoptikk: regionale myter – regional makt* (s. 167–184). Høyskoleforlaget.
- Seland, B. (2006). *Religion på det frie marked. Folkelig pietisme og bedehuskultur*. Høyskoleforlaget.

- Seland, B. (2009). Kjønn og makt – myndige religiøse kvinneroller. *Tidsskrift for kjønnsforskning*, 33(1/2), 82–98. <https://www.idunn.no/tfk/2009/01-02/arto4>
- Seland, B. (2013). Sørlandsk pietisme? Religion på tvers av grenser. I B. E. Johnsen (Red.), *Sørlandet og utlandet. Transnasjonal kontakt, internasjonal påvirkning* (s. 83–110). Cappelen Damm Høyskoleforlaget. <https://doi.org/10.23865/noasp.79>
- Seland, B. (2020). Det norske bibelbeltet: geografiske og kulturhistoriske perspektiv. *Historisk tidsskrift*, 99(2), 128–143. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-2944-2020-02-04>
- Seland, B. & Aagedal, O. (2008). *Vekkelsesvind. Den norske vekkingskristendommen*. Samlaget.
- Slettan, B. (1986). Prædikerinder og arbeidsbier. Kristelige kvinneroller på 1800-tallet. I O. Aagedal (Red.), *Bedehuset. Rørsla, bygda, folket* (s. 133–154). Oslo: Samlaget.
- Slettan, B. (1992). «O, at jeg kunde min Jesum prise...» Folkelig religiøsitet og vekkelsesliv på Agder på 1800-tallet. *Studia humaniora* 9, Universitetsforlaget.
- Slettan, B. (1998). *Agders historie 1840–1920*. Agder Historielag.
- Tjelle, K. F. (1999). Misjonskvinnebevegelsen i Norge. I *Norsk tidsskrift for misjon*, 53(3), 175–190. <https://journals.mf.no/ntm/article/view/3720/3046>
- Try, H. (1986). Tidleg foreningsframvekst på den norske Skagerrak-kysten, særleg Agder. I A. Gustavsson, P. Holm & H. Try (Red.), *Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak prosjektet* nr. 11. Aalborg universitetscenter.
- Vestly, L. M. (2011, 23. september). Myten om den perfekte småbarnsmor [Debattinnlegg]. *Fædrelandsvennen*. <https://www.fvn.no/mening/i/eo6BR/myten-om-den-perfekte-smaabarnsmor>
- Vestly, L. M. (2013, 5. mars). Morshjerte i samfunnsklemma [Kommentar]. *Dagen*. https://www.dagen.no/meninger/Morshjerte_i_samfunnsklemma-59514
- Wertsch, J. V. (2002). *Voices of collective remembering*. Cambridge University Press.
- Woodhead, L. (2007). Gender differences in religious practice and significance. I J. A. Beckford & N. J. Demerath (Red.), *The Sage handbook of the sociology of religion*. Sage. <https://doi.org/10.4135/9781848607965>
- Øidne, G. (1986). Litt om motsetninga mellom Austlandet og Vestlandet [tidligere trykt i *Syn og Segn* 1957]. I O. Aagedal (Red.), *Bedehuset. Rørsla, bygda, folket* (s. 40–58).
- Aagedal, O. (Red.). (1986). *Bedehuset. Rørsla, bygda, folket*. Samlaget.

KAPITTEL 9

«East is East and West is West, and never the twain shall meet.»

Et skråblikk på fylkessammenslåingen

Finn Holmer-Hoven

Jeg har valgt et udødelig Kipling-sitat som tittel på dette kapitlet, som en beskrivelse av den politiske tilstanden i Agder før fylkessammenslåingen.¹ Men jeg kunne også ha innledet med et tema fra Charles Dickens' bok *A tale of two cities* – overført til Kristiansand og Arendal – hvor begge kunne ha blitt vugge for en ny tid. Begge opplevde stagnasjon og nedgangstider. Den ene klarte å komme seg ut av shippingkrise og lavkonjunktur, og skapte seg et nytt næringsgrunnlag. Den andre forble lojal til tradisjonene, og stagnerte.

Sett fra min posisjon – dels som observatør, dels som aktør – til kran gelen mellom agderfylkene i 50 år, er fusjonen fra nyttår 2020 et tidsskille av historiske dimensjoner.

Det store og avgjørende spørsmålet er om noen hundre års konflikt og konkurranse mellom Arendal og Kristiansand lar seg viske ut gjennom et stortingsvedtak om fylkessammenslåing. Enkelte har fremstilt fylkessammenslåingen som en begivenhet på høyde med Bismarcks samling av Tyskland. Andre har sammenliknet det med en tragedie på linje med Titans undergang – i hvert fall hvis vi skal tro tidligere stortingsrepresentant Ingebjørg Godskesen, før Frp sendte henne i eksil som

---

¹ Rudyard Kipling: «The Ballad of East and West», *Magazine*, desember 1889

Sitering av dette kapitlet: Holmer-Hoven, F. (2020). «East is East and West is West, and never the twain shall meet.» Et skråblikk på fylkessammenslåingen. I Johnsen, B.E. og Vadum, K. (red.), *Grenseløst Agder. Det som skilte og det som bandt* (s. 196–201). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.111>
Lisens: CC BY-NC-ND.

valgobservatør i Albania. Og det er dem som har sammenliknet fusjonen med en fremtidig sammenslåing av Nord- og Sør-Korea.

Sammenslåingen ble vedtatt i Aust-Agder fylkesting i desember 2017 med to stemmers overvekt – ikke nettopp en overveldende velkomst for den nye fylkeskommunen. Vedtaket utløste 77 kommentarer på *Agderpostens* nettside, hvor ordet forræderi var blant skjellsordene. Det sier litt om stemningen i øst-fylket når fylkesfusjonen blir vedtatt med knappest mulig flertall.

Det er denne mistilliten den nye, sammenslåtte fylkeskommunen nå må forholde seg til og bearbeide. Den største utfordringen vil bli å forene Kristiansand og Arendal – to byer som har ligget i en århundrelang kamp om funksjoner, posisjoner og status. Arendal var – og er fortsatt – handelsborgerskapets by. Handelsstandens sangforening er fortsatt en betydningsfull sosial institusjon i byen. Og mens de ledende næringslivsnavn i Kristiansand de siste tiårene har vært gründere som Bjarne Skeie og Einar Øgrey, Rasmussenkonsernet og bedrifter som National Oilwell, Aker Kværner, Elkem Solar og Glencore Nikkelverk (tidligere Falconbridge) – er det kjøpmennene Ottersland og Syrdalen som skinner over Arendals økonomiske firmament. Som gammel samfunnsviter synes jeg fortsatt å fornemme sosiale klasseforskjeller i Arendal – holdt levende av det arendalske handelsaristokrati – som vi ikke lenger finner i andre norske byer, og heller ikke lenger i Kristiansand, hvor selv klubbforeningen Klubben er blitt en varmetue og et skjenkested for parvenyene.

La meg bare nevne som et apropos en hendelse som bekrefter det arendalske handelsaristokratis utøvende makt i Arendal. For noen år siden var kjøpmann Ottersland villig til å bevilge 25 millioner til en kreftrobotmaskin (da Vinci) til Sørlandet sykehus. Men det var på vilkår av at maskinen ble plassert på sykehuset i Arendal, som verken har eller hadde personell til å betjene den. Sykehuslegene protesterte, og viste til at skulle den ha noen funksjon, måtte den plasseres og betjenes av kreftlegene i Kristiansand. Men sykehusets styreformann gav etter for kjøpmannens krav – og nå reiser kreftleger fra Kristiansand frem og tilbake til Arendal for å betjene vidunderet etter kjøpmann Otterslands anvisning.

Min tidligere kollega på gamle Agder distriktshøgskole, historikeren Hans Try, som skrev et bind av Cappelens norgeshistorie, var også opptatt av konfliktene mellom Arendal og Kristiansand i et historisk perspektiv.

Han trakk linjene helt tilbake til 1641, da Christian Quart gav den nye byen han grunnla på Sanden – Kristiansand – kjøpstadsprivilegier. Arendal, som til da hadde vært den største handelsbyen mellom Tønsberg og Stavanger, ble underlagt kjøpstaden Kristiansand, til stor forbitrelse for arendalittene som måtte ha borgerbrev fra Kristiansand. Selv om Arendal fikk kjøpstadsprivilegier i 1723, måtte borgerne i Arendal betale skatt til Kristiansand til midten av 1800-tallet. Det er klart at slikt skaper ond blod, sinne og frustrasjoner gjennom generasjoner – og det var, ifølge Hans Try, kimen til den evigvarende konflikten og kivingen mellom Kristiansand og Arendal helt opp til vår tid.

Men kivingen mellom Arendal og Kristiansand har vært mer enn en bykamp. Det er en grunnleggende landsdelskonflikt som har preget Sørlandet og agderfylkene i over 100 år, og som har bidratt til at vi som landsdel har blitt oversett og neglisjert i storting og styringsverk – ødeleggende for vår vekst og utvikling. Det har vært en regional lidelseshistorie hvor tid, krefter og ressurser har vært ødet på en destruktiv kamp fylkene og byene imellom.

Haugesund bestrider ikke Stavangers posisjon som regionhovedstad, Steinkjer bestrider ikke Trondheims posisjon som Midt-Norges hovedstad. Bergen er Vestlandets hovedstad og Tromsø Nord-Norges. Men Norges femte største by har ingen selvfølgelig status som Sørlandets hovedstad. Kristiansand må kjempe med Arendal for hver regionhovedstadsfunksjon som skal plasseres eller utvikles. Samtidig taler ikke befolkningsutviklingen til Arendals fordel. Mens Grimstad hadde en befolkningsøkning på 30 prosent i perioden 2010 til 2018, og Kristiansand 26 prosent, var Arendals befolkningsvekst i denne perioden bare 13 prosent. Selv Mandal, som lenge har ligget i en bakevje i Agder, hadde en økning på nær 18 prosent.

Å fremstille Sørlandet som en egen politisk enhet i distriktpolitisk forstand, i likhet med Vestlandet, Trøndelag og Nord-Norge, hadde lenge ikke rot i virkeligheten. For vi har stort sett kranget innbyrdes med oss selv.

By har stått mot by og bygd mot by. Det er til syvende og sist den dypere årsak til at Sørlandet har stått i stampe og sovet sin Tornerosesøvn så lenge. Og det er vel grunnen til at det aldri har stått makt bak dets krav.

Nei, dette er ikke sitat fra en lederartikkel i *Fædrelandsvennen* anno 2019, men Vilhelm Krags betraktninger om Sørlandet og sørlendingene i 1919.² Han var jo også en brennende samfunnsrefser som tok et kraftig oppgjør med holdningene i de sørlandske by- og bygdesamfunn i sin tid.

Sammenslåingen av agderfylkene i dag bringer tankene hen på etableringen av Sørlandsforeningen i 1919. Det var en historisk enestående politisk konstruksjon i norsk sammenheng, som etter hvert omfattet byer, kommuner og fylkene fra Boknafjorden i Rogaland til Telemark. Foreningens formål var å samarbeide på tvers av fylker og kommuner om felles oppgaver og løsninger. Og dens fremste oppgave var å realisere Sørlandsbanen, som var den siste store infrastrukturinvesteringen i landsdelen før E18-utbyggingen mellom Grimstad og Kristiansand 90 år senere.

Sørlandsforeningen ble dannet i entusiasmens rus, og ble ledsaget av Vilhelm Krags høystemte optimisme: «Lenge lå tusmørket over det store, skønne land. I dag lysner det liksom. Er det kanskje morgenen som gryr?» Dette skriver Vilhelm Krag i avisen *Tidens Tegn* på Sørlandsforeningens stiftelsesdag i Arendal.³

Jostein Andreassen er den som har satt seg mest inn i Sørlandsforeningens liv og levnet. I *Fædrelandsvennen* hadde han en kronikk i anledning 100-årsdagen for foreningens stiftelse, 15. oktober 1919. Foreningen ble stiftet i Arendals rådhus. Og innbydere var 108 ordførere, tre fylkesmenn, 14 borgermestere, Sørlandets presseforening, 44 institusjoner innen kommunikasjon og næringsliv samt hele 50 representanter for sørlandspresen. Initiativtagerne var Vilhelm Krag og hans fetter, borgermester i Kristiansand og nyutnevnt fylkesmann i Aust-Agder, Thomas Knudtzon.

Men etter åtte år gikk det ad undas med foreningen. Den ble oppløst i 1927, som følge av indre splid og uenighet. I dag forbauser det oss ikke at det var Arendal som brøt ut og var en av årsakene til splittelsen. Vilhelm Krag trykket artikkelen «Jorda er sur» i *Tidens Tegn*, som et bittert oppgjør med brustne illusjoner om et sørnorsk fellesskap.⁴ «Verre enn steinen og flinten i fjellet er nok flinten i menneskenes sinn – naboniddet, småligheten, hele rasens råtne skavank.» Det var Vilhelm Krags hilsen

---

2 *Tidens Tegn*, 14. oktober 1919

3 *Tidens Tegn*, 14. oktober 1919

4 *Tidens Tegn*, 5. desember 1926

til sørlendingene og arendalittene før han trakk seg tilbake til Havbukta i Ny-Hellesund.

Jeg nevner denne historien fordi det er det eneste forsøket på en slags sammenslutning eller et slags samarbeid mellom agderfylkene før fusjonsvedtakene i 2017. Og etter fusjonen av agderfylkene er elefanten i rommet fortsatt Arendal. Konflikten mellom Arendal og Kristiansand vil ligge som en permanent skygge over ett Agder. Og det er jo et skrøpelig utgangspunkt for en vellykket fusjon at den ble reddet med to stemmers overvekt i Aust-Agder fylkesting.

Der står vi nå, med et nytt agderfylke som ingen vet hvordan vil fungere. En forsmak på hva vi har i vente er krangelen om arbeidsplasser, lokaliseringer og kompensasjoner. Det hører selvsagt med til slike fusjoner. Men det hører til sjeldenhetene at Aust-Agders fylkesrådmann forlangte at hans ansatte skulle ha et halvt hundre tusen kroner i lønnskompensasjon for å pendle til Kristiansand – nær det dobbelte av hva norske soldater fikk i krigssonetillegg i Afghanistan. Så her taler vi om en symbolsk krigssone.

For å gjøre fylkesfusjonens absurditeter komplett: Fylkesmannen i Agder skal lokaliseres til Arendal, mens fylkeskommunens administrasjon skal lokaliseres i Kristiansand. Men fordi det er flere ansatte i fylkeskommunene enn hos fylkesmannen, skal dette balanseres ved at deler av fylkeskommunens ansatte i Aust-Agder fortsatt skal bli værende i Arendal.

Men konflikten mellom øst og vest på Agder er ikke bare en fylkes-sak eller en bykonflikt. Konflikten skjærer på langs gjennom Aust-Agder, hvor det går et mentalt og politisk skille ved Kaldvellfjorden mellom Lillesand og Grimstad. Som gammel avismann registrerer jeg at regionaviser som *Stavanger Aftenblad*, *Bergens Tidende*, *Adresseavisen* og *Nordlys* har en relativt jevn dekning i sine nedslagsfelt. Ikke så for *Fædrelandsvennen* i agderfylkene. Her sank avisens husstandsdekning fra 60 prosent i Lillesand til fem–seks prosent i Grimstad, og enda mindre i Arendal. Et uttrykk for skismaet i Agder var at enstemmige kommunestyrer i grensekommunene Lillesand, Birkenes, Iveland samt Evje og Hornnes søkte overgang til Vest-Agder i 2010, og lot spørsmålet bli avgjort ved folkeavstemninger ved kommunevalget i 2011. Et overveldende flertall av

velgerne stemte ja til fylkesskifte. Saken ble behandlet i Stortinget i 2013, som avviste grenseovergangene, selv om resten av Aust-Agder ville ha fått flere innbyggere enn Finnmark før fylkessammenslåingen.

Hva er det vi samler i ett Agder? Drar vi vestover mot mitt fødested, Farsund, og videre til Lista og Flekkefjord, finnes det ingen identifikasjon eller fellesskapsfølelse med Arendal og aust-egdene. For dem er det et distrikt og en landsdel som er like fjern som Härjedalen og Jämtland. Mange av innbyggerne i vestfylket har sterkere tilknytning til Brooklyn enn til Arendal og Aust-Agder. Du kan fortsatt treffe på mennesker på Lista som har fartet frem og tilbake til Brooklyn, men som aldri har satt sine ben i Arendal.

Så fylkesordfører Arne Thomassen og den politisk nye agderregionen står foran en formidabel oppgave når de skal prøve å skape en felles identitet for ett Agder – fra Åna-Sira til Gjerstad.

Min spådom er at den type konflikter vi opp gjennom årene har opplevd – fra hvor et legehelikopter skal stasjoneres til hvilket sykehus som skal ha ansvaret for tarmkreftoperasjoner og karkirurgi – vil prege og forsure den politiske debatten på Agder i overskuelig fremtid. Anerkjennelsen av Kristiansand som fylkes- og regionhovedstad tror jeg ligger lysår inn i fremtiden – om det er i den retning det ligger.

Da er det bare å ønske de fylkeskommunalt ansatte god tur fra Arendal til Kristiansand, med et smusstillegg som tilsvarer fem lønnstrinn i statens regulativ.

«East is East and West is West, and never the twain shall meet.» Så gjenstår det å se om det er dette Kiplingsitatet som best vil beskrive det fremtidige, sammenslåtte Agderfylket.

Bidragsyttere

Finn Holmer-Hoven, født i 1942, er cand.polit. fra Universitetet i Oslo og tidligere dosent i offentlig administrasjon ved Agder distriktshøyskole og politisk redaktør og sjefredaktør i *Fædrelandsvennen*.

Dag Hundstad, født i 1976, er seksjonsleder for Norsk lokalhistorisk institutt ved Nasjonalbiblioteket. Han er ph.d. fra Universitetet i Bergen (2013) med avhandlingen *Sørlandet – fra terra incognita til sommerferieland – fire historiske analyser av regionalitet og regionalisme*. Han har også skrevet *Klevefolk – historien om en havn* (1996), *Sørlandske uthavnssamfunn – rendyrkede sjøfartskulturer* (2005), to bygdebøker for Harkmark i Mandal (2010) og jubileumsboka for Agder Historielag (2015). I tillegg har han publisert artikler om lokal- og regionalhistorie, turisme, kystkultur og maritim historie.

Leonhard Jansen, født i 1958, er avdelingleder/konservator ved Aust-Agder museum og arkiv avd. Setesdalsmuseet. Han er cand.philol. fra Universitetet i Oslo i 1987, og har hovedsaklig arbeidet med lokalhistoriske emner fra Setesdal. Han var medarbeider i bygdebokarbeidet i Valle og forfatter av Valle kultursøge. Han har blant annet skrevet bøkene *Svein Knutsson Hovden – kvedar og sogemann*, *Allstøtt med deg – Valle sparebank 150 år* og *Frå postveg til riksvveg – vegar og vegminne langs rv. 9*, i tillegg til lokalhistoriske artikler.

Berit Eide Johnsen, født i 1955, er professor i historie ved Universitetet i Agder. Hun er dr.art. fra Universitetet i Bergen (1998) med avhandlingen *Rederistrategi i endringstid: sørlandsk skipsfart fra seil til damp og motor, fra tre til jern og stål: 1875–1925* (utgitt som bok 2001). Hun har også skrevet

bøkene *Han sad i prisonen -: sjøfolk i engelsk fangenskap 1807–1814* (1993), *Sørlandsk skipsfart 1600–1920* (2016) (sammen med Gustav Sætra) og *Lillesands historie 1800–1850* (2017). Hun er engasjert som forfatter av ytterligere to bind av Lillesands historie (fra 1850 og fram til i dag). De senere årene har hun også publisert artikler om migrasjon og turismens historie.

Nils Martinus Justvik, født i 1957, er førsteamanuensis i historie ved Universitetet i Agder. Han er dr. art. fra Universitetet i Oslo (2007) med avhandlingen *Kristenfolkets forhold til idrett. Endringer på Sørlandet i etterkrigstida* (utgitt som bok 2012). Han har de siste årene arbeidet med Agders idrettshistorie og på oppdrag fra de to idrettskretsene skrevet bøkene *Idrett i Sør. Vest-Agders Idrettskrets 100 år 1917–2017* (2017) og *Fra hav til hei. En fortelling om idrett i Aust-Agder* (2018). Han har skrevet flere artikler knyttet til de tre bøkens temaer.

Jon P. Knudsen, født i 1956, er professor i samfunnsgeografi ved Universitetet i Agder. Han er fil.dr. fra Lunds Universitet (1994) med avhandlingen *Kulturspredning i et strukturelt perspektiv. Eksemplifisert ved politisk og religiøs endring under moderniseringen av det norske samfunn*. Han har skrevet en rekke artikler og bokbidrag om politiske og kulturelle forhold i Norge og Norden. I perioden 1995–2000 var han politisk redaktør i *Fædrelandsvennen*. Han satt i 2017–2018 som medlem av det regjeringsoppnevnte ekspertutvalget for regionreformen. Han er for tiden også styreleder ved fakultet for landskap og samfunn ved Norges miljø- og biovitenskapelige universitet (NMBU).

May-Linda Magnussen, født i 1973, er førsteamanuensis i sosiologi ved Universitetet i Agder. Hun har en doktorgrad i sosiologi fra Universitetet i Oslo og forsker på familie- og arbeidsliv i et kjønns- og migrasjonsperspektiv. Hennes nyeste publikasjoner er: *Jeg er klar til å bidra. Utforskning og utfordring av bakkebyråkraters kategorisering av flyktninger som prøver å komme i jobb i dagens Norge* (Tidsskrift for velferdsforskning, nr. 1, 2020) og *Men's Family Breadwinning in today's Norway: A Blind Spot in the Strive for Gender Equality* (NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research, 2020).

Björg Seland, født i 1947, er professor emeritus i historie ved Universitetet i Agder. Hun er dr. philos. fra Universitetet i Bergen 2002. Hennes forskningsfelt omfatter sosial- og kulturhistoriske emner i tidsrommet ca. 1800–1940, med studier knyttet til sosial organisering i bondesamfunnet, kjønnsrolleproblematikk og framveksten av religiøse bevegelser. Innenfor sistnevnte fagområde har hun bl.a. annet utgitt *Religion på det frie marked. Folkelig pietisme og bedehuskultur* (2006), *Vekkelsesvind. Den norske vekkingskristendommen* (i samarbeid med Olaf Aagedal, 2008) og «Synepiger» og «Sværmersker». *Religiøs mystikk mellom tradisjon og modernitet* (2011).

Roger Tronstad, født i 1955, er historiker og førstearkivar i Arkivverket, Statsarkivet i Kristiansand. Han har utgitt bøkene *Jøder på Agder 1851–1945* (2015) og *Frimodighet med etterspill. Nicolai Wergeland i meningskamp og rettsstrid* (2018). Han har også publisert flere artikler med ulike temaer fra Agders historie, blant annet om politiske valg, stemmerett og fattigdom. Nå arbeider han med bok om antisemittisme på Agder inntil 1945.